

IRODALOMTÖRTÉNETI
KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTI

SZILÁDY ÁRON

A BIZOTTSÁG ELŐADÓJA.

*

TIZENKETTEDIK ÉVFOLYAM.

HARMADIK FÜZET.

BUDAPEST

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1902

TARTALOM.

	Lap
Értekezések :	
Adalékok Arany János forrásaihoz. <i>Tolnai Vilmos</i>	257
Zrinyi és Machiavelli. 3. közl. <i>Kőrösi Sándor</i>	272
A magyar protestáns zsolnárköltészet a XVI. és XVII. században. 3. közlemény. <i>Császár Ernő</i>	300
Nagy Ignác. 3. közlemény. <i>Dr. Szinnyei Ferencz</i>	319
Adattár :	
Kazinczy Ferencz följegyzései. 2. közlemény <i>Dékány Kálmán</i>	336
Adatok Amade László életéhez. 3. közlemény. Közli: <i>Vértesy Jenő</i>	350
Ferrarai és perugiai magyar tanulók a XV—XVIII. századból. Közli: <i>Pap Károly</i>	368
Egy Toldy Miklós és Györgyre vonatkozó ismeretlen oklevél. Közli: <i>Zsák J. Adolf</i>	373
Adat a Biharvármegyei színészet történetéhez. Közli: <i>Zsák J. Adolf</i>	375
Pray György egy ismeretlen művéről. Közli: <i>Zsák J. Adolf</i>	377
Ismertetések. Bírálatok.	
dr. Horváth Cyrill. A magyar irodalom története. I. kötet. Budapest, 1899. R.	378
Irodalomtörténeti repertorium. <i>Hellebrant Árpád</i>	383

—•—

Az **Irodalomtörténeti Közlemények** a Magyar Tud. Akadémia irodalomtörténeti bizottságának megbízásából és kiadásában jelenik ugyan meg, de tartalmáért egyedül a szerkesztő felelős.

Szerkesztő lakása: *Halas*.

ADALÉKOK ARANY JÁNOS FORRÁSAIHOZ.

I.

Szent László és Toldi Estéje keletkezésének időrendje.

Arany János Szent Lászlójának forrásaival foglalkozott Binder Jenő (Phil. Közl. 24 : 788) és Zlinszky Aladár (Irodalomt. Közl. 11 : 419). Mind a két értekezéshez van egy-egy helyreigazító észrevételem. Binder Jenő igen helyesen a *Dubniczi Krónikát* nevezi meg Arany forrásának, de a krónikát olyan helyről idézi, melyet a költő semmiképen nem használhatott, tudniillik Toldy Ferencz *Analecta Monumenta*-iból. Arany Szent Lászlóját 1853 végén írta, az *Analecta* pedig Toldy Ferencznek egy soha ki nem adott gyűjteménye, melynek első kötetét 1870 és 1873 közt rendezte sajtó alá, de a már kinyomott íveket, nem tudni milyen okból, ismét visszavonta, úgy hogy csak egynehány darab menekült meg a pusztulástól, ezek is címlap és tartalomjegyzék nélkül vannak meg s valóságos könyvészeti ritkaság számba mennek. Ez tehát nem lehetett Arany forrása.

Zlinszky Aladár már sokkal helyesebb nyomon jár, midőn *Podhradczky József: Szent László királyunk és viselt dolgainak históriája* (Buda 1836.) című munkájára utal (I. rész, 83. l.). Ezt már megjelenése idejénél fogva is használhatta Arany. De itt meg más a bökkenő. A legenda tizenegyedik versszakában ezt olvassuk:

»Foglyul esett a vezér is
Atlamos, de gyalázatja
(Nehéz sebben vére elfoly)
Életét meg nem válthatja.«

Arany maga dőlt betűvel szedette *Atlamos* tatár vezér nevét, mind a *Toldi Estéje* ötödik énekében, hol tudvalevőleg egyik apród éneklő Laczfí Endre csodás győzelmét, mind pedig kisebb költeményeinek gyűjteményében. *Atlamos* neve tehát bizonyos egyike azoknak a történeti támasztékoknak, miket Arany az eposzi hitel kedvéért szokott alkalmazni. Már pedig *Podhradczky* idézett

művében Atlamos nevét hiába keressük. Ösmerve Arany János pontosságát történeti esetek, de főleg nevek felhasználásában, biztosra vettem, hogy nem Podhradczky Szent Lászlója volt forrása, legalább nem az egyetlen s hogy a tatár vezér nevét is bizonyára valamilyen más helyen olvasta. Levelezését forgatva ott találjuk említve Thúróczi krónikáját, Feszler harmadik részét s valóban mind a két könyvben megvan Laczfi hadjárata Athlamos névvel (Thúróczi III., Küküllei János krónikája VI. fejj.; Feszler III. rész, I. kötet 329. l.), de csak röviden és Szent László nélkül; Szalay László is említi a vezér nevét második kötetében, mely Aranynak annyi anyagot szolgáltatott, csakhogy itt nem találunk egy szót sem a csodás jelenésről, jegyzetben azonban megint csak a Dubniczi krónikát idézi. A Dubniczi krónika már 1826-ban megjelent a Wiener Jahrbücher 34. számában, ezt azonban alig ösmerhette Arany; annál jobban ösmerte a Budai krónikának Podhradczky-féle kiadását (1838), mely jegyzetben egyebek közt bőven idézi a Dubniczi krónikát. Így a 277. lapon Laczfi tatár hadjáratát is Szent László csodás jelenésével együtt, még pedig nem csonkán, mint Podhradczky Szent Lászlójában, hanem teljesen. A hiányzó rész, melyben Athlamos neve is megvan, a következő: »... ubi etiam princeps eorum valde potens, nomine *Othlamus*, secundus post Kanum, qui habebat in uxorem sororem ipsius Kani, vivus captus est, sed postea decollatus; pro cuius redemptione quasí infinitam pecuniam promittebant. Sed Hungari spreverunt, praecaventis futura, vexilla etiam eorum portantes in terram suam, multosque captivos, est spolia multa nimis in auro et argento, curialibus nec non gemmis et vestibus preciosis — — —« (277. l.). Ezek a sorok nem csak az előbb idézett versszakra vonatkoznak, hanem a következőre, a tizenkettedikre is:

»Fel Budára, Laczfi Endre
Számos hadi foglyot indit;
Annyi préda, annyi zászló
Ritka helyen esik mint itt.«

A vers *préda* és *zászló* szavai teljesen összevágznak a krónika *spolia* és *vexilla* szavaival. Hasonlóképen egy lappal előbb (276. l.) a Budai krónika szövegében (a mely különben Küküllei Jánosnak valamilyen változata): »... cum Principe eorum nomine Athlamos... debellarunt... ac multa banderia, et captivos... in Vysegrad transmiserunt.« Hogy Arany János valóban a Podhradczky-féle Budai krónikát használta és nem mást, az kitűnik igen sok idézetből is, melyek műveiben akkortájt nagyon gyakoriak. Különösen a Daliás Idők első dolgozatában (1850—1853. nov.) találunk sok hivatkozást, mely egyenest ebből a kiadásból való. Így a negyedik ének 7. versszakának 1. sora e kiadás 285. lapjára hivatkozik (Dubn. krón.); 18. vsz. 6. sora egyezik a 283. l. 1—2. sorával

(Bud. krón.), és alúlról 4. sorával (Dubn. krón.); a 24. vsz. hivatkozik a 286. l. 12—18. sorára (Dubn. krón.) . . . stb.; de legmeggyőzőbb Arany jegyzete ugyanez ének 13. versszakához: »Lajos adománylevele Laczfí István részére Dubnitzi krónika.« A hely azonban, melyre hivatkozik (284. lap 13. sor felülről) már nem a Dubn. krónika szövege, hanem a közvetlen utána idézett adománylevélből való, az idézőjelek, melyek a két szöveget elválasztják, elkerülték figyelmét. Minthogy a Dubn. krón. Podhradczky kiadásában pusztán jegyzetek a Budai krónikához, természetes, hogy Arany ebből is sokat vett s ezt mind a Daliás Időknek, mind a teljes Toldi Szerelmének számos helye s magának a költőnek is több hivatkozása bizonyítja.

Mindennél sokkal érdekesebb azonban az a körülmény, s ez úgy látszik eddig kikerülte a Szent László legendájával foglalkozók figyelmét, hogy Arany már előbb is feldolgozta, még pedig a Daliás Idők első dolgozatában. A hatodik énekben ugyanis Toldi Miklós azon törí a fejét:

»Mit tehetne, vajjon, addig is vitézül
Míg az olasz ellen a király felkészül,«

útnak indul, Kolozsvárra ér, ott megcseréli ruháját, fegyverét s aztán Laczfí Endre székely táborát keresi fel Moldovában:

»Megpróbálta karját a tatárok ellen,
Mivelhogy régóta hever a hüvelyben.¹
Ekkor esett az, hogy a tatárok kánját
Elfogá, kihúzta, széllyelverte nyáját,
Mint mikor a juhász botját közre dobja:
Széllyel ugrik a nyáj: s a nagy kost kifogja.

Elevenen vitte Laczfíhoz a kámot,
S elbucsúzóék Toldi, miután beszámolt:
Megsugá négy szem közt, hogy ki volna, s kérte
Szóljon egyet-kettőt a királynál érte.

Laczfí ezt örömmel fogadta, hogy meglesz,
Toldi pedig indult szomszéd lengyelekhez:
Hanem a góbék közt foly különös beszéd,
Mert nem ismerték fel Toldi bajnok kezét.

Azt esküszí lófő, azt esküszí gyalog:
Csuda történt, ámbár szemmel látott dolog:
Néhai Szent László nagy király vezette
Őket a pogányság ellen ütközetre.

¹ Itt »karját« helyett nyilván »kardját« kell olvasnunk, mely »régóta hever a hüvelyben.«

Mert, a mikor, úgymond, épen tűzbe mentek,
 Hogy? hogy nem? előttök egy vitéz jelent meg,
 Fegyverkezve talpig vérttel és pánczéllal,
 Sima csiszolt vassal, csillogó aczéllal.

Roppant nagy ló tombolt (tódítják) alatta,
 Maga is egy fejjel őket meghaladta;
 Pallos a kezében s nagy fejű buzogány
 Minek a szelétől csak úgy dúlt a pogány.

Sőt nem egy a hitét arra is ajánlja,
 Hogy fején tündöklött arany koronája,
 Feje fölött pedig fényes kereksejben,
 Koronás asszony ült a levegő égben.

Voltak ugyan, a kik ezt kétségbe vonták,
 Hanem azt mindnyájan bizonyosra mondták,
 Hogy maga Szent László király a levante
 S hogy Szűz-Mária volt az asszony felette.«

Látnivaló, hogy szakasztott a Szent László legendájának a tárgya, csak hogy meglehetősen szabadsággal Toldi Miklósrá fordítva; csak a góbék hiszik a félelmetesen csatázó, álruhás Toldiban a szent királyt, ki a pogányokkal való harczban kedves székelyeit segíti. A legenda áhitatos levegőjét meglehetősen eloszlatja a tatárok közt szétütő hős, a ki elevenen viszi Laczfíhoz a kámot s aztán bizalmas sugással kéri a vezér közbenjárását a királynál. Ez minden-
 esetre szokatlan eljárás Aranytól, a ki máskor nem hogy megbontaná forrásaink szent együgyűségét, hanem bámulatos művészettel illeszti őket a megfelelő környezetbe. Látszik, hogy kelleetlen munka, nem ihlet vitte rá, hanem erkölcsi kényszer, mert várták tőle. Maga is így nyilatkozik: »Azt hiszem, hogy e második részt csak rám disputálták.« (Toldy Ferenczhez írt levele, 1853. nov. 22.; Lev. 1 : 321.) Abba is hagyja a hetedik ének elején, 1853 őszén, de a Szent László mondát még ugyanakkor feldolgozza újra, még pedig teljesen a tárgyhoz méltó alakban, felhasználva forrásának többi gyönyörű részletét, melyek az Acta Sanctorum legkölthetőbb s legigazabb vallásos hitből fakadó legendái közé emelik. Mint önálló költeményt adja aztán Nagy Lajos apródjának ajkára s így legtermészetesebben fűzi a »szent király« csodás jelenését a »nagy király«-hoz, kinek idejében a tatároknak veresége és meg-térítése történt.

*

Mínthogy Szent László legendája Toldi Estéjében jelent meg, ebbe pedig aránylag igen későn, közvetlenül a költemény megjelenése előtt került belé, ez rávezet minket a Toldi Estéje keletkezése időrendjének kérdésére. Első kidolgozásai nem jelentek

meg Arany hátrahagyott munkáiban s így csak a levelezésben szétszórt adatokból s következtetésekből vázolhatjuk keletkezése történetét.

Arany mindjárt Toldijának megkoszorúzása után fogott Toldi Estéjébe; már 1847. május 27-én írja Petőfinek: »Egy *Toldit* akarok még írni *Toldi Estéjét*.« (Lev. 1:74.). Ugyanez év nyarán a Szalontán látogatóban levő Szilágyi Istvánnal értekezik arról is, hogy: milyen volt az ország czimere Nagy Lajos idejében? Volt-e még benne oroszlán? Volt-e már nemzeti szín? Szilágyi haza érve Máramaros-Szigetre fölhányta a található adatokat, de biztos eredmény nélkül. Erre írja aztán Arany, 1847 szept. 6-án: »A mi a czímert és annak színeit illeti: hát csak megmaradok a már kész vers mellett; a kinek tetszik, hadd törje rajta fejét.« (Lev. 1:43.) Ez az I. ének 37., 38. s a II. ének 11. versére vonatkozik:

»Ím az országczímert, négyes szalagjával,
Négy ezüst szalagján hét oroszlánjával,
Koronás, keresztes hármás zöld hegyével,
Egy bitang kalandor játékon nyéré el.«

Úgy látszik, hogy az egész költemény terve már ekkor készen volt. Petőfihez írt levelében (1847. aug. 27.) ezt mondja: »Toldi Estéje öt ének lesz, per 40 összefogott strófa, de még csak kettő van benne készen. Cselekvénye igen lassú. Nagyszerű akar lenni, megjárom vele, ha elrontom. Majd elküldöm neked, te pedig mutasd meg Vörösmartynak, addig nem adom sajtó alá.« Ugyancsak az előbb idézett Szilágyinak írt levelében: »Toldi Estéje még darabban van; egyszerűsítmem kell az egészet, nagyon képes, nagyon keresett néhol.« 1848 júniusában már a harmadik ének is megvan. Bencze megjelenését a viadal helyén el is küldte a *Hazánkba*, meg Jókainak is. Maga is meg van elégedve vele: »Ezt egész lélekkel dolgoztam, újra és bővebben, remélem a többit is úgy fogom. Azért is haladok vele lassan, hogy mikor dispositiót nem érzek magamban, inkább egy betűt sem írok, mint hogy rontsak,« írja Petőfinek (1848. jan. 7. és jan. 8. Lev. 1:123. 126.). Teljes ihlettel és buzgalommal dolgozik rajta: »Toldi Estéje foglal el, mit óhajtanék becsülettel bevégezni« (Szilágyi Istvánhoz 1848. jan. 27. Lev. 1:48.), úgy hogy márczius 20-án ezt írhatja Petőfi-
nek: »Toldi Estéje készen hever« (Lev. 1:138.), április 1-én pedig már fel is küldi neki, hogy vigye Emichhez (Lev. 1:139.). A politikai körülmények miatt azonban kiadásra nem került sor, egy ideig Petőfinél hever (Lev. 1:141., 154., 157.), augusztus 12-én vissza is kéri a kéziratot (Lev. 1:169.). Petőfi november végén vissza is küldte neki, minthogy az akkori viszonyok közt gondolni sem lehetett kiadására (Lev. 1:179., 180.); később kedve sem volt hozzá, még 1853 nov. 22-én is ezt írja Tompának: »A III-dik rész fiókomban hever: nem tudok rá menni, hogy kiad-

jam.« (Lev. 1:322.) Közben a Daliás Időkön dolgozott, de mint-hogy ez kellellenül ment, elővette a harmadik részt: »— — — egy kissé kitoldozám, borzas haját megsimítám s Heckenastnak repraesentáltam.« (Tompához 1854. április 22.; Lev. 1:337.) Magát a szerződést Heckenasttal április 18-án kötötte (Csengeryhez, Lev. 2:159.). Így hát Toldi Estéjén előbb 1847 májusától 1848 márczius hó végéig, később 1853 november végétől 1854 április közepéig dolgozott. Részletesebben annyit tudunk a költemény keletkezéséről, hogy első ízben öt énekből állott s hogy a második átdolgozás igen alapos lehetett; a költemény egy énekkel megbővült s ez csakis a második ének lehetett; 1854 őszén ugyanis Tompa dicsé-rőleg szól a Gyulafiak történetéről (Lev. 1:366.) s erre Arany így felel: »A Gyulafiak szerelmét mindenkitől dicsértetni hallom — — A tavasszal írtam belé« (Lev. 1:367., 368.). Előbb a második énekben csak Toldi viadala lehetett az olaszszal, később a Gyulafiak szerelmével annyira megbővült, hogy a költő jónak látta ketté osztani. De 1853 végén az átdolgozás alkalmával került bele Szent László legendája is, melyet előbb a Daliás Időkbe fűzött bele, a mint fentebb láttuk. Lehetséges, hogy mintegy pár-jául írta meg ekkor, szintén önálló költeménynek, az özvegy asz-szonynyal való kalandot is, melyet a másik csúfalkodó apród énekel. Arany ebben is mesteri leleményét mutatja, a hogyan ezt a csúfos históriát Toldi történetébe illeszti. Tompa nem is késik dicsérni ezt a fogást: »Igen fájn tapintat volt tőled azon *festett oroszlán* históriának *ilyetén* beleszövése, most már a Daliás Idők-ből bátran kimaradhat; elő van adva, még sincs; el van mondva s Toldit még sem teszi csúffá, mert hiszen hátha »soh'se történt ez meg!« Hogy ezeken kívül milyen apróbb részleteken változ-tatott, miket toldott bele, miket hagyott el — addig míg még ki nem nyomtatott kéziratai napvilágot nem látnak — alig határoz-hatnók meg. Mindenesetre nincs olyan apróság, a mit Aranyról vagy műveiről elmondhatnánk, hogy ne érdemelné meg figyel-műnket; mert a legcsekélyebb dolog is hozzá járul költészetének, művei lélektanának minél részletesebb és behatóbb megismeréséhez.

II.

Endre királyfi.

Tudvalevő dolog, hogy Arany János elbeszélő költeményei-nek tárgyát, túlzás nélkül mondhatjuk *valamennyiét*, írott vagy szóbeli hagyományból vette. Történet, krónika, monda, szóhagyomány, babona, egy-egy jelentéktelen eset, rövidéletű adoma, szeme előtt lefolyt jelenet mind anyagúl szolgál neki, hogy belőlük reme-ket alkosson. Valamint a jeles építőművész mindenféle és minden-nemű anyagnak hasznát tudja venni művészetében, úgy ő is mindenün-nen vesz, a hol talál s mint a mesébeli király kezében, az ő kezében értékessé válik a leghitványabb burokba rejtett tárgy

is. A fő az, hogy költeményének a mondai vagy történeti alap — bármily csekély és töredékes legyen — adja meg azt, a mit ő *eposzi hitelnék* szokott nevezni (Toldi Szerelme, Előszó). Ez azonban nem csak a tárgy fővonásaira, vázára vonatkozik, hanem sokszor a legcsekélyebb részletre is; gyakran egy szó, egy jelző elég becses előtte, hogy felhasználja. »Úgy vagyok én a régi mondákkal, mint a pap a jeligével — írja Toldy Ferencznek 1851 április 28-án — szeretek, a hol csak lehet, rájuk támaszkodni, s több *hitelt*, nyomatékot vélek általok művemnek adhatni... Ki tudja, mit, hol használhatok? egy töredék, egy forgács, egy példabeszéd gyakran becses eszméket költ fel, s építőnek, míg műve nem kész, az anyag sohasem fölösleges.« Bizonyára ebben van költeményei nagy hatásának egyik titka. Úgy olvassuk őket, mint az ókor embere hallgatta a hősmondák énekesét, mint a török hódoltság idején a magyarság Tinódi Sebestyén krónikáit, érezzük a költői mezben a valót, nehézség nélkül lépjük át azt a küszöböt, mely a valóságból a költött világba visz, még ha nem mondja is: »Nem hazudok — mert nem az ujjamból szoptam«. (Toldi Szerelme, 11:81. — V. ö. Egy. Phil. Közl. 26:73, 248.)

Ezért igen tanulságos és élvezetes utána járni a forrásoknak, melyekből Arany János merített; bepillantást enged a költő műhelyébe, de egyszersmind feltárja előttünk roppant olvasottságát, meg azt a gondot, mellyel tárgyának legkisebb részletére is ügyel. Levelezése, különösen Szilágyi Istvánnal és Toldy Ferenczczel, legjobban mutatja, mennyire figyelemmel van arra, hogy műve ne csak általános felfogásában, lelkében legyen korszerű, hanem a legjelentéktelenebb külsőségben is.

Zlinszky Aladár az Irodalomtörténeti Közlemények tizedik évfolyamában tizenhárom balladájának forrásait kutatta fel, e sorokkal »Endre királyfi« forrásainak megjelölésével kívánok hozzájárulni Zlinszky tanulmányaihoz.

Arany a nevezett balladát tudvalevőleg Toldi Szerelmének nyolczadik énekében (63—68. versszak) egy hegedős szájára adja, a ki Nagy Lajos hadjáratában résztvesz s a nápolyi határba érkezett elődandárt bosszúra tüzeli. Mint a tizenkettedik énekben a kobzos »Zács Klára nótáját«, úgy itt a hegedős Endre királyfi gyászos esetét csak főmozzanataiban adja elő. Hisz ismeri a sereg minden vitéze minden borzalmas részletével egyetemben. Nem is szórakoztatni akarja a harcosokat, hanem »haragjukat buzdítani«; gúnyos, bosszús, elkeseredett megjegyzésekkel kíséri a szörnyű esemény részleteit, s énekének minden szakát e feltűzelő sorral végzi: »Nápolyba, vitézek! bosszúra, bosszúra!« Az éneket nem a tábori tűznél mondja, hanem a dandár menete közben, s van is hatása a haragos vitézeknél, mert: »Hozzá dobog a láb, csörög a fegyverzet«.

A ballada forrásául Beöthy Zsolt (Jeles írók iskolai tára; Tompa Mihály *András herczeg sólyma* balladájához írt első jegy-

zetben) Thúróczi krónikája III. részének 4-ik fejezetét jelöli meg. Nagy Lajos életét, mint tudjuk, az egykorú Küküllei János írta meg, Thúróczi ezt az életrajzot változatlanul átvette krónikájának harmadik részéről (l. Schwandtner: *Scriptores* 279—346.), de benne van csekély változatokkal a Budai Krónikában is (Podhradczky kiadása 266—345.). Pontosabban véve a dolgot Thúróczy III. részének 9-ik fejezetét is ide kell vennünk, minthogy a negyedikben pusztán az előzmények vannak elmondva, az orgyilkosság azonban a kilencedikben. Az eset elbeszélése meglehetősen szűkszavú:

»Cum igitur haec regina [t. i. Erzsébet, Endre édes anyja] in Neapoli resideret, et vidisset nurum suam, dominam Joannam, superbam et ambitiosam, ac ultra humanum modum consuetum incedere, mundani honoris avidam, nec regi, Andreae, marito suo, exhibere honorem regium, ac totum velle, imo, ultra posse suum; nisa est ipsum corona et regno privare, sicut postmodum exitus rei probavit: commota sunt omnia viscera ejus acri doloris aculeo compungente. Cum itaque ambasiatores et nuncii longam moram contraherent in Avinione, propter dissimulationem domini Papae, nolentis praebere consensum, dicti regis coronationi; visumque est ipsi dominae reginae et suo consilio, fore utilius repatriare, quam ibi incassum, et frustra, ac cum taedio permanere: anno Domini MCCCXLIV. relinquens filium suum, regem Andream in Apulia, sanum et incolumem, circa festum S. Matthiae Apostoli, recessit de Neapoli, cum omnibus suis, versus Hungariam.« (Thúróczi III. 4. és Budai Krónika, Podhr. kiad. 273). »Accidit casus lamentabilis et enormis, de morte, quondam inclyti principis, domini Andreae, Hierosolymae et Siciliae regis, fratris uterini ejusdem Lodovici, Hungariae regis; qui per sceleratum Conradum de Kathanciis, et alios proditores, ex procuratione Mulieris Joannae, in aula ipsius regis Andreae morantis, in civitate Aversa, (quae utinam fuisset submersa) extitit jugulatus et interemptus.« (Thúróczi III. 9. és Bud. Krón. 282.)

Ha ezt a száraz följegyzést összevetjük a balladával, semmiképen sem tarthatjuk Arany János forrásának. Igaz, hogy Arany ösmerte mind Schwandtner *Scriptores* könyvét, mind Podhradczky Budai Krónikáját, hiszen gyakran hivatkozik rájuk, de balladájában annyi az aprólékos részlet, melyet »nem szophatott újjából«, hogy a forrást másutt kelt keresnünk.

Ez a forrás pedig nem más, mint Szalay László történetének második kötete. Szalay történetét maga Arany János igen sokszor idézi forrásúl Toldi Szerelmében s bár Endre esetében külön nem említi, az elbeszélés menete s néhány feltűnőbb egyezés egyenest reá utal. Szalay szerint az esemény következőképen történt:

»... Erzsébet tanácsosnak látá, Endrét magával Magyarországra visszavinni, de e' szándékáról lemondott ismét, kivált gróf Monte Scagliosonak, Endre' rendületlen hívének esdeklésére,

ki az ügy' jobbrafordulását . . . bizodalommal várta. A' szerető anyja reményét egyébbe helyezte — a' felbomlott házassági viszony helyreállításába; 's midőn e' tekintetben Johannának ígérétét vevé, . . . elindult Nápolyból . . .«

» . . . Endre máris fenyegetődött bosszúállással, mihelyest a' koronával a' főhatalmat is elnyerendette . . .«

» . . . Endre elég oktalan volt, hadi játéknál olly zászlót készíttetni, mellyen a' királyi czímer alatt a' hóhér bárdja, vagy mások szerint, börtön volt szemlélhető. A' gazok megértették, 's halált mondtak a' boldogtalnra.«

»1345 szeptember' 18-án Endre vadászon volt Aversában, hová őt a' királyné 's ennek meghittjei is kísérték. A' királyi udvar illyes alkalommal a' városon kívül lévő kolostorba szokott szállani; úgy történt most is. Víg estebéd után a' fejedelmi pár alvójába vonult. Éjfél tájban a' czinkosok megjelentek az előteremben, 's Endrét kamarása által némi ürügy alatt kihívják. A' jámbor kimegyen hozzájuk, háló öltözetben, fegyver nélkül. Midőn közéjük lép, neki rohannak, hogy megfojtsák; tört nem használnak ellene, mert híre ment, hogy anyja, midőn tavál Magyarországra visszaindult, gyűrűt vont az árva fiú' újára, melly őt vas és mérég ellen biztosítsa. Az erős ifjú védi magát, segélért kiált, visszaügyekszik az alvóba, mellyben fegyverei voltak, de mellynek ajtaját a' czinkosok' egyike bezárta. A' folyosóra nyiló ajtónak rohan: zárva az is. Újra segédért kiált; a' királyné hallgat, 's kivüle csak Isold nevű magyar dajkája hallja veszéklését. Ez szobájának ablakából verent kiáltott Endrével segédért, 's a' zaj olly nagy volt, és az ifju olly erővel fejtette ki magát a' gyilkosok' kezéből, hogy közülök többen már futamodáshoz láttak. Ekkor Bertrand, Artus Károly főkamarásnak fia, még egy ízben megragadja az áldozatot, a' többiek körülötte gyülekeznek, földhöz rántják, lábaikkal tapossák, és hurkot vetvén nyakába, megfojtják. 'S most holt testét kilökkik a' kertbe, és az éj' sötétében eltávoznak. Hajnalban a' királyné Nápolyba indult, hová Endre' testét is vitték, de az udvar nem gondolt vele, 's két nap mulva egy áhitatos lélek — Ursillo Minutulónak hívták — emberei által eltemettette.« (Szalay 2: 180—182.)

A ballada és Szalay elbeszélésének pontos összehasonlítása föltétlenül meggyőz róla, hogy Arany főképp innen merített. A ballada legtöbb mozzanata teljesen egybevág Szalay szövegével, sőt nemcsak a cselekvényen, hanem még némely kifejezésen, sőt egyes szavakon is megérik, hogy Arany bennük Szalay szövegére támaszkodott, s ez Aranynál igen gyakori, mondhatnók jellemző dolog (v. ö. Zlinszky értekezését); pl. o. a negyedik versszakban: »Az egész udvarral, megy Endre vadászni. Fogadá ott sokszor éjjeli szálláson . . . egy régi kolostor«. Szalaynál is »a' királyi udvar . . . a' városon kívül lévő kolostorba szokott szállani«; a balladában a forrással egyezőleg Endrét kamarása hívja ki

éjféltájban; Szalay *alvónak* mondja a hálószobát, Arany szintén: »nem nyílik az *alvó*«.

De van a balladának olyan mozzanata is, mely Szalayban nincsen meg, holott a költeményben nagyon is ki van emelve: ez a »*selyem arany szál*«, melyet Johanna maga fon a mit sem sejtő Endre vesztére. Háromszor is fölemlíti a hegedős, hogy az álnok asszony elveteműtsége annál szembetűnőbb legyen:

»Mit kötögetsz? mit fonsz *selyem-arany* szállal
Én szép feleségem, Johanna királyné?«
»Neked, uram, látod, hímezék palástot
Koronázó napra: *zsinórt verek arra*.«

Majd az aggódó anyának a gyanútlan Endre ezt feleli:

»Szeret is Johanna mint a maga lelkét:
Hímezte palástom *selyem-arany* szállal,
Rá mentekötőt is gyenge tíz ujjával.«

Végül a gazzett elkövetése után az udvar vígan hazafordul Nápolyba:

»Szép Endre királyfit holtan, temetetlen
Leli majd a kertben a ki elébb rányit:
Szorítva nyakára egy *drága zsinór* van
Zöld selyem fonából, fényes arany szálból.«

Erről a *selyem-arany zsinór*-ról Szalay mitsem tud, csupán *hurokról* tesz említést; idézett forrásai sem szólnak róla. Dominicus de Gravina (Muratori Scriptores 12: 559, 560) csak ezt mondja: »*funem* sibi immittentes in gutture more furum suspenderunt eundem«; a Chronicon Estense pedig (Muratori 15: 421—422): »advolvit quemdam *laqueum* gulae Regis«; Thúróczi s a Budai krónika: »*ingulatus et interemptus*«; a Dubniczi krónika: »*dirae mortis faucibus traditus est*«; Lajos király maga István erdélyi vajda adománylevelében 1350: »*immolatus, et nequiter jugulatus*.« Ha nem is volt az a hurok valóban selyemzsinór, a népies mendedonda valószínűleg belevitte az eseménybe, valamint azt is, hogy a zsinórt maga a feleség, Johanna királyné verte. Tudjuk, hogy Zács Klára esete milyen hamar került a népénekesek kobzára, s bár Magyarországon történt, mégis olasz földön is tudnak róla; hogy ne énekelték, vagy legalább mesélgették volna a szép bűnös Johanna s az ártatlan magyar herczeg történetét, mikor az ott, az ő földükön történt. Már Bonfinius is tud a selyemzsinórról: »*Andreas enim Rex Apulus, tertio post initum regnum anno, cognatorum factione, qui regiam potestatem anhelabant, et consentiente uxore Joanna, Aversae serico laqueo facinorosissime necatur*.« (Dec. II. Lib. X.) Tud róla természetesen Heltai Gáspár is: »*Johanna . . . az ő latrai által megfojtatá egy selyem kötéllel*.«

De Arany valószínűleg sem Bonfiniusból, sem Heltaiból nem vette ezt a mozzanatot, bár mind a kettőt, kivált az elsőt, ismerte, hanem onnan, honnan annyi költőnk merített művéhez, Fesslerből, a ki két emberöltőn át valóságos kincsesbányája volt irodalmunknak. Fesslert, s épen harmadik kötetét, Aranynak még Szalontára küldte meg Szilágyi István Máramaros-Szigetről 1850. októberében, Arany 1851. januárius hó 18-án írt válaszában pedig azt feleli: »... épen Aversa, ennek topographiája kellene. Hanem sebaj! Fesslernek még legtöbb hasznát lehet venni.« Fesslerből tehát már akkor megösmékedett nemcsak a nápolyi hadjáratokkal, hanem Endre herczeg esetével is. Fessler Muratori alapján nagyjában ép úgy beszéli el az eseményt, a hogy Szalay, de egyes részleteket bővebben, színezettebben, egyes helyeken azonban az ő elbeszélése el is tér a Szalayétól. Így például Johanna képmutatása, tettettet szerelme: »Szeret is Johanna, mint a maga lelkét« — Fesslerre mutat: »Selbst Johanna, unwiderstehlich gebietend, wenn sie Thränen im schönen Auge hatte, flehete und weinte, und sprach nur von Liebe für den Gemahl, den man einiger leichtsinniger Launen wegen unbarmherzig von ihr trennen wollte.« (Fessler III. r. I. köt. 197.) Ugyanígy a »selyem-arany szál« is: »Ein seidener Strick mit Gold durchflochten, nach dem Glauben der Zeitgenossen von Johanna's Händen dazu bereitet, wird dem Ueberwältigten um den Hals geworfen; daran ziehen sie ihn unter den schimpflichsten Misshandlungen auf den Balcon des Saales hinaus, wo sie ihn erdrosselten, und als sie seines Todes gewiss waren, ihn in den Garten hinabwarfen«. (III. rész, I. köt. 212—213. l.) Érdekes, hogy Fessler a bűvös gyűrűt egy szóval sem említi, pedig ép úgy olvasta a Muratori gyűjteményében található Gravina krónikáját és a Chronicon Estense-t, mint Szalay. De ép ez a körülmény, hogy e két mozzanat, a bűvös gyűrű és az arannyal szőtt selyemzsinór nincs meg együtt Szalaynál és Fesslernél, a balladában pedig megvan, ez a körülmény bizonyítja, hogy Arany mind a két forrásból merített.

Fesslerre utal a hatodik versszak 3—4. sora is:

Szép Endre királyfit holtan, temetetlen
Leli majd a kertben a ki elébb rányit.

Míg Szalay a holttest kereséséről és feltalálásáról egy szót sem szól, addig Fessler ezeket mondja: »Jetzt erst, als überall schon Todesstille herrschte, trat die bejahrte Ysold mit dem Lichte in der Hand aus ihrem Gemache hervor, und nachdem sie ihren Andreas allenthalben vergeblich gerufen hatte, weckte sie die Mönche, um unter deren Beystand ihn aufzusuchen. Nach langem Umherziehen fanden sie den Leichnam in dem Garten mit dem Strick um den Hals, trugen ihn in die Kirche und bewahrten ihn bis zu Tages Anbruch«.

Azt hiszem, hogy evvel a történeti forrásokat kimerítettem,

de van a költeménynek még egy része, mely egész más forráshoz utal; ez az első négy sor:

»Mit kötögetsz? mit fonsz selyem-arany szállal
Én szép feleségem, Johanna királyné?«
»Neked uram, látod, hímezők palástot
Koronázó napra: zsinórt verek arra«.

Minden nehézség nélkül mondhatnók költői fogásnak, hogy Endre feleségét zsinórverés közben lepi meg s kérdi, mire való, Johanna pedig álnok hízelkedéssel válaszol reá. Csakhogy ez a jelenet már meg volt írva Arany balladája előtt s nincs miért kétségbe vonnunk, hogy ő ismerhette, minthogy Mikes Kelemen írta meg. Az ötvenharmadik levélben olvashatjuk a következő történetkét:

»Egy neápoliszi király a királyné házába menvén, a királyné zsinórt csinált. A király kérlette, hogy minek csinálja a zsinórt? Arra csinálom ezt a zsinórt, felelé a királyné, hogy tégedet megfojtsom (*így!*) véle. Ezt a király tréfának vélte, de másnap a tréfa valóságra fordult; mert ugyan meg is fojtották«.

Nyilvánvaló, hogy ez Endre királyfi története, bár a *neápoliszi királyon* kívül más nem mutat is reá. Mikes maga semmi nevet nem említ, lehet hogy nem is tudta, kiről szól ez a történetke, melyet valamilyen jezsuita épületes könyvből vehetett. Tudjuk, hogy szerette leveleit történeti adomákkal tarkítani, személyi- és korválogatás nélkül, Kleopátra gyöngyén kezdve Don Carlos históriájáig. Már most az egyezés Mikes adomája s Arany balladája közt sokkal felülőbb, semhogy a kettő kapcsolatát félrevethessük; Aranyról meg épen nem tehetjük föl, hogy ne olvasta volna. Ez a párbeszéd, mely a gonosz tettet megelőzi, szinte egyenesen arra termett, hogy a tragédiának első felvonása legyen, Arany ép csak annyit másít rajta, hogy a királyné arcátlan és kegyetlen tréfáját álnok hízelkedéssel helyettesíti, bár a Mikes változata is teljesen ráillik az elvetemült néمبرre, kit a Chronicon Estense csak *regina meretrix* néven említ. Arany továbbá a Mikes-féle történetből fűzi tovább Johanna hazug beszédét: mikor ura kérdi, mire a zsinór? azt feleli: a koronázó palástra lesz s evvel kétszínűségét még növeli, mintha most maga is óhajtaná Endre megkoronáztatását, melyet eddig épen ő ellenezett legjobban s nem is nagyon titkon. Én e két oknál fogva kétségtelennek tartom, hogy a Mikes-féle adoma nagyon is erősen érvényesült a ballada megalkotásában.

Ezek után a ballada egyes mozzanatainak forrásait a következő táblázatban lehetne feltüntetni:

I. 1—5. Endre és Johanna párbeszéde: *Mikes*.

Johanna maga köti a selyem arany zsinórt: *Mikes, Fessler*.

I. 6. II. 1—2. Erzsébet királyné aggódik, hazahívja Endrét: *Szalay, Fessler*.

- II. 3—4. Johanna szerelmet színlel: *Fessler, Szalay.*
 II. 5—6. A zsinórverés: *Mikes, Fessler.*
 III. 1—4. A bűvös gyűrű: *Szalay.*
 III. 4—5. Endre fenyegtetése: *Szalay, Fessler.*
 IV. 1—6. A vadászat, meghálás a régi kolostorban: *Szalay, Fessler.*
 V. 1—2. A kamarás kiszólítja Endrét: *Szalay.*
 V. 3—4. A gyűrű miatt kézzel akarják megfojtani: *Szalay.*
 V. 5—6. Endre gyilkosait lehányja magáról, az alvó nem nyílik: *Szalay, Fessler.*
 A gyilkosságot magát Arany elhallgatja.
 VI. 1—2. Az udvar hazafordul: *Szalay.*
 VI. 3—4. A kertben meglelik a holttestet: *Fessler.*
 VI. 5—6. Nyakán a selyem-arany zsinór: *Fessler (Mikes, Bonfinius, Heltai).*

Érdekes dolog, hogy Endre királyfi szomorú esetét Arany János már egyszer földolgozta volt, bár nem ballada alakjában. Toldi Szerelmének első dolgozatában, a Daliás Idők negyedik énekében Durazzói Károly levélben tudtára adja Lajos királynak Johanna és czinkosainak gaztettét. Az előzményeket s a gyilkosságot magát már a mondott ének elején is érinti:

[IV. é. 2. vsz.] »Tört hánytak elébe, vadászni kicsalták,
 Egy mulató házban éjjel meggyilkolták.«

A tizenhatodik verstől kezdve szorosán Fesslerhez ragaszkodva szól Durazzó levele:

[IV. é. 17. vsz.] »Lajos a levelet hozatá most elő,
 Melyet írtak neki szegény öcsse felől,
 Olasz herczeg írta, névszerint Durazzó,
 Felolvasta egy úr: így volt benne a szó:«

Durazzó levele Fessler következő helyén alapúl: »... seine geheimen Boten zogen nach Ungarn mit Berichten an den König von Johannes Antheil an seines Bruders Ermordung, und mit der Aufforderung sich das Reich mit Heeresmacht zu unterwerfen, wobey er ihn mit seinem ganzen Anhang unterstützen wollte.« (Fessler III. rész. I. k. 215 1)

[18. vsz.] »Szomorú bal hírnek fekete hollója,
 Endre halálának vagyok hírmondója;
 Megesett, megesett, megvan az áldozat,
 Él az isten! ő lát, lásson is igazat.
 Kimenénk vadászni, bár ne mentünk volna!
 Aversza városa bár elsütyedt volna!
 Ott lakozánk este, víg vadászi torban,
 Kívül a városon, egy nagy kolostorban.«

Ennek a versszaknak ötödik sora: »Aversza városa bár elsüllyedt volna!« szórul-szóra így van meg a krónikában; Küküllei Jánosnál (Thüróczi III. r., IX. fej.): »in civitate Aversa (quae utinam fuisset submersa)«; ugyanígy a Budai Krónikában (Podhr. kiad. 283. l.); a Dubniczi krónikában: »in civitate Aversa, quae potius fuisset subinversa« (Podhr. Bud. Kr. 283. l.); ugyancsak Lajosnak 1350-ben Lackfi István erdélyi vajdának adományozott levelében: »in Civitate Aversa quae potius fuisset subversa«. A következőkben Arany János szorososan Fessler fentebb idézett elbeszélésehez ragaszkodik:

[19. vsz.] »Fordulván az idő, fordult öreg éjre,
Johanna királynét karon fogta férje,
Ketten egy szobába nyugalomra mentek,
Hanem a gonoszok, oh jaj! nem pihentek.
Zörgetik az ajtót, felverik álmából,
Felretten, kimegyen, először elámul,
Aztán védi magát, védené, de hogyan?
Ő egy s fegyvertelen, azok pedig sokan!

[20. vsz.] Johanna királyné nem ébred a zajra,
Sikoltoz egy asszony, de ő ezt nem hallja,
Endre is zörgeti már az ajtót régen;
»Gyilkosok — ereszsz be, édes feleségem!«
Nem ereszti biz' a, nem bocsátja biz' a,
A melly úton kijött, nem mehet vissza,
Erőt vesznek rajta, zsinórral megfojtják
S egy ablakon átal a kertbe ledobják.

[21. vsz.] Így esett, megesett, megvan az áldozat
Hanem él az Isten: ő lásson igazat;
Te pedig most, uram, felséges nagy király,
Itt e földön ítélj: boszúlj, büntess, bírálj.
Győzelem lesz utad: városok és várak;
Fő és közrendűek tiszta szívvel várnak;
Én már büntetem a kis gonosztevőket:
Jövel uram király, lakoltasd a főket.«

Itt végződik Durazzói Károly levele. A 21. versszak utolsó előtti sora: »Én már büntetem a kis gonosztevőket« Fessler következő helyére utalnak: »nicht hemmen konnte oder durfte sie (t. i. Johanna) des biedern Grossrichters Thätigkeit in Aufsuchung und Verfolgung der Mörder. Dabey unterstützte ihn Carl von Durazzo, der Königin zum Trotze.« A bűvös gyűrűről itt még nincs szó, nyilvánvaló, hogy Arany akkor Szalayt még nem ösmerte, nem is ösmerhette, mert maga írja Toldy Ferencznek 1851. április 3-án, hogy Toldi második részén dolgozik, az ötödik énekig elő is haladt, (Lev. 1 : 243., 244.) Szalay második kötete pedig csak

1852-ben jelent meg. Viszont megvan ebben a feldolgozásban Ysolda segélykiáltása: »Sikoltoz egy asszony« ezt Arany a balladából kihagyta, minthogy magát a gyilkos tettet nem is részletezi; Johanna álnokságát, a megszállást a kolostorban mintegy előkészületül szélesebb vonásokkal festi, Endre gyászos, erőszakos halálát szinte fátyol mögül csak sejteti a hegedős énekében, hisz a harcosok, kiknek szól, úgyis tudják minden részletét: nem elbeszélés kell nekik, hanem boszura tüzelés. Toldi Szerelmében magát a gyilkosságot a hetedik ének elején (2—6. vsz.) találjuk meg bővebben. Lajos megkapja Durazzói Károly levelét a gyász hírel:

»Hamar átfutá az írás foglatját,
Hamarabb a halál színe ábrázatját,
Lehanyatlék búsan egy nagy zsölye-székbe,
A könnyű levelet sem bírta kezébe.«

S most végtelen nagy művészettel nem magát a levelet olvastatja el valakivel, mint a Daliás Időkben (»Felolvasta egy úr« IV. é. 17. vsz.), hanem Lajos király siralmába szövi bele a gyilkosság részleteit, melyek a gyermekkor emlékeivel, a fájdalom kítőrésével s a Johannára szórt átkokkal vegyülnek.

Tizenhat esztendő van Endre királyfi esetének két kidolgozása közt; 1850 novemberétől 1851 áprilisáig írta a Daliás Idők negyedik-ötödik énekét (1850. október végén kapja Szilágyi Istvántól Fessler harmadik részét, 1851 áprilisában már az ötödik énekig haladott; v. ö. Lev. 1:228., 229., 243., 244.), 1867-ben Toldi Szerelme hetedik s valószínűleg nyolczadik énekét; s tizenhat év múltával Endre halála többé nem mint elbeszélés, hanem kikristályosodva mint ballada illeszkedik a nagy költeménybe, hegedős ajkán zendül meg, ép úgy mint Zách Klára bús története. Nem egyetlen eset ez Arany költészetében, s mély bepillantást enged a nagy művész lelki fejlődésébe. Endre királyfit úgy tekinthetjük, mint az első balladát, mely Arany balladaköltészetének harmadik időszakát megkezdi.

TOLNAI VILMOS.

ZRINYI ÉS MACHIAVELLI.

Harmadik közlemény.

VI.

Hadszervezés és felszerelés.

Gyalogság, lovasság. — Ágyu, puska. — Hadi költség. — Pénz. — Állami ellátás. — Tartaléktöke.

Zrinyi gyakran megemlékezik munkáiban a hadszervezésről, hadi rendtartásról és a had felszereléséről. Hogy idevágó eszméire és tervezetének részleteire mily befolyással volt Machiavelli, kellő szakismeret híján nem ítélném meg. Nem bocsátkozom tehát e kérdés részletes tárgyalásába, csakis azon főbb pontokat emelem ki, melyeknek hasonlósága vagy különböző volta a laikusnak is szemébe tűnik, vagy a melyekről jeles hadi írók már véleményyt nyilvánítottak.

Rónai Horváth Jenő a »*Tábori kis Tractá*«-hoz fűzött megjegyzéseiben megemlíti,¹ hogy Zrinyi szervezetében a gyalogság két-, sőt háromannyi mint a lovasság, a mi azon időbeli magyar hadseregeket tekintve, melyekben a lovasság tömege mellett igen csekély a gyalogosok száma, nagy haladás, nagy reform.

Hogy Zrinyi erre nézve is Machiaveli tanítványa, már csak abból is világos, hogy a nemzeti hadsereg s az általános hadkötelezettség eszméje szükségképen maga után vonja a gyalogságnak elismerését.

Machiavelli az *AdG*-ban s a *Discorsi* ban mindúntalan hangoztatja, hogy a gyalogság a hadsereg lelke (*le fanterie sono il nervo dell' esercito*);² egyes vidékeken, hol nagy pusztaságok vannak és nomád népek tanyáznak, például Ázsia némely részeiben, hasznosabb lehet a lovasság a gyalogságnál, de nálunk, Európában, csak inkább a vidék és ellenséges had megismerésére, gyors kicsapásokra, néha a gyalogság támogatására s a megfutamított ellenség üldözésére szolgál; a csatát azonban a gyalogság

¹ Zrinyi *Hadt. munkái* 397. l.

² *Mach. AdG.* VII. könyv, 294 l. — *Disc.* II. k., XVIII. fej. 317 l.

³ *Mach. Disc.* II. k. XVIII. fej. 317 l.

dönti el.³ S ezt annyiszor és oly határozottan ismétli Machiavelli, hogy nagytekintélyű hadi írók is elismerik és megbámulják ezt a modern taktikushoz illő felfogást.⁴

Castruccio Castracani című politikai és hadtudományi regényét is azért írja Machiavelli, hogy megmutassa, mennyivel többet ér a gyalogság a lovasságnál.

Zrinyi véleményének kifejlődésére, úgy látszik, a *Discorsi* II. könyvének XVIII. fejezete⁵ hatott leginkább, a mit a következő egybevetésből láthatunk:

»Hogy a gyalogság jobb a lovas-
»ságnál, máshun is mondtuk, de
»mivel ebben az mi magyarunk
»között nagy fogyatkozás vagyon,
»mégis egynehány szót mondok.
»Az lovas erdős helyen nem jó,
»hegyes, köves helyen nem jó, min-
»den kicsin árok annak tartalékja,
»minden kicsin patak hatalmát meg-
»gátolja; egy szóval, sohol nem
»veheted annak hasznát, hanem sík
»mezőn és lovas ellenség ellen...
»Mivel szállod meg az várakat? a
»lovassal-e? Kivel mensz ostrom-
»nak? talám a lovakon? Továbbá,
»ha megharcolsz, a lovasod meg-
»verettetik és elszéled, miképpen
»fogod hamar öszveszerezni? holott
»egy tikmonysültig ő elfut fél
»mér földet. De a gyalogot minden-
»kor ismét újabbban megrendelhetni,
»és ha egy kevéssé elszakadnak is,
»egy kiáltással öszvehívhatni és is-
»mét harcolhatni, holott a lovas
»elhagy s elfut.« *Zr. Centur.*
342—3. l.

»A gyalogos sok olyan helyre
»mehet, a hová a lovas el nem jut-
»hat: a gyalogost meg lehet taní-
»tani, hogy csatarendben álljon és
»hogy kell helyét ismét elfoglalnia,
»ha szétzavarják; a lovasok ellen-
»ben csak nehezen tartják meg a
»csatarendet s ha megzavarták őket,
»lehetetlen ismét rendbe állítani...
»És az olasz fejedelmek bűnei közt,
»kik Olaszországot az idegenek rab-
»szolgájává tették; nincs nagyobb,
»mint az, hogy erre a dologra eddig
»alig ügyeltek és minden gondju-
»kat a lovas hadakra fordították...
»A ki jól fegyelmezett gyalogságot
»akar meg verni, szükséges, hogy
»még jobban fegyelmezett gyalog-
»ságot állítson vele szembe, mert
»máskülönbön biztos a veresége.«
Mach. Disc. II. k. XVIII. fej. 316,
317, 321 l.

Hasonlóképen a Machiavellitől nyert hatásnak tulajdonítható az is, hogy Zrinyi nem sokra becsüli az ágyukat, sőt még a puská ellen is elegendőnek tartja a gyors támadó előnyomulást és kézi túsát

³ Jähns, porosz tábornoki vezérőrnagy, így ír róla: »Wenn man diese Sätze liest, so glaubt man einen Theoretiker aus unsern eignen Tagen zu hören.« (Max Jähns, *Machiavelli als militärischer Techniker*, Die Grenzboten, 1881. — Idézve Villariból, III. köt. 81—82. l.)

⁵ A fejezet címe: »Come per l'autorità de' Romani e per l'esempio della antica milizia, si debbe stimare piu le Fanterie, che i Cavalli.« »Hogy a rómaiak s a régi hadak példájából a gyalogságot többre kell becsülni a lovaságnál.«

»Az akkori lőfegyvereket tekintve — mondja Rónai Horváth¹ — e vélekedés teljesen igazolt.«

»A lövészerszámnak nincsen anynyi haszna, mint a híre és rettenetessége. Nem szólok a várak megvétele felől; tudom, hogy olyan helyen szükségesek; csak a mezőn való ütközésekről szólok. Némeleyek az ágyúban vetik minden reménségeket, holott igen csalatkoznak abban . . . Mert az ágyúkat három formán helyezhetjük el: vagy a sereg előtt, vagy a seregek között, vagy oldalt. Mindenképen csak magunknak ártunk vele. [Zrinyi részletesen megokolja ezt az állítását.] . . . A kapitány ne adjon időt az ellenségnek, hanem gyorsasággal menjen rá s ezzel még a kézipuskának is elveszi hatalmát.« *Zr. Centur:* 344—5.

»Ha a török győzelmet aratott »tüzérsége segítségével, csak úgy »történt, hogy az ellenséges lovas- »ságot a szokatlan zaj megrémítette.« *Mach. Disc.* II. XVII. 314. l.

»Ha kézi tusára kerül a dolog, »napnál is világosabb, hogy sem a »nagyobb, sem a kisebb lövőfegy- »verek nem árthatnak. Mert ha a »tüzérség elől van, foglyoddá lesz; »ha hátul van, nem téged, hanem »saját csapatait üldözi; ha oldalt »áll, nem sebesíthet meg oly mó- »don, hogy rá ne mehess, a mely »esetben a fentmondott eredmény »következik be.« *Mach.* u. o. 313. l.²

*

A hadseregnek, a hadviselésnek költségeit bárhonnán is elő kell teremteni: — »A szegény vitéznek a parasztembert kell rontani, »ha nincs mit enni s mivel ruházkodni; melyre nézve jobb a vitéz- »nek kevés pénz adni.«³ » . . . Hogy a szegényeket, úton járó- »kat ne nyomorgassák, meg kell adni a magukét.«⁴ » . . . Kevés »pénnz kellene főképpen gyalognak szükségére, . . . mert ingyen »senki sem szolgál örömet.«⁵

Ne mondja senki, hogy szegény az ország, nincs pénzünk, mert könnyen bebizonyítható, hogy vagyon.

»Mikor Mahumet török császár »Constantinápoly ellen készült volna, »sehol sem találának az görögök »költséget kivel hadat s segítséget »fogadhattak volna, de mikor a »törökök megvették vala a várost,

»Közületek bizonyára sokan emlé- »keznek még rá, hogy midőn a »török Konstantinápolyt fenyegette, »a császár előre látta a veszedelmet »és nem lévén elegendő pénze, »magához hívatta a polgárokat és

¹ *Zr. Hadtud.* munkái 333 l.

² A fejezet címe: »*Quanto si debbono stimare da gli eserciti ne'pre- »senti tempi le artiglierie; e se quella opinione che se ne ha in universale: »è vera:* Mennyire becsülje a sereg napjainkban a tüzérséget és hogy mennyiben »helyes az e felől általánosán elterjedt vélemény.«

³ *Zr. Táb. k. Tr.* 374. l.

⁴ *Zr. Sir. Pan.* 276. l.

⁵ *Zr. Tör. Áf.* 99. l.

»annyi kénecset találának benne,
 »hogy az egész török hadnak,
 »annyi sok ezer embernek elég vala
 »töltözésére. Ne járjunk mi is így;
 »mert ha a török Magyarországot
 »mind megveszi, bizony talál ő
 »benne ezüstöt, aranyat, rezet, va-
 »sat és mindent. Vegyük elő vala-
 »hun vagyont, ha az oltáron is...
 »mert az Isten nevéért akarunk vele
 »élni.« *Zr. Tört. Áf.* 113. l.

»előadta a veszedelem nagyságát
 »s az orvoslás minéműségét: ezek
 »azonban csak nevettek rajta.
 »Jöve az ostrom. Azok az urak,
 »kik előbb kevésre becsülték uruk
 »intő szavát, a mint meghallották
 »a falaik alatt álló ágyuk böm-
 »bölölését és látták a nyugtalan,
 »harczvágytól égő ellenség seregé-
 »nek közeledtét, ölben hordva a
 »rakás pénzeket, sírva futottak a
 »császárhoz, a ki azonban elker-
 »gette őket, mondván: menjetek
 »meghalni ezzel a pénzzel, miután
 »nem akartatok nélküle élni . . .
 »Mások a szomszédjuk kárán is
 »okulnak, ti meg a magatokén sem
 ». . . *Machiavelli, Discorso sulla
 Provisione del danaro* Villariból
 idézve. I. 435. l.¹

A költségekhez Zrinyi szerint hozzá kell majd járulniok azoknak a falvakkal is, melyeket a töröktől a nemzeti hadsereg segítségével visszafoglalnak, még pedig úgy, hogy a nemzeti czélra a török uralom alatt fizetett adójuk felét fizetnék. (*Tör. Áf.* 115. l.) Jól mondja Rónai Horváth Jenő, hogy ez a javaslat az előbbivel együtt nemest nemest egyaránt megadóztatott volna. Ez lett volna az első rés a rendi alkotmányon. »Még gondolatnak is rettenetes lehetett ez eszme ama korban.«²

Ily javaslatot csakis Machiavelli s a korabeli olasz írók tanítványa tehetett, kik a szabadságot az összes polgárok egyenlőségében látják. Guicciardini, a jeles politikai és történetíró, kinek művei szintén megvoltak Zrinyi könyvtárában, még a firenzei nagy tanácsba is be akar vinni legalább kettőt azok közül, kiknek a törvény szerint nemhogy szenvedő, de még cselekvő választójoguk sincs, hogy így a tanács tagjai a részrehajlástól jobban tartózkodjanak.³ Ennek a szabad szellemnek a lehellete érintette Zrinyinek arcát: ezért tűnik fel neki oly természetesnek, hogy a polgári kötelességeket az összes polgárok viseljék.

»*Pecunia est nervus belli*« — azt mondja Zrinyi az Áfium-

¹ Ez újabb bizonyíték arra nézve, a mit már fentebb is említettem, hogy Zrinyi kézirati példányban ismerte Machiavellinek ezt az 1822-ig kiadatlan beszédét.

² Rónai Horváth Jenő, *Zrinyi Hadtud. munkái* 130 l.

³ *Villari* II. 251 l.

ban.¹ Machiavelli a *Discorsi* II. könyvének X. fejezetében² azt bizonyítja, hogy Quintus Curtiusnak e közmondássá lett állítása téves. Nem a pénz a háború lelke, hanem a vitéz emberek s a fegyver. »Kroesus, Lydia királya — úgymond Machiavelli — megmutatta rengeteg kincseit az athenaei Solonnak és megkérdezte tőle, mit vél hatalmáról; Solon azt felelte, hogy ez a kincs semmit sem bizonyít hatalmára nézve, mert nem arannyal, hanem vassal szoktak hadakozni és hogy esetleg jöhet valaki, a kinek több a vasa, mint neki és elveheti tőle az aranyat. Ezenkívül, midőn nagy Sándor halála után a francziák [gallok] nagy számban Görögországba és onnan Ázsiába vonultak és a francziák szónokokat küldtek Macedónia királyához, hogy bizonyos egység ügyében tárgyaljanak vele, ez a király, hogy hatalmát fitogtassa, rengeteg sok aranyat és ezüstöt mutatott nekik; mire a francziákban oly erős vágy keletkezett az arany elragadására, hogy megszegették a már előbb megállapított békét . . . A velenceiek csak nemrégiben tele kincstáruk ellenére elvesztették egész államukat, a nélkül, hogy kincseik megvédték volna őket.

»Tehát non est nervus belli pecunia — úgymond Zrinyi is az »Aphorismákban³ — hanem vitéz emberek és fegyver; a pénz nem »mindenkor talál embert és nem »mindenkit, de a fegyveres ember »megtalálja őket, Ergo: nervus belli »sunt milites.«

»Ezért mondom — így folytatja »Machiavelli — hogy nem az arany »a háború lelke [mint általánosan »vélik], hanem a jó katonák; mert »az arany nem mindenkor találja »meg a jó katonákat, de a jó katonák mindig megtalálják az aranyat.«⁴

»Az emberek, a fegyver, a pénz, »és a kenyér a háború lelke; de »e négy közül az első kettő a szükségesebb; mert az emberek s a »fegyver megtalálják a pénzt és »kenyeret, de a kenyér és a pénz »nem találják meg az embereket és »a fegyvert.« *Mach. AdG.* VII. könyv, 292 l.

Hogy a katona sorsa betegség, megsebesülés, vagy szolgálatra való képtelenség esetére is biztosítva legyen s koldúlni, lopni ne kénytelenítség, Zrinyi Machiavelli nyomán azt ajánlja, hogy

¹ *Zr. Tör. Af.* 113 l.

² »*I danari non sono il nervo della guerra, secondo che è la comune opinione*: Nem a pénz a háború lelke, mint a hogy általában vélik« (Fejezetczím.)

³ *Zr. Aphor.* 325 l.

⁴ *Mach. Disc.* II. k. X. fejezet 276 l. *Dico per tanto non l'oro (come grida la comune opinione) essere il nervo della guerra, ma i buoni soldati; perchè l'oro non è sufficiente a trovare i buoni soldati, ma i buoni soldati sono ben sufficienti a trovar l'oro.*«

a katona fizetésének egy része visszatartatván, számukra megőriztessék és összegyűjtessék:

»Azt is akarnám, hogy minden
»zászló aljának egy kincstartója
»volna és hogy legalább nyolczadik részét ne adnák meg pénzből
»a vitéznek, hanem ott deponáltatnék, mert ha mind oda adjuk
»is neki, mind elkölti, de ha in conservatorio lesz, egynehány esztendőre ha meggyülekszik neki,
»sok szükségét érhetné be vele,
»azonban ha rabság, ha betegség, ha sebek megnyomnák, volna mit elővenni.« *Zr. Tör. Áf.* 99. 1.

»Egy másik dolgot is jól megfontolva cselekedtek a régiek [a rómaiak], hogy a zsoldnak harmadrészét mindig deponálták a zászlótartónál és ezt csak a háború végén adták át az illetőnek.
»Ezt két okból cselekedték: Először, hogy a katona tőkét gyűjtöszön, mert a vitézek többnyire fiatalok és gondtalanok lévén, mentül több a pénzük, annál többet költenek hiábavalóságokra. Másodsor, mert annak tudatában, hogy ingó jószáguk a zászló körül van, jobban gondját fogják viselni a zászlónak és nagyobb elszántsággal fogják megvédelmezni.« *Mach. AdG.* V. könyv, 207—8. 1.

VII.

Küzdelem a Machiavelli pogányságával.

Örök földi hír. — Virtus. — Zrinyi pogány jelmondata. — Machiavelli vallásos felfogása. — A szerencsébe vetett pogány hit. — Mátyás király szerencséje. — Zrinyi küzdelme. — Keresztény felfogásának diadala.

Petrarca idejétől kezdve a vértanuk már nem túlvilági üdvösségért, hanem örök földi hírért, dicsőségért mennek a halálba.¹ Zrinyi »Szigeti Veszedelmében« a hőst a mennyországban angyalok, cherubinok várják és Isten jobb kezére állatják, hol örökös vigasság lesz része; ennél azonban még fényesebb jutalmat ígér neki a feléje hajló feszület:

»De hogy még fényesebb korona fejedet
»Tisztelje. im néked adok ily kegyelmet:
»Mártiromságot fogsz pogánytul szenvedni

— — — — —
»De az te fiad György támasztja nevedet,
»Felserkenti fénynyel tündöklő nevedet,
»Mint phoenix hamuból költi nemzetségét:
»Úgy okossággal ez megtartja hiedet.«²

Az örök földi hír tehát Zrinyi szerint is fényesebb korona még a túlvilági üdvösségnél is. A vitézségnek — Zrinyi szerint —

¹ *Villari*. I. 93. 1.

² *Szigeti veszedelem*. II. é. n. 82, 83, 86. versszak. Kazinczy Gábor és Toldy Ferencz kiadása.

nincs is egyéb célja, csak »az jó hírnév.« »A ki vitézséget űz... az ő vége és célja nem más... az jó hírnél névnel.«¹
 »Az vitézség azért szép, hogy jó hírt nevet szerez az embernek.«²
 »Az ember jó híre neve... örökös legyen.«³ »A ki becsülettel
 »meghalni kész, dicső neve örök s egekig hatol; de a ki árván,
 »szégyennel pusztul el, híre neve megsemmisül.«⁴ »De a ki így
 »kimúl, neve fennmarad, míg a folyók kiapadnak s a dal elenyé-
 »szik.«⁵

Machiavelli szerint is örök hír, dicsőség a vitéznek osztályrésze; a vitézség méltóvá teszi az embert arra, hogy az istenek mellé helyezték.⁶ A legfőbb jó tehát emberre nézve az örökös földi hír. Ezt fejt ki az *Istorie Fiorentine* bevezetésében (*Proemio*) is, mondván: »Ezek a történetírók... [eljárásukkal] csak azt bizo-
 »nyították be, hogy nem ismerik eléggé az emberek abbéli ambi-
 »tíóját, hogy őseik nevét s a magukét örökkössé szeretnék tenni.
 »És nem emlékeztek arra, hogy sokan, dicséretes műveletekkel
 »nem tudva hírt nevet szerezni, aljas tettekkel igyekeztek hires-
 »ségre jutni.«

A *virtù* (lat. *virtus*) szó használatára nézve is a keresztény felfogástól való eltérést, a pogányságba való visszaesést tapasztalunk a *rinascimento* összes íróinál s így Machiavellinél is. A *virtus* Machiavellinél mindig egyértelmű a bátorsággal és energiával, még pedig akár jóra, akár rosszra vonatkozólag. A keresztény erénynek inkább a *jóság* nevet adja és nem becsüli annyira, mint a dicsőséggel járó pogány virtust.⁷

Zrinyi is így gondolkodik: »Én nem tudom miképen azt a
 »szót magyarul nevezni: virtus, maga annélkül semmik vagyunk.
 »Virtus a vitézség, virtus az állhatatosság, virtus az okosság, egy
 »szóval minden jót teszen az virtus.«⁸ Másutt meg így szól:
 »Valamint a disciplina, az engedelmesség és a bátorság minden
 »közvitéznek szükséges virtusok, úgy az okosság, hadi értelem...
 »hadnagyoknak és vezéreknél szükséges attributumok.⁹

És megvan a *virtus* szó Zrinyinél is a rosszban megnyilatkozó erő és bátorság kifejezésére is, melyből a szónak mai közmagyarságunkban dívó gúnyos jelentése keletkezett: »hanem hogy
 »jobban ezeket az ott fen megírt virtusokat [erőszakoskodást, garáz-
 »dálkodást] szabadabban üzhesse.«¹⁰

A földi hír és virtus dolgában tehát Zrinyi épúgy mint

¹ Zr., *Máty. kir.* 172. 1.

² Zr. *Aphor.* 270. 1.

³ U. o. 297. 1.

⁴ Zr. *Máty. kir.* 184. 1. (Horvát idézet).

⁵ Zr. *Máty. kir.* 184. 1.

⁶ Villari, II. 274. 1.

⁷ Villari, II. 274. 1.

⁸ Zr., *Aphor.* 298. 1.

⁹ Zr., *Discurs.* 210. 1.

¹⁰ Zr., *Tör. Af.* 94. 1.

Machiavelli a humanista műveltséggel telített kor pogány felfogását követi.

Ezzel ellentétben életbölcselete egyik sarkalatos elvének, a szerencse hatalmába vetett feltétlen bizodalmanak kifejlődésében Machiavelli pogányságával folytatott hosszas tusájáról tanuskodnak művei. Maga mondja, hogy életében semmin sem tépelődött annyit, mint ezen a »legnehezebb matérián«, mivelhogy ebből csinált magának symbolumot is.¹ »*Sors bona, nihil aliud*«: Jó szerencse kell, semmi egyéb, hogy az ember a harctéren, a politikai életben vagy bármiféle vállalkozásában boldoguljon.

Nemde különös, hogy a buzgó katolikus Zrinyi ily pogány elvbe veti hitét, ily pogány elvet választ jelmondásul?

Machiavellinél ez a felfogás természetes. Ha az olasz *rinascimento* pogány, Machiavellit pogányabbnak kell vallanunk valamennyinél. Valamint a humanisták, úgy ő is, nem vallástalan ugyan, de teljesen közömbös a vallás iránt. A középkor naiv hite széjjelfoszlott és a tétova keresésben nem találnak oly elvet, mely felfogásukat és cselekedeteiket a kellő irányba terelhetné. A régi latin írókból a végzetbe és szerencsébe vetett hitet merítik. »Sokan azt hiszik — úgymond Machiavelli — hogy e világnak dolgait a Szerencse és az Isten úgy kormányozzák, hogy az emberi okosság egyáltalában nem változtathat rajta semmit sem és hogy ilyenformán haszontalan dolog sokat törődnünk vele, hanem inkább bízzuk magunkat teljesen a sorsra. Ez a vélemény napjainkban nagyon elterjedt, mert láttuk és naponkint látjuk [Itáliában] a dolgoknak minden emberi számításon kívül álló nagy változását. Mindazonáltal . . . én azt hiszem, igaz lehet ugyan, hogy a Szerencse cselekedeteink felének ura, de a másik fele nekünk marad, hogy többé-kevésbé magunk kormányozhassuk dolgainkat.«²

Zrinyi is olyanformán vélekedik mint Machiavelli: »Nincsen a szerencsének a mi munkáinkban annyi hatalma és annyi plenipotentiája, hogy az eszes embereknek és értelmeseknek semmi része benne ne maradjon.«³ De ő szerinte az okos hadnagy cselekedeteinek nem fele, hanem csak tizedrésze tüggy a szerencsétől, a többi kilencz mind »okbul és jóbul legyen.«⁴ Máshelyt ismét

¹ *Zr. Discurs.* 222. 1.

² *Mach. Pr.* XXV. fejt. 324. 1. A fejezet címe: »*Quanto possa nelle umane cose la Fortuna, ed in che modo se gli possa ostare*: Hogy mily hatalmas legyen a szerencsének az emberi dolgokban és miképen lehessen szembe szállni véle.«

³ *Zr. Centur.* 350. 1.

⁴ *Zr. Aphor.* 313. 1. és *Discurs.* 225. 1. — *Rónai Horváth* Jenő, a Szerencséről szóló *Discursushoz* írt megjegyzéseiben kiemeli, mily érdekes dolog, hogy az új kor legnagyobb hadvezére, Napoleon, nemcsak hogy osztja e nézetet, de még messzebb megy: »Egy vállalat már akkor is jól van tervezve — mondja Napoleon — ha a siker két harmada számításon és egy harmada a véletlenen alapszik. A ki a háborúban a véletlennek, a szerencsének tért engedni nem akar, annak tanácsolható, hogy inkább soha semmibe ne kezdjen.« — Talán fölösleges is megjegyeznünk, hogy a nagy Napoleon felfogása azért egye-

azt mondja, hogy »az a dolog vagyon jól cselekedve, a melynek »hat része okokhoz van kötözve, négye [pedig a szerencsére van »bizva].«¹

Machiavelli szerint az erőszakosak szerencsésebbek az alázatosaknál. »Ezért azt hiszem — úgy mond — jobb erőszakosnak mint alázatosnak lenni, mert a szerencse női személy és ha »uralkodni akarsz fölötte, ütni, lökdösni kell; és látható, hogy »inkább engedi magát az erőszakosaktól meggyőzetni, mint azoktól, kik hidegen bánnak vele. Ezenkívül nő lévén, jobban szereti »az ifjakat, mert ezek kevésbé alázatosak, sokkal hevesebbek és »nagyobb merészséggel parancsolnak neki.«²

Az ifjak Zrinyi szerint is jobban örvendenek »Fortuna istenasszony« kegyeinek mint az öregek, mert »az gyorsaság és merészség, úgy tetszik, egyeznek az szerencsével.«³

A kit a szerencse fatális occasióban felemel, ha van szíve nagy dolgoknak véghezvitelére és tehetsége a szerzésre, kész állapotot talál, úgyszólván vetve találja az ágyat.⁴ Ilyenek voltak Machiavelli szerint Mózes, Cyrus, Romulus, Theseus, a kiknek a szerencse alkalmat nyújtott, hogy a bennük rejlő virtust a törvényhozás és államalapítás terén kifejthessék⁵ és ilyen volt Borgia Caesar, a ki apja szerencséje folytán lett Romagna hercege és apja szerencséje letüntével fejedelemségét is elveszítette,⁶ továbbá *Castruccio Castracani*, a kinek példáján a szerencse azt akarta megmutatni, hogy nem az okosság, hanem ő, a szerencse az, a ki az embereket alacsony sorsból magasra emelheti.⁷

Zrinyi szerint ilyen volt a mi dicső Mátyás királyunk is: »A szerencse pórázon járt [Mátyás király mellett] és azt cselekedte véle az mit akart.«⁸ »Minden szerencsétlenségeket a Fatum »az ő életében megtarta és gátolta, hogy annál nagyobb veszedelemmel országunkra ereszthesse holta után.«⁹ »A háborúságokat a Fatum mind Mátyás szerencséjére hozta és fundálta.«¹⁰ »Az »Fátum [elkerültette Mátyással] az Attila gyalázatos vétkét, ki az »öcscsét Budát megölte; az Romulus istentelenségét, ki Remust

zik meg ebben és sok egyébben is a Zrinyi elveivel, mert Napoleon, valamint az új kor legtöbb nagy politikusa és hadvezére is, ép úgy mint Zrinyi, szintén Machiavelli tanítványai.

¹ *Centur.* 354. l. — Zrinyi a mondatot befejezetlenül hagyta. Alkalmassint későbbre halasztotta véleményének helyesbítését, a mi az Aphor. főttebb idézett helyén meg is történt.

² *Mach. Pr.* XXV. fejt. 328—329. l.

³ *Zr. Centur.* 352. l.

⁴ *Zr. Discurs.* 221. l.

⁵ *Mach. Pr.* VI. fejt. 75—76. l.

⁶ *Mach. Pr.* VII. fejt. 89. l.

⁷ *Mach. Castr.* Bevezetése.

⁸ *Zr. Máty. kir.* 183. l.

⁹ *U. o.* 180. l.

¹⁰ *U. o.* 142. l.

»agyonverte; más kegyetlensége [vette el tőle a bátyját], a Lászlót.«¹
 »Az ő fátuma [a Szilágyié, kit Mátyás nem szenyvedhet maga mel-
 »lett] közel van immár; török miatt rendeltetett az ő halála.«²
 Mátyás menyegzője alkalmával a török beütött Moldvába, »de
 »noha a királynak másuva fordult vala elméje, az ő szerencséje,
 »a ki holtig vele vala, most sem hagyá el.«³ »Nem csak Magyar-
 »országot tölté meg dicsősséggel ennek valahová mégyen a király-
 »nak fátumja, hanem a magyar szablyája mindenütt dicséretet és
 »jó hirt nevet hagyta.«⁴

De azért nagyon botorúl cselekednék, a ki tétlenül, össze-
 tett kezekkel várná, hogy a szerencse megragadja és felemelje.

»Aljas szü az, a ki teljességgel »Az a fejedelem, a ki teljesen
 »az ő [a szerencse] hatalmában »a szerencsére hagyja magát, el-
 »hadja magát.« *Zr. Centur.* 350. l. »pusztúl a szerencse változtával.«
Mach. Pr. XXV. fej. 326. l.

Az embernek alkalmazkodnia kell a szerencsééhez;⁵ résen kell
 állni és megvigyázni, mikor közelít felénk⁶; ha ránk mosolyog,
 üstökös kell ragadni⁷ és serényen élni vele.⁸ Legyünk rajta, hogy
 el ne fusson előlünk;⁹ de ha mégis hátat fordítana, nem szabad
 elcsüggedni, nem szabad megijedni.¹⁰ Ha azonban látjuk, hogy a

¹ *U. o.* 145. l.

² *Zr. Máty. kir.* 146. l.

³ *U. o.* 161. l.

⁴ *U. o.* 173. l.

⁵ *Mach. Pr.* XXV. fej. 326. l. és *Disc.* III, könyv, IX. fej. 453. l.

⁶ »Nem igaz, hogy az okosok s a hazája és ura-szeretők nem lehet-
 »nek szerencsések, . . . mert . . . azokat az alkalmatosságokat, az kik óránként
 »jönnek, a ki nem okos, meg nem ismeri.« *Zr. Discurs.* 224. l.

⁷ »A vitéz, ha feléje jön a szerencse, el ne mulassa üstökét megkapni.«
Zr. Aphor. 255. l.

⁸ »Az kapitány, mely a maga szerencsését nem tudja megismerni és meg-
 »tartani mikor lehet, megérdemli a kárt és szégyent. Serényen kell hozzányulni
 »a szerencsééhez és nyitott szemmel, mert elrepül.« (*Zr. Aphor.* 319. l.) »A szeren-
 »csét nem járathatjuk a magunk akaratja szerint, de . . . az mesterséggel készen
 »várhatjuk mindenkor. Az szerencse szereti az mesterséget [furfangot] és az mes-
 »terség a szerencsét.« (*Zr. Centur.* 351. l.) »Nagy mesterség megismerni a jó
 »szerencsét, nem úgy mint az szerencsétlenséget . . . Boldog az a ki megisméri,
 »és van mind módja, s mind szíve, mind serénysege a megtartásában.« (*Zr.*
Centur. 352. l.) »Nemcsak maga volt Hannibal a ki hasznát nem tudta venni
 »a győzedelemnek; sokan vannak a mostani időben is, az kik . . . a győzedelem-
 »nek győmölcsét nem tudják megszédni.« *Zr. Discurs.* 212—213. l.

⁹ »Ezekkel [szorgalmatosság-, fáradság- és vigyázással] kényszerítették a
 »szerencse, hogy ne fusson el előttünk« (*Zr. Discurs.* 199. l.). — »Elrepül a
 »szerencse, vitézek, ha hamar nem követitek és megúnja azt a ki ötlet megúnja«
 (*Zr. Aphor.* 292. l.). — »A titok a kulcsa annak a ládának, a hol a szerencséd
 fekszik. Ne vesztésd el tehát azt a kulcsot, mert ha ellenség kezébe kerül, ő
 sáfárcodik ládádból a te szerencséddel« (*Zr. Aphor.* 277. l.).

¹⁰ »Ha hátat mutat a szerencse, nem kell megfélemleni; akkor válik meg
 »az ember vitézsége; vesse meg a halált és erre a resolutiora Isten nyakon fogja
 »a szerencsét, és oda küldi neki« (*Zr. Aphor.* 255. l.). — »A bátor szív a sze-
 »rencsét meggyőzi és nem fél tőle« (*Zr. Aphor.* 317. l.). — »Ha a kapitánknak

szerencse konokul ellenünk szegült, ne erőltessük a dolgot.¹ Vesz-
tétébe rohan, ki a szerencsében elbízta magát,² mert ez az ember
kiállhatatlanná, gyűlöletessé teszi, minek következtében a szerencse
rögtön hátat fordít neki.³

Mert van valami iszonyú, valami rettenetes a szerencsében,
a végzetben.⁴ Van valami kérlelhetetlen pogányság, valami kegyet-
len igazságtalanság benne. Hogy az ember a maga szerencsáját
felebarátjának botlására, a más romlására építse! *Stultitia unius
est felicitas alterius.*⁵

Hisz az evangelium szerint felebarátunkat ép úgy kell szeret-
nünk, mint önmagunkat. És mi mégis, a helyett, hogy a vesze-
delemre keresztényi szeretettel előre figyelmeztetnők az áldozatot,
számítással, önző vágygyal ráesünk s a botlás bekövetkeztének
pillanatában serényen felhasználjuk az alkalmat, mert máskülönben
nem boldogulhatunk.

Zrinyi vallásos meggyőződése, keresztény érzése heves tusára
kel az eszmékkel; azért mondja, hogy ez »a legnehezebb matéria,
a kin élete folyásában törődött.«⁶ »Az a vak istenasszony, kinek
»Fortuna nevet adtak, csak philosophusoknak álma; a mi keresz-
tény hitünk ezt elrontotta, mert elrontotta a bálványozást.«⁷
És mégis hinnünk, biznunk kell a szerencsében, mint magában az
Istenben, mert a ki nem hisz benne, sohasem boldogul. »Az sze-
rencse ugyan kívánja azt, hogy az ember néki tulajdonítsa jó
»állapotját és szerencsés történetét, és a ki néki nem tulajdonítja,

»első szándékja semmiben mégyen is, ne hagyja abba, gondolja meg, hogy egy
»óra ilyen, másik amolyan, egyik szerencsétlen, a másik szerencsés« (Zr. *Aphor.*
267. l.).

¹ »Tudja az ember magát segíteni az szerencsétlenségben . . . Tudjon
»ne tusakodni az ellenkező fatummal« (Zr. *Discurs.* 215. l.). — »A szerencse
»egyáltalában senkitől függni nem akar, és senkitől erőszakot nem szenyved«
(Zr. *Centur.* 350. l.).

² »Nem kell elbiznunk magunkat
»a szerencsés történetekben és nem kell
»meglankadnunk az szerencsétlenekben,
»mivelhogy gyakorta szokott az állapot
»megváltozni.« Zr. *Centur.* 346. l.

»A jó szerencse is árt az embernek,
»az ki nem él vele bátran« Zr. *Aphor.*
290. l.

»Az erős respublicák és a kiváló
»emberek minden szerencsében megör-
»zik lelkinyugalmukat és méltóságukat.«
Mach. Disc. III. k. a XXXI. fej. czíme.
»Igy aztán a szerencsének nincs ha-
»talma fölöttünk.« U. o. 533. l.

»A szerencse elvakítja az emberek
»lelkét, ha azt akarja, hogy tervének
»ellen ne tudjanak szegülni.« *Mach.*
Disc. II. a XXIX. fej. czíme.

³ *Mach. Disc.* III. könyv, XXI. fej. 533. l.

⁴ Mert valami [bárm]i vagy on a szerencsében iszonyú, valami [bárm]i
a halálban rettenetes, által kell látni a vitéz embernek . . . és nem succumbál[ni].«
Zr. Aphor. 248. l.

⁵ *Zr. Discurs.* 222 - 223. l.

⁶ *Zr. Discurs.* 222. l.

⁷ U. o. 218. l.

»megháborodik vele. Hiszem, csuda szó az, hiszem álmhoz hasonló, »s mégis példája vagyok, kinek okát adni nem tudjuk.«¹

Mi lehet tehát ez a rejtélyes hatalom?

Eleinte az isteni gondviseléssel azonosítja: »Adjunk regulákat »a hadakozásnak, értsük a vitézséget, legyen olyan bátor szivünk, »mint az oroszlánnak, de mindezekkel együtt megtébolít az minden- »ható: az az eszköz által, kit mi Szerencsének hívunk . . . »Ez az ő megfoghatatlan providenciája, a kit Fátumnak mondanak »emberek.«²

De később, a *Szerencséről* szóló gyönyörű discursusában még tovább megy Zrinyi. E világon minden Isten rendeléséből történik. Isten rendelése, »hogy az erősebb és hatalmasabb meg- »győzze az erőtlenebbet és uralkodjék rajta.«³ Isten akaratát és útjait azonban mi véges emberi eszünkkel fel nem foghatjuk; ezért történik, hogy »Ennek a szerencsének lábához nem minden- »kor vagyok kötve az Igazság és szent szándékok, mert az Isten »hatalmassága nem mindenkor áll ellent a hitetlen és igazság ellen »való tanácsoknak. Sokszor az pogány török meggyőzi a kereszt- »tyén seregeket.«⁴

De azért ne higyük, hogy ölbe tett kezekkel keil ezt a szerencsét, Isten akaratának bekövetkeztét várnunk. Mi Istentől szabad akaratot nyertünk, ezzel kell részünkről hozzájárulni Isten kegyelmének elnyeréséhez: »Némelyek kinevetik azokat, a kik a szerencsében bíznak, mások meg ölberakott kezekkel mindent a szerencsétől várnak. Bizonyára botlik mind a két rész. Ha a kettő között választani kellene, akkor jobb az elsővel tartani, mert ezek szorgalmasak és ha a szerencse feléjük mosolyog, meg tudják ragadni, az utóbbiak ellenben minden körülmények között tétlenek lévén, szerencsétlenségüket csak önmaguknak tulajdoníthatják.«⁵ »Az »Istennek kezében vagyok [a szerencsének] az üstöke, oda teszi »a hová akarja; nem akarja pengig máshová, hanem az ki maga »is segíti magát, *juvat juvantem*.«⁶

Igy lesz aztán a szabad akarat ereje folytán »*quisque suae fortunae faber*.«⁷ Így történik aztán, hogy a »jóságos cselekedetek, a jó hír, becsület, tisztesség szerzik meg az embernek a szerencsét.⁸ Így nemesül meg nála a kérélhetetlen pogány fátum csak tiszta, erényes cselekedetek által elérhető magasztos, keresztény erkölcsi eszmévé, a véghetetlen, felfoghatatlan isteni hatalommá, mely lényegében nem egyéb, mint maga az Isten: »*Ez a hatalom,*

¹ U. o. 227. 1.

² *Zr. Centur.* 359. 1.

³ *Zr. Discurs.* 220. 1.

⁴ *Zr. Discurs.* 219. 1.

⁵ *Zr. Centur.* 351. 1.

⁶ *Zr. Discurs.* 222. 1.

⁷ U. o.

⁸ *Zr. Discurs.* 223. 1

a *kirül szólunk*, — úgymond a Szerencséről szóló discursusában — *semmi nem más, hanem maga az Isten.*¹

Zrinyinek a Szerencséről szóló discursusa² tehát nemcsak Montecuccoli és Porcia herczeg ellen való éles kifakadás,³ hanem egyúttal Zrinyi Miklós hitvallása, melyben a Machiavelli pogányságával vívott küzdelem eredményeként a keresztény erkölcsan elveihez alkalmazza mindazt, a mit eleddig pogány mestere nyomán a fátumról állított.

Kedvelt jelmondata, »*Sors bona nihil aliud*« tehát továbbra is oit ragyoghat pajzsán; továbbra is vallhatja, hogy: »Ész. vitézség, semmi szerencse nélkül; csak jó szerencsét adjon . . . az Isten, semmi többet nem kell kívánnunk; ebben értésünk, értelmünk, vitézségünk, hírünk-nevünk »ebben foglaltatik,«⁴ mert hisz a szerencse hatalmában bízva, remélve, vágyó lelke Isten hatalma előtt borúl porba, tőle várja, hogy a magyar nemzet érdekében kegyeibe fogadja.

VIII.

A machiavellismus.

Machiavelli az adott szó szentségéről: Principe XVIII. fej. — Villari magyarázata. — Machiavelli s a machiavellismus. — Machiavelli hibája. — Machiavelli és Luther. — Machiavelli-ellenes irodalom Zrinyi előtt és Zrinyi korában. — A jezsuiták. — Machiavelli követői. — A protestánsok. — A XVIII. századbeli fejedelmek. — Nagy Frigyes. — I. Napoleon. — Metternich. — A bölcselek és tudósok: Justus Lipsius, Verulami Baco, Trajano Boccalini, Rousseau, Ranke, Leo, Macaulay, Gervinus, Mohl, Feuerlein, Villari véleménye.

Feladatomban legnehezebb részéhez jutottam. Zrinyinek az álnokságról, a hadi cselről, az adott szó szentségéről szóló nyilatkozatait kell vizsgálat tárgyává tennem. E végből mindenekelőtt magával a machiavellismussal kell foglalkoznunk. Lefordítom és teljes egészében közlöm tehát Machiavelli Principéjének hírhedt XVIII. fejezetét, a politikai álnokság codificatióját és Zrinyinek egyes nyilatkozatait helyenként, egyelőre magyarázat nélkül, mellé állítva futópillantást vetünk a Machiavelli-irodalomra és Machiavelli tanainak erkölcsi és gyakorlati méltatására.

Mach. Princ. XVIII. fej.

»Mily dicséretre méltó dolog,
»ha a fejedelem adott szavát meg-
»tartja, igazságosan, furfang nélkül
»él, mindenki könnyen felfoghatja.
»Mindazonáltal napjainkban tapasz-

¹ Zr. Discurs. 218. 1.

² »Hogy egy hadviselő ember a jó szerencse nélkül semmi. És micsoda legyen a szerencse.« Zr. Discurs. 218. 1.

³ Rónai Horváth Jenő, Zr. Hadtud. Munkái 218. 1. 1. jegyz.

⁴ Zr. Discurs. 227. 1.

»talatból látható, hogy azok a fejedelmek tudtak nagy dolgokat művelni, kik adott szavukkal nem sokat törődtek, kik el tudták bolondítani embertársaikat és végül felülemelkedtek azokon, kik a becsületességre alapították eljárásukat. Tudnotok kell tehát, hogy a küzdelemnek két módja van; egyik a törvények, másik az erőszak útján való küzdelem; az első az emberek, a másik a vadállatok szokása: de mivel az első gyakorta nem elégséges, a másodikhoz kell folyamodni.

»A fejedelemnek ilyenformán jól kell tudnia, mikor kell vadállatnak, mikor embernek lennie. Leplezve erre tanították a fejedelmeket a régi írók is, a kik azt írják, hogy Achillest és a régi kor sok más fejedelmét, Chiron kentaurhoz adták, hogy ez táplálja és nevelje a kisdedet: félig vadállatot, félig embert adván tehát nekik nevelőül, ez nem jelent egyebet, minthogy a fejedelem az egyiknek s a másiknak természetével is tudjon élni s hogy egyik a másik nélkül nem tartós.

»Ha tehát a fejedelemnek jól kell értenie a vadállattá változásnak módját, követendő például a rókát és oroszlánt kell választania, mert az oroszlán nem védi meg magát a tőr ellen, a róka nem védi meg magát a farkasok ellen. Rókává kell tehát lennie, hogy a tört megismerje és oroszlánná, hogy a farkasokat rémületbe ejtse. Az okos fejedelemnek tehát nem lehet és nem is kell szavát megtartania, ha ez érdeke ellen volna és ha megszűntek azok az okok, melyek folytán ígérését tette.

»Ha az emberek mind jók volnának, ez a tanítás nem volna

»A ki csak egy féle personát hordoz és nem transformálhatja magát másra, lassan viheti a magadoigát előre.« *Zr. Aphor.* 310. 1.

»Három állat természete legyen meg a vitézben: a rókaé, az oroszláné s az erdei kané; a róka ravaszsága, hogy előbb szemlélje meg és tanulja ki az ellenség állapotát, az oroszlán serénysége, hogy oly elszántan, vitéz resolutioval menjen az ellenségre, mint az oroszlán és az erdei kan állhatatossága, a ki, ha kergetik, megáll és holtig oltalmazza magát.« *Zr. Centur.* 357. 1.

»Az érseket, Vitéz Jánost, szép szóval és ígérettel magához egye-

sité a király . . . s midőn az özszeesküvést már semmivé tette . . . az érseket *nyakon kapatá* s fogóságban küldé.« *Zr. Máty. kir.* 154—5. l.

»*Ha emez álnok és politicus hozzád, légy te is hozzá politicus és álnok*; alattomban igaz okossággal előzd meg; ha taszít, taszítsd; ne engedj néki; ne had a fejedre ülni; ha nevet előtted, nevesd te is.« *Zr. Sir. Pan.* 289. l.

»Ha egy nyúl fogásra szükséges, hogy tudjad . . . hun kell meglesni . . . mentül inkább *szükséges* olyankor az *álnokság*, mikor a te ellenséged azon igyekezik, hogy megcsaljon tégedet.« *Zr. Aphor.* 297. l.

»És kényszerítetttem mondani, hogy *minden dologban rossz a képmutatás és fictio*, de az *ilyen* *occasio*ban nemcsak nem rossz, sőt inkább *szükséges*.« *Zr. Aphor.* 260. l.

»Kapitánnak szükséges az kegyesség és kegyelmesség, nem csak a jó hírért névért, hanem hasznéért is.« *Zr. Aphor.* 287. l.

»helyes; de mivel gonoszok s ők sem tartanak meg neked adott szavukat, te se vagy köteles szavadat velük szemben megtartani.

»Soha se lesz egy fejedelem se zavarban, hogy a hitszegést törvényes okokkal leplezze. Erre nézve végtelen számban idézhetnek modern példákat és kimutathatnók, hány béke-szerződés, hány ígélet vált hiúvá, semmivé a fejedelmek hitszegése következtében s a ki jobban tudott rókává lenni, az boldogult legjobban. De ezt a természetet jól kell leplezni tudni; nagy színlelőnek, képmutatónak (*simulatore e dissimulatore*) kell lennie; mert az emberek oly együgyűek és annyira engednek a jelenvaló szükségnek, hogy a csaló mindig talál olyanokat, kik magukat megcsalni engedik. Nem akarok a legújabb példák közül csak egyet is elhallgatni. VI. Sándor egész életében soha egyebet nem tett, és soha egyébre nem gondolt, csak a csalásra; soha senki nagyobb hatással és nagyobb esküvésekkel nem tudott állítani és megerősíteni valamit, mint ő; de soha senki sem volt, a ki mindezeket kevésbé tartotta volna meg, mint ő és mégis mindig sikerült neki a csalás, mert jól ismerte a világnak ezt az oldalát. A fejedelemre nézve nem szükséges tehát, hogy az előbbi fejezetekben leirt jó tulajdonokkal bírjon, de nagyon szükséges, hogy úgy lássék, mintha ezek a tulajdonok meg volnának benne. Sőt ki merészem mondani, hogy ha megvannak benne és folyton követi, károsak; de ha csak mutatja, hogy meg vannak benne, hasznosak; kegyelmesnek, szótartónak, emberiesnek, vallásosnak, igazsá-

»A mely hadnagy szorgalmatos
 »akar lenni, szükséges, hogy az
 »ő lelke, szive és kedve szabados
 »légyen mindenféle passiótól, . . .
 »egy hadnagnak sem feleségére,
 »sem hazájára, sem más dolgokra
 »nem kell gondot viselnie, hanem
 »szüntelen az ellenség veszedelmi-
 »rül, az maga megmaradásáról gon-
 »dolkodni, még álmodni is, ha le-
 »hetne.« Zr. *Discurs.* 203. 1.

»Pál apostol szent volt, apostol
 »volt, a kihez talám a *simulatio*
 »nem férhetne, mégis, hogy az Isten-

»gosnak kell látszanod és lenned,
 »de meg legyen lelkednek az a
 »készsége, hogyha nem kell ilyen-
 »nek lenned, azonnal az ellenke-
 »zőre változhassál és átváltozni
 »tudjál. Ezt úgy kell érteni, hogy
 »a fejedelem, különösen az új, nem
 »ügyelhet mindig azokra a dol-
 »gokra, a miknek alapján az embe-
 »reket jóknak tartják, mert az ál-
 »lam fentartása érdekében gyak-
 »ran az emberiség, a kegyes-
 »ség s a vallás ellen kell csele-
 »kednie. Szükséges tehát, hogy lel-
 »külete elváltozásra alkalmas le-
 »gyen, a szerint a mint a szelek
 »s a szerencse forgandósága paran-
 »csolják; és mint fentebb mondtam,
 »ha lehet, ne távozzék el a jótól,
 »de mihelyt szükséges, tudjon át-
 »menni a rosszba. Nagy gondja
 »legyen tehát a fejedelemnek arra,
 »hogy soha ajkait olyas megjegyzés
 »el ne hagyja, a mi nincselve a
 »fentebb megírt öt tulajdonsággal,
 »úgy hogy látszatra, vagy beszé-
 »dét hallván, csupa kegyességnek,
 »csupa igazságosságnak, csupa em-
 »beriségnek, csupa vallásosságnak
 »tessék. És egyikre nézve sem szük-
 »ségesebb a látszat, mint a leg-
 »utóbbi tulajdonságra nézve, mert
 »az emberek általában inkább hisz-
 »nek a szemüknek, mint a kezük-
 »nek, mert mindenki lát, de csak
 »kevesen hallanak. Mindenki látja,
 »milyennek látszol, s csak kevesen
 »hallják, milyen vagy és ez a ke-
 »vés nem mer az állam méltosá-
 »gának védelme alatt álló sokaság
 »véleményével szembeszállni, mert
 »az emberek cselekedetében s kü-
 »lönösen a fejedelmekében a *csélt*
 »szoktuk tekinteni.

»Azon legyen tehát a fejedelem,
 »hogy győzzön s hogy országát
 »fentartsa; mindenki dicsérni fogja,

»nek szolgálhasson, mindenféle formán változott.« *Zr. Aphor.* 311. l.

»Az királyok állapotja olyan, hogy nem az ő otthonbéli és »privata operatiójokból tesznek ítéletet az emberek az ő jóságokról, hanem az országnak boldogságából, az alattvalók securitásából, népe vitézségéből, közönséges bőrségből; viszont a hol ezekben fogyatkozás láttatik, a királyok vétkének tulajdonittatik mindaz.«
Zr. Máty. kir. 182. l.

»mert a tömeg mindig csak a látogatot s a sikert tekinti . . .

»Némely korunkbeli fejedelem, akit nem tanácsos megnevezni, mindig csak a békét és az adott szószentségét prédikálja, de ha megtartotta volna akár az egyiket, akár a másikat, ismételten tönkretette volna a saját hírének nevét s elvesztette volna az országot is.«¹

»Mindez — úgymond Villari² a Machiavelli tanaira vonatkozólag — bármily borzadalmasnak és utálatra méltónak látszik is, nem egyéb, mint egynehány élesen megfigyelt igazságnak állítása, de oly paradox módon előadva, hogy bűnös hibáknak tetszenek. Voltaképen Machiavelli itt csak azt ismétli, hogy az államférfiu, a diplomata, nem mondhatja meg mindég az igazat; hogy némely esetben elrejtethetik, sőt mesterséggel el is kell rejtetniök a valót, tévedésbe kell ejteniök azt, a kivel tárgyalnak, ha nem akarják önmagukat, a pártot vagy az államot veszélybe dönteni. Ezen lehet vitatkozni — így folytatja Villari — de mindaddig, míg a társadalom s a politika úgy maradnak, a mint akkoriban voltak, s a mily állapotban jelenleg is vannak, el kell ismerni, hogy legnagyobb sajnálatunkra csakugyan így áll a dolog. A politikus nem oly egyén, ki valamely más egyénnel beszélget, hanem az államnak, pártnak képviselője, mintegy collectív személy, a kinek szavai más értékkel, más czéllal és más hatással bírnak, mint a magánosok szavai. És néha, még ha meg is akarná mondani az igazat, meglehet, hogy absolute lehetetlen reá nézve, hogy megtegye. Nem csak az vonhat maga után végzetes következményeket, hogy megmondja az igazat, hanem fentartás és mesterség nélkül közölve valamit a közönséggel, szavait gyakran való értelmükkel teljesen ellenkező módon értelmezik; mert a közönség is collectív lény és egészen másképp értelmezi a hallottakat, mint a magán egyén és más módon kíván vezetetni is. Bizonyára van őszinte (*leale*) politika és van hitszegő (*sleale*) is, a mint hogy van tisztességes és tisztességtelen politika is; de ilyen kérdésekkel Mach. még nem foglalkozhatott, mert mindenek előtt meg kellett határoznia, mi a politika és azért különösen erről értekezett. Tovább haladva Mach. a fejtegetésében, azzal zárja be szavait, hogy a fejedelemnek leg-

¹ Villari szerint Machiavelli itt Katholikus Ferdinándra czéloz. *Villari* II. 390. l.

² *Villari*, Niccolò Machiavelli e i suoi tempi, II. 390. l.

»főbb kötelessége mindenkor az állam fentartása és hogy minden
 »e célra szolgáló eszköz igazolt. Hogy jobban meghatározza gon-
 »dolatát, Mach. hozzáfűzi, hogy az államférfiú cselekvése nem
 »indító okainak minéműsége, hanem a politikában nagyon értékes
 »és gyakran reális igazságnak megfelelő látszat folytán lesz hatá-
 »sossá. Hogy valaki őszinte, a nélkül, hogy a közönség elismerné,
 »a politikában értéktelen dolog, míg ellenben, ha valaki el tudja
 »hitetni, hogy őszinte és jó, ennek az államra és vezetőjére nézve
 »reális, hasznos következményei lehetnek. Így az oly fejedelem,
 »ki nem hisz népe vallásában és mégis tiszteli, vagy egyes ese-
 »tekben a néppel feltételezteti, mintha hinne benne: bölcsebb lehet
 »az oly fejedelemnél, a ki hívó, és mégis úgy mutatja mintha
 »megvetné a vallást. Senki sem ítélte el I. Napoleont, a miért
 »Egyiptomban a mohamedán vallás iránt hódolatot mutatott;
 »senki sem ítélte el az angolokat, kik az indiánusok vallása iránt
 »tiszteletet tanúsítottak. Mindez nem azt jelenti, mintha a vallás
 »csak politikai eszköz volna, mivel Machiavellit oly sokszor igaz-
 »ságtalanul vádolták. A politikusra nézve kétségkívül a kormány-
 »zásnak egyik eszköze, vagyis nagyon számol kell vele vetnie
 »és el kell ismernie, hogy ez is egyike a felhasználandó erőknél.
 »De ezzel még Mach. nem fejez ki semmiféle véleményt magának
 »a vallásnak benső értékére nézve. Vajjon az államférfiú vallásos-e,
 »vagy sem, az az ő magánlelkismeretére vonatkozó kérdés, a mely-
 »nél Machiavelli nem tartotta szükségesnek megállapodni.¹ Evvel
 »szemben rá lehet mutatni arra a körülményre, hogy Machiavelli
 »sohasem tanúsított a vallás iránt megvetést és gyakran állítja,
 »hogy a szabadság megalapításához vallásos népre van szükség,
 »a mint hogy azt is gyakran ismétli, hogy a vallástalanság dön-
 »tötte Itáliát romlásba.«²

Machiavelli — tudjuk — inductiv alapon teljesen hű képét igyekszik adni az országalapító, hódító, hatalmas zsarnoknak. Hogy a kép a mester keze alól kikerülve, borzalmas szörnyeteget mutat, nem a képíró mesteri ecsetének hibája, hanem a modelljeié. Mert ha voltak és vannak emberek, kiknek lelkülete teljesen tiszta és mentes a machiavellismus szennyétől, akkor maga Machiavelli bizonyára ezek közé tartozik. Csak gondoljuk meg, mily naiv őszinteség, az álnokságnak mily fogyatkozása lakozott a jó Machiavelliben, ki miután éveken át hiába fordul fűhöz-fához, hogy a Mediceknél valami alkalmazáshoz jusson és végre VII. Kelemen pápától azon megtisztelő megbízásban részesül, hogy Firenze történetét írja meg számára, történeti munkájában mindenekelőtt azt fejt ki,

¹ Villari itt, Mach.-t mentegelve, tévedésbe esik. Mach. nagyon óhajtja, hogy a nép vallásos legyen, de a fejedelemről tényleg azt mondja hogy ha meg van benne az említett öt jó tulajdonság s köztük a vallásosság is, az káros lehet az államra nézve; csak az hasznos, ha úgy mutatja, mintha meg volna benne.

² Villari II. 392. 1.

hogy Itália romlásának, siralmas állapotának csakis a pápák az okai. S midőn évek mulva, hosszas utánjárás után, sikerült a pápától kihallgatást nyernie, útközben hírét vevén a francziák közeledtének, a pápa szentséges színe előtt nem a saját inségéről, nem saját személyes ügyéről szól, hanem minderről megfélemlítve, az ország veszedelmét festi le élénk szavakkal és esdekelve kéri a pápát, szervezzen nemzeti hadsereget, mentse meg Itáliát a végromlástól.

Machiavelliben tehát nem lakozott machiavellismus. Hibája nem is az volt, hogy a való igazságot teljes meztelenségében feltárta, hanem az, hogy tanulmányai eredményét naiv jóhiszeműséggel követésre méltó elvként állította a fejedelmek és politikusok elé. Mert ha a lehető legenyhébb alakba öltöztetjük is tanítását; ha azt mondjuk, hogy Machiavelli szerint: *politikában, diplomáciában meg van engedve néha a hazugság; dicséretet érdemel, ki háborúban ellenfelét félre tudja vezetni, meg tudja csalni; rendezetlen államban az erőszakosságtól és a csalástól sem szabad visszariadni, hogy rendezett állapotokat teremtsünk; a fejedelemnek, még ha hitetlen is, úgy kell mutatnia, mintha tisztelné és maga is szentül megtartaná népe vallását*; ¹ még akkor is fellázad ellene jobb érzésünk, még akkor sem fogadhatjuk el, hogy a politikai morálnak meg volna engedve az, a mi a magán erkölcs tanítása szerint bűnös, utálatra méltó. »A cél szentesíti az eszközt«; ez a hirhedt és méltán kárhoztatott erkölcsi kibúvó a Machiavelli tanításából származott, az ő tanításának bűnös folyománya.

Nem csoda tehát, hogy Machiavelli művei valóságos vihart támasztottak az emberek erkölcsi feladataival foglalkozó irodalomban. Ez azonban csak Mach. halála után történt, midőn a reformatio már erőre kapott Németországban és erős visszahatással volt a katolikus hitélet bensőségére is. Machiavelli ugyan, noha Németországot is megjárta — közönbös lévén vallásos kérdések iránt — tudomást se vett volt az egész mozgalomról; Róma azonban, mely eleinte szintén csodálkozva és hidegen fogadta a németek vallásos érékenykedésének hírét, Machiavelli halála után már nagyon is komolyan foglalkozott a kérdéssel. Hisz Machiavelli ugyanazt cselekszi, a mit Luther Márton: új alapra akarja fektetni a romlott társadalmat; csak hogy nem a vallás, hanem a politika útján akarja a célt elérni. Machiavellit tehát egyszerre, minden oldalról támadni kezdik; támadják alapos erkölcsi okokból, támadják pártfelfogás sugalta okok alapján. »Machiavelli a pápa«-ságot azzal vádolta, hogy Olaszország romlásának s a világ erkölcsi süllyedésének okozója. Ezt a vérlázító vádat nem lehetett többé oly közönbösséggel meghallgatni, vagy elolvasni, mint »X. Leo és VII. Kelemen korában. A kik most az egyház tekin-

¹ Villari II. 414—415. l.

»télyének visszaállításán fáradoztak, a kik arra törekedtek, hogy »az emberiség lelkiismeretének s a kormányférfiak politikai magatartásának legfőbb irányzása ismét a pápaság kezébe jusson, »veszedelmes eilenséget látnak a firenzei bölcselőben, kit mindenáron meg kell semmisíteni, el kell taposni, különösen azért, »mert az egyházat az állammal szemben megalázta s a vallással »csak annyiban foglalkozik, a mennyiben a nép vallásossága az »államhatalom megerősítésére szolgál . . . A firenzei számkivetettek nem tudták Machiavellinek megbocsátani, hogy a Mediciektől hivatalt kért és hogy Medici Lorenzonak tanácsot akart adni; »az új herczeg pártfelei nem bocsátották meg republikánus érzelmait; a protestánsok megbotránkoztak vallásos közönbösségén és »azon a módon, melyen a kereszténységről szolt; a katolikus »egyház a hydrát látta benne, a kit el kell taposni . . . Így tehát »Machiavellit egyszerre minden oldalról ellenségek vették körül, »a kik keresztűzbe fogták fegyvereikkel.«¹

»Az első támadó, hét évvel Machiavelli halála után, 1534-ben lép fel: *Reginaldo Polo* kardinalis megtámadja Machiavellit, a miért azt állítja, hogy a fejedelem inkább a *félelemre*, mint a szeretetre támaszkodjék; Machiavelli munkái szerinte, az ördög ujjával íródtak; tanácsainak az volt a czélja, hogy romlásba döntse azokat, kik tanácsait követik. Ezután *Catarino Politi* és a portugál *Osorio* püspökök (1552) követték ugyanazokkal a vádakkal. A rendszeres hadjáratot azonban a jezsuiták kezdték, a kik teljes erejükből az egyházi állam visszaállításán dolgozva és szentnek tartva minden eszközt, mely a czélhoz közelebb juttatta őket, ádáz ellenfelei lettek annak, ki az állam függetlenségeért harczolt. Mindenekelőtt képmását Ingolstadtban nyilvánosan megégették és 1559-ben rábírták IV. Pál pápát, hogy a tilalmas könyvek jegyzékére helyezze nevét, a mit aztán az 1564-iki trienti zsinat is megerősített. E támadások főintézője *Possevino* jezsuita, majd 1597-ben *Ribadeneira* szintén jezsuita atya a fejedelemnek igaz erénységét és erkölceit hangoztatják Machiavelli ellen.²

Igy foly ez tovább Zrinyi idejében s még Zrinyi halála után is. 1637-ben *Kelemen* spanyol jezsuita ír a »*Lenyakazott machiavellismus*«-ról (*Machiavellismo degollato*),³ 1697-ben *Lucchesini* olasz jezsuita »*Machiavelli Ostobaságairól*« ír, a mely mű a könyvtárus boltokban sokáig *Lucchesini atya Ostobaságai* cím alatt szerepelt.

E támadások között azonban Machiavelli művei mind újabb kiadásokat érnek és megjárják egész Európát.

»V. Károly, nemkülönben fia és egész udvara szorgalma-

¹ *Villari* II. 410—11. l.

² *Villari* III. 411—13. l.

³ Főntebb említettem már, hogy a jezsuiták ez időbeli Mach.-ellenes harczai kedve valószínűvé teszi, hogy Zrinyinek figyelmét a gréczi jezsuita atyák előadás közben való kifakadásai irányozták Machiavellire.

san olvasta a *Principé*-t. Medici Katalin szintén olvasta, III. és IV. Henrik francia királyoknál megtalálták a *Principé*-t, midőn megölték őket. Richelieu az angol udvarban tanulmányozta, V. Sixtus pápa pedig sajátkezű kivonatot készített belőle. Az államférfiak egyáltalában nagy mohósággal olvasták, mert oly nyelven beszélt, mely a tényleges valóságnak megfelelt és a politikai életben gyakorlatilag tényleg alkalmazható tanácsokat adott.«¹

A protestáns írók közül először a francia *Gentillet* Innocenz lép 1576-ban a támadók sorába,² melyben a Szent Bertalan-éj borzalmait a *Principé*-nek tulajdonítva, Machiavellit *ce chien impur*-nek nevezi. Okoskodásában a jezsuitákat utánozva, széjjel-szedi Mach. állításait és erkölcsi tételekként állítja fel mondatait. Végül a tehetséget is megtagadja tőle. Azt mondja, hogy Machiavellinek nem volt érzéke a történelem iránt és nem ismerte a világot.³

Nem idézhetjük a Machiavelli-irodalom egész történetét. Nekünk csak annyiban van ez adatokra szükségünk, a mennyiben Zrinyinek eljárását és felfogását kellő világításba helyezik.

A XVIII. században az a meglepő fordulat állt be Machiavelli tanainak történetében, hogy a fejedelmek és diplomaták, kik eddig szorgalmas tanítványai voltak, nyiltan ellene fordultak. Az idő ugyanis megváltozott. A felvilágosodott fejedelmek, a nép jóakaróiként, igazságos uralkodókként kívántak szerepelni és ezért megtagadják Machiavellit.

Első helyen áll ezek között *Nagy Frigyes*, ki *Refutation du Prince de Machiavel* czímen, melyet 1740-ben *l'Antimachiavel* cím alatt Voltaire adott ki, élesen elítéli a *Principé*-t, s azt mondja, hogy ha ki Machiavelli tanait követné, biztos romlásba rohanna. »Ha azonban azt kérdezzük, milyen volt tényleg Nagy Frigyes politikája — úgymond Villari — ha azt nézzük, vajjon a gyakorlatban a Machiavelli, vagy az Antimachiavelli tanait követte-e, válaszunk nem lehet kétséges. Mária Terézia váratlan, igazságtalan megtámadása, Szilézia elfoglalása, lelkiismereti fordulás nélkül, adott szó ellenére kötött és feloldott szerződések világosan bizonyítják, hogy tetteiben leghívebb követője a *Principé* szóval megtámadott tanainak. Élettörténete meg fényesen bizonyítja, hogy nem rohan éppen a romlásba, ki a Mach. tanait követi, hanem megállapíthatja államának dicsőségét, nagyságát, lehet életében és halála után saját népe részéről csodálat és bálványozás tárgya. — Nagy Frigyes Mach. műveiből csak a *Principé*-t ismerte, de ezt sem taglalta egészen, mert az utolsó fejezetben, melyben Machiavelli oly világosan kifejti, hogy mindent az állam érdekének kell alárendelni, teljesen saját képmására ismert

¹ Villari II. 415. 1.

² Munkájának címét I. a 27. lapon.

³ Ez a mű, mint említettük, Zrinyi könyvtárában mai napig is meg van. Hogy Zrinyi világos elméjét nem vesztegethette meg, nagyon természetes.

volna.«¹ Jól mondja Mohl az ifju Frigyes e munkájáról: »Die ganze Arbeit ist . . . ein grosses Missverständnis . . . bekämpft nur ein selbst geschaffenes Scheinbild . . . Dass diese Arbeit also eine im Wesentlichen verfehlte und ein des künftigen grossen Staatsmannes, welcher sie schrieb, nicht würdig ist, unterliegt keinem Zweifel. Es ist nicht zu hart geurtheilt, wenn sie als eine Schülerarbeit über einen falsch aufgefassten Gegenstand bezeichnet wird.«²

I. Napoleon azonban, ki körülbelül oly helyzetben van, mint a Machiavelli fejedelme, vagy mint a mi Mátyás királyunk, azaz »fegyveres hatalommal lén meg«, hatalmához nem örökség útján jutott, hanem önmagának kell azt megalapítania: feltétlen bámulója és nyílt követője Machiavellinek. »Mais après tout — mondá — un homme d'État est-il fait pour être sensible? N'est-ce pas un personnage complètement excentrique, toujours seul d'un côté, avec le monde de l'autre?«³ Napoleon minden tette Machiavelli tanítványára vall. Egyiptomban vallásuk iránt tanusított tisztelettel igyekszik a mohamedánokra hatni, otthon irgalmatlanul eltápossa azokat, kik útját állják, vagy hatalmát veszélyeztethetnék. Trónját saját teremtményeivel veszi körül, nem ismer más érdeket, mint az állam nagyságát és a saját hatalmát s hogy ezt elérhesse, nem válogatós az eszközökben. Tettein kívül még számos nyilatkozata, *Mad. de Rémusat* és *Metternich Mémoires*-jai is bizonyítják állításunkat. Az utóbbi így ír róla: *Je crois avoir lu quelque part que Napoléon faisait grand cas de Guicciardini; ce qui est certain, c'est qu'il admirait sincèrement Machiavel.*⁴

Metternich ki Napoleonnal szemben a régi hagyománynak és az európai reactionnak képviselője, fentebb idézett emlékirataiban határozottan elítéli Machiavellit. Folyton csak azt hajtja, hogy csak az erkölcs, az adott szó szentsége s az igazságosság mértékével lehet a fejedelmek és népek tetteit és bármely politika tényleges értékét megbírálni. Napoleon jellemét vizsgálva azonban, arra a kérdésre, hogy jó vagy rossz volt-e Napoleon, így felel: »Oly emberre, mint Napoleon, nem lehet a szó közönségesen használatos értelmében sem az egyik, sem a másik jelzőt alkalmazni. Nagy vállalatával elfoglalva, szünet nélkül előrehaladt, mindent eltiporva, mi útjába akadt, a nélkül, hogy szekerét bármikor megállíthatta volna. Kettős arcza volt: mint magán ember nagyon szeretetreméltó és barátságos, mint államférfi érzés nélkül való volt. Nagyságát csak egyféle módon lehet megítélni, vagyis alkotásából és

¹ Villari II. 424—26. 1.

² Robert von Mohl: *Die Geschichte und Literatur des Staatswissenschaften*. III. köt.: *Die Machiavelli-Literatur*. 553. 1. — Villari II. 429. 1.

³ *Mémoires de Mad. de Rémusat*. Paris. Lévy, 1880. I. k. 335—8. 1. — Villari II. 430. 1.

⁴ *Metternich, Mémoires*, Paris, Plon 1880. I. 281. 1. — Villari II. 431. 1.

a századból, melynek urává tudott lenni. Ha ez az alkotás csakugyan nagy, akkor Napoleont is annak kell mondanunk, ha ellenben alkotása mulandó, akkor dicsősége is az.« Ez az egész okoskodás nem egyéb, mint Machiavelli tanítása alapvető fogalmainak alkalmazása Napoleonra, vagyis teljes tagadása azoknak az elveknek, melyeket Metternich a magáénak vall és melyekről azt mondja, hogy egész életének és politikájának hitvallását képezik. Itt Machiavellivel elismeri, hogy politika és erkölcs két különböző dolog.¹

De nemcsak a fejedelmek és diplomaták, hanem a bölcselek is az állam- és történettudomány művelői is foglalkoztak Machiavelli tanaival. *Justus Lipsius* a XVI. században kimondja, hogy véleménye szerint Mach. fölötté áll mindazoknak, kik eladdig a fejedelemségről írtak. Csak azt sajnálja, hogy fejedelmét nem az erény és becsület útján vezeti.² *Verulamii Bacon* határozottan Machiavellinek fogja pártját és kimondja, hogy hálásaknak kell iránta lennünk, mert azt tárja fel előttünk, hogy tényleg mit csinálnak az emberek, nem pedig azt, hogy mit kellene tenniök.³ *Traiano Boccalini* satirikus, tréfás előadásban Apolló elé vezeteti Mach.-t, hol máglyán való halálra akarják elítélni. »Nem értem — így védi magát Mach. — miért akarnak elítélni, holott én nem tettem egyebet, csak leírtam a történelem előadása szerint a fejedelmek magaviseletét és tetteit. Ha őket nem ítélték el azért, a mit tettek, elítélhetnek engem azért, mert tetteiket leírtam?« Ekkor már fel akarják menteni Machiavellit, de a vádló elmondja, hogy Machiavellit éjnek idején látták egy juhnyáj közepett, a mint a békés juhok szájába kutyafogakat rakott. Ily módon — így fejezi be beszédét a vádló — egy pásztor, a füttyszó és vessző nem elégségesek többé a juhnyáj kormányzására. Erre Machiavellit csakugyan elítélik. — A példázat értelmét bizonyára nem nehéz kitalálni.⁴

Ugyancsak a XVI. században *Alberigo Gentile* belátja, hogy Machiavelli nem egyszerű másolója az eseményeknek, hanem a

¹ *Villari* II. 432—433. l.

² Justus Lipsius összes művei megvoltak és megvannak mai napig is a zágrábi egyetem Zrinyi könyvtárában. (*Bibl. Zrinyiana*. 17. l. 114. sz. és 66. l. 21. sz.) Zrinyi gondosan megjelölte a *Politicorum*-ban a neki tetsző elveket, a fontosabbakat pedig a könyv táblájának belső lapjaira s a tedőlapokon sajátkezüleg gondosan ki is írta. Helyenként lapszéljegyzetek, mint »*Nota hoc Ungria*« emelik a nagybecsű ereklye értékét.

³ L. az idézetet a 150-ik lapon . . . *Villari* szerint Bacon egyoldalulag méltatja Mach.-t, mert a *Principe* azt is megmutatja, hogy határozott feltételek között mit teygen a fejedelem. — *Villari* II. 434. l.

⁴ Hogy ezt a munkát is olvasta Zrinyi, sőt »*ex libris*«-ként használt saját képmásával és sajátkezüleg aláírt jelmondatával is ellátta, a 151. lapon pedig a Machiavellire vonatkozólag itt idézett érdekes helyet is megjelölte: már föntebb, a II. fejezetben megemlítettem. A *Bibl. Zrinyiana*-ban a mű így van feljegyezve: »*Boccalini, De Ragguagli di Parnasso* [Parnassusi példázatok] 2 Tmle. Venetia 1637—8. Prgmtbd. Mit. d. Portrait u. d. Wahlspruche Nic. Zrinyi's«. — *Bibl. Zrinyiana*, 6. l. 26. sz. és 67. l. 31. sz.

népszabadságot kívánja előmozdítani s ezért a *democratiae laudator et assertor acerrimus . . . tyrannidis summe inimicus* névvel illeti és hozzáfűzi, hogy Mach. annak örve alatt, mintha a fejedelmeket oktatná, tulajdonképen a népnek nyujt ellenmérget a zsarnokság ellen. — Ez a vélemény csakhamar nagyon elterjed. Rousseau szerint a *Principe* a republikánusok könyve, mert úgy mutatva, mintha a fejedelmeket oktatná, tulajdonképen a népet tanítja. Így nyilatkozik az olasz *Alfieri* is, a ki Mach.-t mindig a *divino* epithetonnal említi.¹

Villari, kiből a Machiavelli-irodalomra vonatkozó adatokat veszem, megjegyzi, hogy Mach. ellenségei és barátai egyaránt hibáznak; amazok befeketítik, azt mondván, hogy jellemtelen, ezek hazafiságát dicsérve, magasztalják. A tulajdonképeni kérdés azonban nem a lelkiismeret, sem nem a hazafiság vagy szabadelvűség kérdése, hanem az, hogy igazat mondott-e Machiavelli vagy sem, s hogy mily tudományos értéke van műveinek.

Németországban és Olaszországban a XVIII. század végén s a XIX. elején a nemzetegység eszméjének ébredésével a figyelem mind élénkebben irányul Machiavelli felé. Óriási Machiavelli-irodalom keletkezik, melyben a hazafias aspirációk folytán dicsőségtől koronázottan ragyog a firenzei bölcs nemzetmegváltója.² Természetes, hogy ez a hazafias hévtől sugárzó iskola szintén nem lehet a Mach. eszméi értékének igaz mérője

Ez idő alatt azonban a tudományos bírálat is megkezdte lassú, alapos munkáját. Raumer, Schlegel, Matter, Franck, Mancini, Rehberg, stb.³ véleményét mellőzve, csak a legjelesebb gondolkodók ítéletét iktatjuk ide. *Ranke*, ki Villari szerint a *Principe* írásának korát figyelembe veszi ugyan, de elmulasztotta a Machiavelli tanításai belső értékét és történelmi értékét egybevetni és vizsgálat tárgyává tenni, így fejezi be pár lapnyi tanulmányát: *Uns lasst endlich gerecht sein. Er suchte die Heilung Italiens; doch der Zustand desselben schien ihm so verzweifelt, dass er kühn genug war, ihm Gift zu verschreiben.*⁴

Leo két évvel Ranke után, 1826-ban, kétségbevonja Machiavelli hazafiságát. »Hogy remélhette Machiavelli, ki oly megvetéssel szól honfitársairól, hogy ezek majd a spanyolokat, francziákat, németeket kiűzik Itáliából? Ó nem gondolt Olaszország felszabeditására; ő csak hivatalhoz akart jutni.« Ezután felállítja a kétféle lelkiismeretnek, a germán és latin népek lelkiismeretének elméletét és ebből a szempontból tör pálczát Machiavelli felett.⁵

Mélyebben hatolt be a kérdésbe az angol *Macaulay*. Szerinte

¹ Villari II. 434—435. 1.

² L. a 144. lapon a Bollmann-ból vett idézetet: »Wann wirst Du erscheinen König der Zukunft?«

³ Villari II. 439—44 1.

⁴ Villari II. 448—49.

⁵ Villari II. 450. 1.

Machiavelli örök tiszteletre tette érdemessé nevét azzal, hogy nemzeti hadsereg szervezésére törekedett. A *Discorsi* és a *Principe* — úgymond — csak egy közös elméletet tartalmaznak; az első egy hódító népnek, a másik egy becsvágyó férfiúnak haladását adja első. A mű egynémely elvének erkölcstelensége a korrall függ össze. Mach. erkölcstelen volt, mert a korabeli Itália is az volt és ha mégis tiszta hazafiúi érzés, gyakran az erényért való égés lelkesítette: onnan van, mert ezek a tulajdonságok is megvoltak az akkori olaszok között többekben. Machiavelli nagy érdeme — így folytatja Macaulay — nem abban áll, hogy talán igazabb, vagy mélyebb, hanem abban, hogy a valóságban inkább alkalmazható elvekkel ajándékozott meg bennünket, mint bármely más író.¹ Villari szerint azonban Macaulay gyönyörű, alapos fejtegetésének is van fogyatkozása, még pedig az, hogy a történeti módszer mindenhatóságában bizva, azt hiszi, hogy teljesen igazolta és megmagyarázta Machiavellit, ha kora tipikus alakját és megszemélyesítőjét mutatja be benne.²

*Gervinus*³ Machiavelli hazafiságát és tehetségét dicsőítve, azt mondja, hogy Machiavelliben feltalálható mindaz, a mit az egész olasz nemzet gondolt és érzett, az a nemzet, mely akkoriban, a világtörténelem legdicsőbb korszakainak egyikében, vezetője volt az emberiségnek. De azért mégis természetes dolog, hogy Machiavelli iratait eladdig (1833-ig) senki sem volt képes teljesen megérteni. Az emberiségnek a rinascimento korában keletkezett absolutismus ellen való küzdelme mai napig sincs befejezve; az újabb nemzedékek tehát csak akkor fogják Mach. lángeszének magas szárnyalását megérteni, midőn mai (1848 előtti) küzdelmünk befejeződven, a győzelem közepett észre fogják venni, hogy a kivívott eredményekhez sohasem jutottunk volna el, ha a küzdelmet a despotismus nem idézte volna elő. Mert a történelemben általános érvényű szabály, hogy a kormány egyes ember kezéből kevesek kezébe, innen pedig a sokaságéba jut, hogy aztán ismét visszatérjen a kevesekhez és azután újra az egyes uralkodókhoz. Machiavelli — úgymond Gervinus — jóslatszerűen ki merte mondani az igazat és sikerült is neki kitanítani a fejedelmeket, miképpen nyomják el a népet és kitanítani a népet, hogyan kell a rabigát összetörniök, vagyis egyidőben nyújtotta a méreg és orvosság használatának tudományát.⁴

Gervinus fejtegetése Villari szerint egy részről túlságosan, másrésztől meg nem eléggé veszi tekintetbe a kort, melyben Mach. élt. Téves dolog a népek 48 előtti aspiratióit a Mach. műveibe

¹ Villari II. 453—456. l.

² Villari II. 457 l. — A Radó Olasz írod. története is ez egyoldalú szempont alapján magyarázza Mach.-t.

³ *Historische Schriften (Florentinische Historiographie)*. Frankfurt a. M. Warrentropp 1833. — Villari II. 457. l.

⁴ Villari II. 457—462 l.

belemagyarázni és téves dolog a Mach. tudományos értékű egyéni felfogását a korszellem kifejezésének tekinteni.¹

Mohl szerint Mach. tanai a világnak és embereknek alapos ismeretéről tanuskodnak; erkölcsi eitévelődését korának erkölcsi romlottsága magyarázza meg. *Machiavelli muss in seiner Zeit begriffen und als ein Erzeugnis derselben betrachtet werden.*²

Az eddigieknél tárgyilagossabb *Feuerlein* Emil bírálata.³ Szerinte Machiavelli látta, hogy az államnak saját célja van és hogy megvan benne a társadalmi célok egysége. Szerinte az állam nem eszköz, hanem önmagának célja; oly szervezet, mely fejlődésében nem tűr meg akadályokat. Reánk, modern emberekre nézve az állam ellenben nem egyéb, mint a társas élet formáinak egyike; vannak más létjogosultsággal bíró formák is, melyek egymáshoz való viszonyát a közjog szabályozza. Mach. tapasztalta, hogy a középkor rendetlen, széjjelhúzó intézmények khaosa és első volt, ki ki merete mondani, hogy a társadalomnak, melyhez tartozunk, csak egy célja van; több nem lehet. Oly században élt, a melyben a társadalomnak az egyház és állam, a köztársaságok, hűbéri-ség, társulatok, szabad csapatok szerint való elkülönítése részint letűnt már, részint letűnőfélben volt; ő tehát visszautasította, kérelhetetlenül elítélte mindazt, a mi az állam egységének útjában állott. Az a mód ugyanis, a melylyel a középkor zűrzavarából a modern jogirendbe átléptünk, tényleg nem egyéb, mint különböző céloknak az állam határozott céljába való összevonása, a mit legelőször Machiavelli látott meg és legelőször ő hirdetett a világnak.⁴

Villari szerint azonban *Feuerlein* sem adja vissza a Mach. tökéletes képét, mert Mach. minden eszméjét concret, csaknem meg-személyesített alakban látta maga előtt és politikai tanításait mindig erkölcsi tanítással köti össze, a miről *Feuerlein* kényelmesen tudomást sem vesz.

Látjuk tehát, hogy a Mach. műveiben rejlő titokzatos sphinx továbbra is néma sphinx marad. Eddig a legtekintélyesebb írók is csak egy-egy oldalról vizsgálták és magyarázták; némelyek csak a kort, mások csak az író jellemét, mások ismét csak a munkáinak tartalmát vizsgálták; van, ki republikánust, van ki zsarnokok támadóját látja benne; némelyek csak a politikai, mások csak az erkölcsi kérdéssel foglalkoznak. Így tehát teljes méltatása eddig még senkinek sem sikerült; valódi jelleme érthetetlen, megfoghatatlan marad.⁵

A legteljesebb és legjelesebb Machiavelli-monographia írója, tanulmányunk Machiavellire vonatkozó részének forrása, *Pasquale*

¹ *Villari* II. 463. 1.

² *Villari* II. 466. 1.

³ *Zur Machiavelli-Frage* von Emil Feuerlein. *Historische Zeitschrift*. 1868. I. München.

⁴ *Villari* II. 469—70. 1.

⁵ *Villari* II. 471. 1.

Villari, a kérdésnek minden szempontból való alapos vizsgálata után, műve III-ik kötetének végén, az összefoglalásban, következőkép jellemzi Machiavellit, korát és eszméit: »Olaszországnak »*rinascimento*-korbeli erkölcsi romlottsága mai napság sokkal »nagyobbak tetszik, mint a milyen tényleg volt, mivel a romlottság éppen a társadalom élén állóknak, a politikusoknak és íróknak »körében volt elterjedve s a történetírók csakis ezekkel foglalkoznak. Pedig az alsóbb osztályokban az erénynek és erkölcsiségnek »sokkal mélyebb gyökérszállai voltak. Ez világosan kitűnik a népies »irodalomból, a családi levelezésekből és a homályban élt személyiségek nagy számának életéből. Olaszország sok részében a nép »sokkal műveltebb s a bűnesetek száma sokkal kisebb volt, mint »az Alpokon túl. Mindenki bizalmatlansággal viseltetett az olasz »politikusok iránt és résen álltak vele szemben; de nem találunk »esetet, hogy bizalmatlankodtak volna az olasz kereskedő, vagy »bankár iránt és a külföldi családok sok helyt csak olasz orvost, »titkárt, nevelőt kívántak házukba.

»A társadalom két része erkölcsiségének eltéréséhez hozzájárult még a felsőbb körökben egy, az élet fogalmára vonatkozó »ellenmondás. Magánviszonyokban a keresztény erkölcs uralkodott, »vagy legalább feltétlenül elismertetett, de a közéletben a keresztény erkölccsel nem törődtek mert nem látták be gyakorlati »értékét. A keresztény hűség, igazságosság és jóság biztos romlásba döntötték volna a fejedelmet, a kormányt, ha politikai te »teikben annak tanítása szerint jártak volna el. Az állam biztos »zsákmánya lett volna az ellenségnek.... Mindenki látta az ellenmondást, de senki sem merte okait kutatni, vagy arra gondolni, »hogy megszüntesse.... Ezért fordul Machiavelli a régi pogányság, »különösen a rómaiak felé, kiknek történelmén és irodalmán képezte »szellemét. A természet rendkívül éles és világos észszel, a forma »elegantiája iránt kiváló ízléssel, élénk képzelő tehetséggel és csipős »elmésséggel áldotta meg. Jó lelkű ember volt, a kire semmiféle »rossz, vagy gonosz cselekedetet nem mondhatni... Az akkor dívó »laza erkölcsiség mellett is holtig szeretettel vette körül nejét és »gyermekait.

»... Politikai tanulmányaiban és fejtegetéseiben azonban »Machiavelli sohasem törődik a *lelkiismeret szavának* kérdésével... »Soha sem kérdi önmagától, vajjon az alkalmazott eszközök erkölcs »telen volta, habár a kívánt célt ideig-óráig el is érhetni velük, nem »rombolja-e össze a társadalom alapjait, nem tesz-e idővel lehető »lenné bármiféle jó, erős kormányzatot. Nem vizsgálja, hogy, a »mint magánerkölcs van, úgy társadalmi és politikai erkölcs is »létezik, mely áthághatatlan korlátokat von az ember cselekvésé »nek, mely megszabja az államférfiúnak a különböző körök és »társadalmi viszonyok szerint módosuló, mindazonáltal sérthetetlen, »szent elveken alapuló eljárás módját. Ebben van tanításának gyen »géje, téves oldala.

»... Ő csak egy célt, egy szent célt lát maga előtt lebegni :
 »hazája felszabadítását; de látja, hogy Itália és Európa azon kor-
 »beli viszonyai között lehetetlen ezt a célt a politikában akkori-
 »ban szokásos erkölcstelen eszközök felhasználása nélkül elérni.
 »Machiavelli tehát e gondolataitól sarkalva, elmulasztja könyvének
 »tudományos, általános, maradandó célját a gyakorlati céltől és
 »átmeneti eszközöktől, melyek az adott körülmények között szük-
 »ségeseknek látszottak és lehettek is, megkülömböztetni.

»... Olaszország képtelen volt arra, hogy Németország mód-
 »jára vallási reform útján újhodjék meg. A helyett, hogy Savona-
 »rola prédikációinak engedve, Istenhez fordult volna, a helyett,
 »hogy a vallás új fogalmában keresett volna erőt, az állam és
 »haza eszméjét szándékozott újra megalkotni. Politikai és erkölcsi
 »megváltásához egyetlen egy utat látott: a közjónak mindent fel-
 »áldozni. Mach. szerint az újra feltámadó haza egysége elkertül-
 »hetlenné tette volna az erkölcsiség helyreállítását és újra fel-
 »gyújtotta volna a magán- és közerkölcsben való hitet és ehhez
 »való ragaszkodást.... Ez az eszme... hatotta át Machiavellit,
 »ez volt bálványá, melynek egész életét áldozatul nyújtotta.«

KÓRÖSI SÁNDOR.

A MAGYAR PROTESTÁNS ZSOLTÁRKÖLTÉSZET A XVI. ÉS XVII. SZÁZADBAN.

Harmadik közlemény.

3. A XVI. sz. énekes könyveinek zsoltárai.

Az a mozgalom, mely a zsoltárfordítás terén a XVI. század 30-as, 40-es éveiben megindult, Sztárai működésével e században tetőpontjára emelkedett. Az átdolgozott zsoltárok számát tekintve, senki sem érte őt utól. E tekintetben Szegedi Gergely közelítette meg, ki a nevezetesebb zsoltárfordítók közül időrendben is legközelebb áll hozzá. Szegedi költői működése az ötvenes, hatvanas évekre esik. Természetes, hogy a Sztárai és Szegedi működése közötti időben mások is átdolgozták Dávid egy-egy énekét, kiknek nevét és működésüknek idejét sem a versfők sem a hagyomány nem mentették meg a feledéstől. Hogy ezeknek a száma nem lehetett csekély, az mutatja legjobban, hogy már 1560-ban elegendő anyag állott Huszár Gál rendelkezésére, hogy a névtelen zsoltárfordítók műveit beleolvassza Énekes könyvébe. Az Énekes könyv elveszett, még címe sem maradt ránk. Szabó Károly Szilvás Ujfalvi Imre megjegyzése alapján *Isteni dicséreték és psalmusok* címet adott neki,¹ de sokkal valószínűbb Szilády feltevése, ki az 1574-ben megjelent Huszár Gál-féle Énekes könyv első kiadásának tartván, arra a következtetésre jut, hogy címe *A keresztényen gyülekezetben való Isteni dicséreték és imádságok* lehetett.²

Ez az elveszett Énekes könyv igen nagy szerepet játszik a protestáns zsoltárfordítás történetében, mert ha igaz Szilády Áronnak igen érdekes és alapos bizonyítékokkal támogatott feltevése,³ akkor nemcsak a XVI. század zsoltáros könyveinek egy része, hanem közvetve még a híres debreczeni énekes könyv is ezen gyűjteményen alapul, melynek zsoltárait kétszáz éven át énekelte a református gyülekezet. Szilády következtetéseinek eredményét így foglalhatjuk össze: E Huszár Gál-féle Énekes könyv volt

¹ R. M. K. I. 40. l.

² Szegedi Gyegely Énekes könyve. Függelék.

³ U. o.

alapja az 1566-iki váradi és az 1569-iki Szegedi-féle énekes könyvnek. Szegedi gyűjteménye több kiadást ért: 1570—71-ből (?) maradt fenn egy csonka példány, 1572—79-ben szintén jelent meg egy újabb kiadás, melyből csak nyolcz lapnyi töredék maradt fen a múzeum könyvtárában. E kiadások, a mennyire a töredékekből megítélhetjük, tartalom tekintetében változatlanok. Már tartalmát tekintve is változást mutat az 1579-iki kiadás: kimaradt belőle számos dicséret, kerültek bele újak; elmaradt két zsoltár is, de bővült helyette két más zsoltárral. 1579—1590 között is jelent meg egy újabb kiadás, melynek töredékei az Erdélyi Múzeumban vannak. Ez a kiadás is bővült a vége felé, de alapjában mégis visszavezethető Huszár Gál 1560-iki énekes könyvére. 1582-ben jelent meg egy másik önálló gyűjtemény Bornemisza Péter Énekes könyve, mely jóval több zsoltárt közöl, mint a 63-iki és 79-iki Szegedi-félék. Ez és az előbbi gyűjtemény volt alapja a Szegedi-féle Énekes könyv 1590-iki kiadásának. »Ebből áll az az anyag, mely a debreczeni énekes könyv 1560-tól a Gönczi-féléken át 1592-től kezdve, nőtt, fogyott, avult, újult.¹ Gönczi Ék. számos kiadásban jelent meg egész a XIX. sz. elejéig. Dicséretei részben ma is megvannak a református énekeskönyvekben, de zsoltárait a Szenczi Molnár Albert-félék teljesen kiszorították.

A debreczeni énekes könyv így tulajdonképen három XVI. századi gyűjteményre vezethető vissza, a Huszár Gál 1560-iki, a Szegedi Gergely 1569-iki s a Bornemisza 1582-iki énekes könyvére: ez a három gyűjtemény a XVI. század legjelentősebb zsoltáros könyve. Kettejüket szorosabb kapcsolat fűzi össze, Huszár Gálét és Szegedijét, a mint Szilády is gondolja. Valóban Szegedi 1569-iki és Huszár Gál 1574-iki kiadása között nagy a tartalmi rokonság, egy tőről nyilottak, az elveszett 1560-iki kiadásról.

Az említetteken kívül azonban számos, a XVI. sz. második feléből és a XVII. sz. elejéről való Énekes könyvben találunk még zsoltárokat, nagyrészt ugyanazokat, mint az előbbieken. A csak hírből ismerteket figyelembe nem véve csak egyet említünk meg, a XVI. század legvégén nyomtatott bártfai énekes könyvet, mely 1593-ban jelent meg.

Az unitáriusok is átvették a másik két felekezeti zsoltárait s valószínű, hogy Dávid Ferencz eddig még elő nem került énekgyűjteményének is egy részét a verses zsoltárok tették. Unitárius énekes könyveink csak a XVII. sz.-ból maradtak s ebben meg is találjuk a debreczeni gyűjtemények psalmusainak nagy részét. Az első unit. énekes könyv, melynek címe *Isteni Dicséretek, imádságos és vigasztaló énekek*,² Kanyaró Ferencz véleménye szerint Thoroczkai Máté unitárius püspök kiadása, megjelent Kolozs-

¹ U. o. XVI. l.

² Czimlapja hiányzik, csak a lapok fölött végig futó felirat árulja el rövid czímét.

várott 1607-ben.¹ Ma az Ék. csonka, de tartalmának még teljesebb állapotából való jegyzékét közli V. Nagy János;² megtaláljuk itt a zsoltárokat is, ép úgy, mint későbbi kiadásáiban. Azt is kimutatja V. Nagy János, hogy az unitárius Ék. a másik két testvér felekezeti énekeit változtatásokkal közli; »különös gonddal van elmellőzve, kihagyva vagy átalakítva minden, mi nem felel meg az unitárius hitelveknek.« Idéz példákat is, de nem a zsoltárok közül. Valószínű, hogy a zsoltárokat épségben hagyta az énekek gyűjtője, mert nem volt bennük semmi felekezeti jellegű, az unitárius hívő sem talált olyan állításra, mely hitelveit vagy vallásos felfogását sértette volna.

A XVI. századi kéziratos Graduálok a zsoltároknak csak prózai fordítását közlik. Sem a Battyáni, sem a sárospataki, sem a nagydobozai Graduálban nincsenek verses psalmusok.

Ez énekes könyvek zsoltár anyaga körülbelül ugyanaz, majdnem azt mondhatnók, hogy kis változtatásokat nem tekintve tartalmilag teljesen megfelelnek egymásnak. Ha kiinduló pontnak a legrégebbi zsoltáros gyűjteményt, az 1566-iki váradit fogadjuk el s ahhoz mérjük a többi, azt találjuk, hogy az 1569-iki Szegedi-féle alig egy-két zsoltárral közöl többet, 1579-iki Ék. két zsoltárt (CXXIII. és CXLVIII.) elhagy, de bővül más kettővel (XXIII. és CXLV.). Azonkívül a könyv végén állnak a következő zsoltárok, bár a gyűjtő nem írja föléljük, hogy a zsoltárkönyvből valók: *Jól-lehet, hogy sokat szóltunk Dávidról* (XLII.), *Mikor Dávid vala keserűségben* (XXVI.). Bornemiszának már jóval több zsoltár áll rendelkezésére. Gönczi György, kinek 1592-ben Debreczenben megjelent Énekes könyve fenmaradt, az éneklendő anyagot tetemesen megrostálta³ s követte az 1567-iki zsinatnak az éneklésről vonatkozó határozatait.⁴ A bártfai Ék. s az unitáriusok énekes könyvei válogatva közli a zsoltárokat.

A zsoltár átdolgozása, mely Luther hatása alatt indult meg, mindinkább nagyobb mértéket öltött. A XVI. század második felében bőven teremnek zsoltárok. Sztárai sikeres működése sok költőt és sok ájtatos hívőt vesz rá, hogy zsoltárokat fordítson. A versfők is nem egy zsoltárszerzőnek nevét őrizték meg: Zeleméri László (II. zs.), Hartyáni Imre (LI.), Barát István (LXIX.), Némethi Ferencz (CXLV.), Laskai (CXX.), Tesi (XXX'), Miklóska (XLII.), István Deák⁵ (LVII.) stb. De ezeken a zsoltárszerzőkön kívül, a kik nem s voltak tulajdonképen költők s kiknek a zsoltárból szerzett dicsé-

¹ Magy. Könyvszemle. 1895. 321. l.

² Ker. Magvető. VI. évf. 96—99. l.

³ Erdélyi P. Énekes könyveink a XVI. és XVII. sz.-ban. 33.

⁴ U. o.

⁵ Kálmán Farkas szerint Temesvári István telegdi iskolamester. Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1881. 1130. l.

rete úgy költői értéküket, mint hatásukat tekintve csekély jelentőségű, a tehetségesebb költőink közül is nem egy dolgozott fel zsoltárokat. Szegedi Gergely költői működésének a zsoltárok átültetése adta meg kiváló fontosságát. Skaricza Máté is zsoltárfordításaival biztosította költő nevének fennmaradását, sőt az a költő is, »a ki nem volt sajátlag vallásos költő«,¹ a régi magyar irodalom legkiválóbb és legkedveltebb lyrikusa, Balassa is dolgozott át zsoltárokat. De azokon a kisebb jelentőségű és ezeken a nagyobb tehetséggel megáldott költőkön kívül mennyi zsoltárszerzőnk van, kinek nevét nem tartották fenn a versfők, nem őrizte meg a hagyomány, mennyien vannak, kiket a késő utókor csak röviden névteleneknek mond! Annak a zsoltáryanagnak, melyet szorgalmasabb gyűjtőink az Énekes könyvben összeszedtek, mondhatni fele ismeretlen kéz műve. De hogy milyen rangú és foglalkozású férfiak lehettek e névtelenek, arra következtetést vonhatunk az ismereteknek rangjából, állásából. Pap Benedek, ki a XXVI. és XXVIII. psalmusból alkotta meg isteni dicséretét, kassai polgár, talán tanácsnok volt,² Barát István, a LXIX. zsoltár szerzője, Kolozsvár polgára és négy esztendőn át bírása,³ Hartyáni Imre, ki az I. I. zsoltárt foglalta versekbe, valószínűleg Balassa Bálint inasa, íródeákja.⁴ Ugyancsak pennájával kereste kenyerét István deák, kinek a LVII. zsoltár a kezemunkája. A régebbiek közül Batizi András és Siklósi Mihály prédikátor, Végkecskeméti Mihály, Kecskemét város bírása, Battyáni Orbán előkelő államférfi. Majd Sztárai, Szegedi, Skaricza lelkipásztorok. Látjuk tehát, hogy a legkülönbözőbb rangú és állású emberek foglalkoztak a zsoltárnak versebe szedésével: lelkészek és városi polgárok, iskolamesterek és íródeákok, majd előkelő családok sarjai, mint Battyáni Orbán és Balassa Bálint. Sőt a hagyomány magát János Zsigmondot is megteszi zsoltárszerzőnek, neki tulajdonítván az »Oh Uristen tekints hozzánk« kezdetű XII. zsoltárt.⁵ Milyen általános volt a vallásos lelkesedés: a vallásos érzés nemcsak felekezetük anyagi támogatásában nyilvánkozik meg, hitüket nemcsak vagyonukkal és karjukkal támogatják, hanem annak szellemi kincsét is növelni, gyarapítani akarják saját költői tevékenységükkel. A zsoltárfordítók nagy része azonban nem volt hivatásos költő, tehetségüket nem is lehet buzgalmukhoz mérni, úgy, hogy az eredmény nem állott arányban az igyekezettel: erre a meggyőződésre jutunk, ha végig lapozzuk valamelyik énekes könyv zsoltárait. Nem hibáztatás vagy szemrehányás képen mondjuk ezt, nem akarjuk azt állítani, hogy munkájuk felesleges, fáradozásuk hiábavaló lett volna, csak azt, hogy annyi buzgalomból, annyi

¹ Beöthyi. h.

² R. M. K. T. VI. 376. l.

³ U. o. 377.

⁴ Szilády, Bev. B. B. költeményeihez XXVII.

⁵ V. Nagy János. Ker. Magvető. VI. k. Kardos A. ezt a zsoltárt Luther után készültnek tartja, i. h. 172. l.

nemes igyekezetből kiválóbb művek származhattak volna. Azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni a történelmi szempontot; az előzményeket, a kor vallási, nyelvi és költészeti viszonyait kell tekintenünk, hogy igazságos ítéletet mondhassunk e zsoltárokról. Ha erre az álláspontra helyezkedünk, mindjárt más szemmel nézzük e paraphrasisokat: a hibáik mellett szemünkbe tűnnek kiválóságai is. Ekkor meglepődve érezzük az írók mély vallásos áhitatát, mely néha oly erővel tör elő a nehezen gördülő sorokból, hogy feledteti a nyelv, a verselés darabosságát; gyönyörködünk a biblia néhány szebb képeinek sikerültebb fölüljításában s ez pótolja kárunkat a száraz dogmatizálásért.

E nemes törekvésű, de szerény tehetségű szerzők mellé azonban olyan fordítók is csatlakoznak, a kiket a természet gazdag költői érrel áldott meg s az előbbieik igénytelen próbálkozásai mellett annál tisztábban, ragyogóbban emelkednek ki a hivatott költők sikerült átdolgozásai, Sztárai, Szegedi, Skaricza zsoltárai, de valamennyiüket felülmulja régebbi lírikusa Balassa Bálint.

Szegediről, Skariczáról és Balassáról, kiknek erősebb költői egyénisége zsoltáraikat kiemeli a többi átdolgozások sorából, külön fejezetben beszélünk, most csak a kevésbé jelentős zsoltárokat, a protestáns vallás és a magyar irodalom »névtelen hőseinek« műveit ismertetjük. λ

Az első kérdés, mely fölmerül, ha a névtelen hősök irodalmi működését vizsgáljuk, honnan merítették az anyagot, milyen zsoltárkészlet szolgált átdolgozásuk alapjául. Ha végig lapozzuk a Bornemisza-féle Énekeskönyv azon leveleit, melyeket a zsoltárokból szerzett dicséretnek töltenek meg, azt tapasztalhatjuk, hogy az egyes zsoltárok fölé írt jegyzetszerű sorok legnagyobbbrészt egy latin zsoltár kezdősorát tartalmazzák. Ezek a latin idézetek megmutatják, honnan vette az illető versszerző zsoltárát. Onnan, a honnan Sztárai, Batizi s a többiek, a Vulgátából. Első pillanatra érthetetlennek látszik előttünk ez a tény, hiszen már akkor a zsoltárkönyvnek nem egy magyar fordítása forgott közkezen: Székely Istváné (1538), Heltai Gáspárnak 1560- és 1561-ben megjelent két zsoltáros könyve, azonkívül 1562-ben Heltai bibliája is elhagyta a sajtót. Miért nem vették innen zsoltárszerzőink zsoltáraik anyagát? Ha azonban alaposabb vizsgálat alá vetjük a kérdést, megtaláljuk a magyarázatot. Abban az időben, midőn Heltai zsoltárai és bibliája megjelentek, a zsoltárok egy része már le volt fordítva magyarra.¹ Heltaiból tehát nem dolgozhattak. A másik énekeskönyv, mely forrásul szolgálhatott volna, Székely Istváné, mint már fentebb is említettük, valószínűleg nem volt általánosan ismeretes, könnyen hozzáférhető. A régebbi zsoltárszerzők tehát kény-

¹ Azok legalább, melyek az 1560-iki Huszár Gál-féle zsoltáros könyvben megjelentek.

telenek voltak abból a forrásból meríteni, mely leginkább a kezük ügyébe esett, a Vulgátából; hogy pedig a későbbi zsoltárszerzők, mint pl. Szegedi, Skaricza miért nem fordultak Heltaihoz, ennek oka valószínűleg ugyanaz, a miért elfordultak Heltai bibliájától is a protestánsok: a fordító szentháromság tagadó iránya.

Hogy a zsoltárok a Vulgátából való átdolgozások, e nézetünket még egy körülmény támogatja. Tudjuk, hogy a Vulgata és a protestáns zsoltárok számozása eltér egymástól; ha végig nézzük e zsoltáros könyveket, azt találjuk, hogy sokszor ugyanabban a gyűjteményben a zsoltárok egyrésze a Vulgata szerint van számozva, másik a zsidó biblia szerint. Ez az eltérés a számozásban csak úgy eshetett meg, hogy egy-két zsoltárfordító, a mint a Vulgata psalmusát versbe öntötte, nem törődött a protestánsok eltérő számozásával, meghagyta azt a számot, a mit a Vulgátában talált. Gondosabb fordító, mint Sztárai, Szegedi elkerülte e tévedést és mindenütt megváltoztatta a számozást a protestáns divat szerint, de a gondatlanabbak beléestek.

Vagy hetven zsoltárt vonunk tárgyalásunk keretébe, mind névtelen vagy jelentéktelenebb költőktől. Hogy jobban eligazodjunk köztük, csoportokra különítjük őket, de mintha csak népköltemények volnának, melyeknek szerzőit nem ismerjük, nem tehetjük az osztályozás alapjává a költők egyéniségét. A legfontosabb választó szempont az a felfogás, a melylyel a fordító a zsoltárt földolgozta. Két csoportra különülnek, a kisebbiket azok a zsoltárok teszik, melyeknek szelleme megmarad a zsidó gondolkodás és érzésvilág keretében, melyek vallásos eszméket fejeznek ki, de általános vallásos eszméket, nem egy vallás, egy felekezet gondolatait. Olyanok ezek, hogy minden egy istent hívó felekezet a magáénak mondhatja. A másik, a nagyobb csoportot azok a zsoltárok alkotják, melyeknek szelleme nem a zsidó szellem, melyek nem Dávid lelki világára, hanem a keresztyén hit világra vetnek fényt. Keresztyén fogalmak, keresztyén nomenclatura: Jézus Krisztus, szentlélek, megváltás, evangelium, keresztyénség, ritkábban egy-egy apostol neve, mindezek megfosztják e zsoltárokat attól a speciális jellemző vonásától, melyet legtalálóbban közös nevek magyaráz meg: »Dávid király zsoltárai«. E zsoltároknak a biblia zsoltáraihoz már csak nagyon kevés a közük, legfeljebb néhány közös frázis, és az, hogy a zsoltárszerző énekének végén Dávidra hivatkozik, mint a kitől a zsoltár való.

Az első csoportról nem sok mondani valónk van: Mind bőbeszédű, paraphrasisszerű átdolgozás. A Vulgata zsoltárainak gondolatait szép sorjában, néha kibővítve szedik versbe. Akár megtoldják a Vulgátában talált szöveget, akár megkurtítják, többnyire túloznak: vagy nagyon sokat tesznek hozzá s úgy a zsoltár hosszadalmassá válik egészen az unalomig, vagy kellenél többet hagynak el belőle s így elvész a zsoltár szépsége. A helyes közepet kevesen tartják meg. István deák, kinek nevét a tőle szerzett

LVI. zsoltár versfői őrizték meg, követte talán a legjobb utat: lehetőleg elmond mindent, a mit eredetijében talál, kivéve az utolsó versszakokat, melyeket majd minden fordítónk feleslegesnek tart magyarrá átültetni. Természetesen tőle se követelhetjük meg, hogy a már megrostált szöveget épp úgy szedje versbe, a hogyan találta, ugyanazokat a gondolatokat öltöztesse magyar szavakba, melyeket Dávid: told hozzá ő is egypár szót, vagy elhagyja a mit a bibliában a gondolatrhythmus kedvéért ismételt eload.

Tesi, kinek nevét a XXXI. (Vulgáta XXX.) zsoltár versfőiben olvashatjuk, például szolgálhat, hogy mire vezet a rövidsége való erőszakos törekvés. A mit a Vulgáta 24 hosszú versben mond el, azt ő 8 rövid három soros strophában akarja összevonni. Azt érte el vele, hogy az eredetijének még csak alapgondolatát sem mondja el. Hogy azonban röviden, elhagyva egyet-mást a Vulgátából is lehet sikerült átdolgozást alkotni, szépen bizonyítja a CXXVII. zsoltár ismeretlen szerzője. (Vulgáta CXXVI.) Kevesebbet mond, mint a Vulgáta, de semmi lényegeset el nem hagy. S a tartalom rövidségéhez hozzáillik az egyszerű, bibliai tömörségű költői nyelv, úgy hogy az összes hasonló jellemű zsoltár közül ezt tartjuk a legkiválóbbnak. Gondoljunk csak a következő két versszakára:

Valamely városnak avagy háznak népét
 Úristen nem őrzi, higgyed annak vesztét;
 Nincsen Isten nélkül segítség és üdvösség.

Csak hijába lészen reggel fölkelések.
 Nektek kik erőssen Istenben nem hisztek;
 Nincsen Isten nélkül stb.

Megemlítjük még a CXXV. zsoltárt¹ is, mely hasonlóképen rövid sorokban, rövid versszakokban írt ismeretlen költője. Ez is szabad, rövid átdolgozás.

Az ilyenfajta átdolgozásoknak megvan a maguk irodalomtörténeti jelentősége: előkészítik az utat azon fordító szármára, a ki majd a Marot-Beza-féle zsoltárok nyomán új irányt jelöl a magyar zsoltárköltésnek. Úgy külső alakjuk, mint tartalmuk hasonló a francia zsoltárokéhoz. Tartalmuk egyszerűbb, tömörebb, mint a többi korabeli zsoltároké, versalakjuk mesterkétebb és művésziabb. Sem a verses forma zengzetességét, sem a tartalom költőiségét tekintve nem érik utól a francia zsoltárokat, de magasan fölötte állnak a XVI. századi magyar zsoltároknak. A forma mesterkétebb volta talán kissé ízléstelen és a középkori leoninusféle költői játékokra emlékeztet — pl. a CXXV. zsoltár kilencz versszaka mind egy rímbe megy ki — de azért a költői alakítás terén mégis haladást mutat azon hosszú 15—19 szótagú sorokhoz képest, a melyenekből a század közepéig a zsoltárfordítók zsoltáraikat

¹ Szegedi 1569-i Ék. CXXIV. zs.

összerótták. De tartalmukért is megilleti a dicséret: megvan az az érdemük a mit eddig mindig dicsérettel emeltünk ki, hogy az átdolgozás közben nem vész el a biblia szelleme.

Forduljunk most figyelmünkkel a zsoltárok másik csoportja felé, melyeknek csak a nevük mutatja, hogy a zsidó költészet virágos kertjében termettek, mert jellemük, hangjuk, gondolataik egészen más világra, más környezetre vallanak, a keresztyénre, melynek eszméit beleoltották zsoltárfordításaikba. Említettük, hogy a keresztyénség eszméinek átültetése a zsoltárokba nem új dolog. Hivatkozhatunk arra is, hogy a külföldi irodalmakban Luthernél találkozunk e jelenséggel először; hogy nálunk Sztárai, sőt már Battyáni Orbán zsoltáraiban is megnyilatkozik ez a szellem. Hogy azoknál a zsoltárszerzőknél is megtaláljuk, a kik közvetlenül Sztáraihoz csatlakoztak, az csak természetes fejlődés. Értekezésünk első részében már jellemeztük azt az eljárást, rámutattunk azokra a körülményekre, melyek okozták s azokra az eredményekre, melyek nyomukban fejlődtek, most csak azoknak a jelenségeknek feltüntetésére szorítkozunk, melyek a későbbi fejlődés folyamán felmerülnek.

A második korszak verselői nagyobb bátorsággal és több szabadsággal nyúlnak az eredetihez, s a mi eleinte szinte öntudatlan törekvés volt, az mind jobban magán viseli a tudatosság színét.

Igy hogy a legkönnyebben észrevehető külső sajátságon kezdjük, említettük még az első korszak zsoltárfordítóinál azt a szembeötölő ellenmondást, hogy bár egészen átdolgozták az eredeti zsoltárt, át meg átszótták keresztyén eszméikkel is, mégis odateszik a zsoltár végére: »Szent Dávid írta a 'Zsoltár könyvben.« Ez a disharmonia nemcsak a mi figyelmünket vonja magára, hanem megütöztetést keltett a későbbi szerzőknél is, belátták ennek a kortévesztésnek bántó voltát és iparkodtak rajta úgy a hogy segíteni. A legegyszerűbb eljárás lett volna, ha egyszerűen elhagyják ezt a stereotíppá vált phrasist, de ilyen gyökeres változtatásra nem mertek e zsoltárfordítók vállalkozni. Mindamellett találunk egy pár zsoltárt, melynek végéről, illetőleg elejéről elmarad a hivatkozás Dávidra és a Zsoltárkönyvre. Nehány költő szerencsés tapintattal megtalálja a középutat: megmondja, hogy Dávid énekel így, de hozzáteszi, hogy a keresztyénség képében:

Szent Dávid a Zsoltárkönyvben,
Keresztyéneknek képében
Könyörgést teszen ekképen stb.

(LXXX. zs.).¹

Vagy pedig:

Igy könyörge a' szent Dávid Krisztus urunk képében stb.²

¹ 1569-iki Ék.

² Bornemisza Ék. LXX. zs.

Igy békül meg a két ellenmondó törekvés: a ragaszkodás Dávid személyéhez és a könyörgésnek teljesen keresztyén szelleme.

A zsoltárfordító keresztyén érzésvilága azonban fontosabb, a zsoltárok szellemét érintő változást is idézett elő: mind inkább megteltek a zsoltárok a keresztyén hitvilág legjellemzőbb, legsajátosabb képzeeteivel.

A ker. vallás egyik uralkodó és egyik legmisztikusabb képzelete a szent háromság. Annyira sajátos képzelete ez az evangéliumi hitnek, hogy szinte elképzelhetetlen, miképen gondoltak arra, hogy kapcsolatba hozzák a zsidó zsoltárral. És mégis, különösen a zsoltárkönyv vége felé több zsoltárt találunk, melyek a szentháromság dicsőítésével végződnek. E zsoltárok, melyek a bibliában közel vannak egymáshoz a Szegeidinek tulajdonított CXXII., a CXXX, CXXXIII., és CXXXIV. zsoltár. Utoolsó versszakuk mind a négynél nagyon hasonlít egymáshoz:

Dicséret néked Atya Ur Isten a' te szent Fijaddal,
Néked Szent Lélek egy örök Isten a' Szent Háromsággal.

(CXXXIV. zs. Bornemisza Ék.)

A többi említett zsoltár is ilyen formán végződik, a mi eltérés van köztük, az csak egyes jelzőkre vonatkozik, a fő gondolat s a rhythmikus elosztás mindegyiknél ugyanaz. Ha meggondoljuk, hogy nemcsak a befejező sorok egyeznek meg a négy zsoltárban, hanem a költői előadásmód is rokon végig az egész zsoltárokon; hogy formai tekintetben egészen közel állanak egymáshoz, kettőnek a rhythmusa teljesen ugyanaz s a másik kettőé is nagyon hasonlít hozzájuk: e két tény egybevetése arra enged következtetni, hogy e négy zsoltár valószínűleg egy szerző műve.

E négy zsoltáron kívül még több zsoltárunk is van, melyek a szent háromság dicséretével fejezik be. Ilyenek pld. Zeleméri László II. zsoltára, a »Régen ó Törvényben« kezdetű VIII. zs., a »Fohászkodom hozzád« kezdetű XLII., a XCV., a CXVII. stb.

Mindezek a magyar zsoltárok a szentháromságot tehát nem beleillesztik a zsidó zsoltárba, hanem befejező akkordul használják: s ezt már nem nehéz megmagyarázni. A keresztyén zsoltárríró képzelete annyira el volt telve a szentháromság tanával, mely a vallásának három legfölségesebb gondolatát, a teremtet, a megváltót s az isteni ige erejét egységes jelképbe foglalta össze, hogy nem gondolt a zsoltár tartalmával, s minden kapcsolat nélkül oda merte állítani zsoltára végére, mint lelkének egyik uralkodó képzetét.

Jobban beleillik a zsidó felfogásba a keresztyénségnek egy másik sarkalatos tétele, a megváltás tana. Hiszen mondhatjuk, hogy ez az a pont, a hol a két vallás érintkezik. Csakhogy míg a zsidó próféták a megváltást, mint eljövendőt hirdették, mint reményt, addig a keresztyén hit a már megtörtént megváltást tanítja, s míg a zsidók nem tudván elvonatkozni a földi nyomorúságtól a szolgál-

ság alól való megváltással biztaták népüket, addig a keresztyén világnézet magasztosabb erkölcsi fölfogásra emelkedve a lélek megváltását tanította. A zsidó zsoltárokból is volt szó a megváltó eljövételéről, (pl. a II.-ban) a mi fordítóink tehát, midőn a megváltást nem egyszer beleszővik a zsoltár gondolatai közé, a zsidó próféta nyomdokain haladtak, találtak olyan utalást, melyet megtarthattak és átalakíthattak a keresztyén megváltás szempontjából. Hogy a megváltás gondolata többnyire kapcsolódik a hálaadás érzetével pl. a már említett VIII. zs.-ban, Barát István LXIX. zsoltárában, a LXXX. zs.-ban és még egyébütt is, az természetes, hiszen a keresztyén értelemben vett megváltás Krisztus urunk eljövételével befejeződött, s érte hálával kell viseltetnünk.

Néhány költőnk, a kevésbé merészek beérik avval, hogy az utolsó versszakot szentelik a megváltó dicsőítésének, azok azonban, kiknek képzelete bátrabban szárnyal, a zsoltárfordítók nagyobb része, magába a tulajdonképeni zsoltárba is beviszik az Isten fiának ünneplését. A hol a zsidó zsoltár Istennek ad hálát, hozzá fohászodik, ott igen sok zsoltárunkban a könyörgés, a panaszkodás Krisztushoz van intézve. Több zsoltárunkban Krisztus nem is az Isten helyett szerepel, hanem a költő bár eddig az Isten dicsőségét zengette, mégis egyenesen Krisztusra tér át, mivel a keresztyén felfogás szerint Atya és Fiú annyira egybetartozik, hogy ha az egyikről van is szó, a másikat is mindig odaértjük. Így kerülnek a zsoltárba ilyen sorok:

Mert Krisztusnak menyországban az tisztí,
Földön szelíd alávalókat nézi,
A' kevélyeket fejenként megtöri
E' világi bölcséket szégyeníti. stb.¹

Ez a hódolat sem tartalmi, sem gondolati kapcsolatban nincs már a zsidó zsoltárral és inkább illenék valamely Krisztusról szóló prédikációba, mint e hálaadó zsoltárba; mivel azonban e zsoltár Isten hatalmát és jóságát dicsőíti, a szerző nem állja meg, hogy a megváltórol ne mondjon egyet-mást. Hasonló dogmatikus fejtegetéseket találunk Barát István LXIX. psalmusában:

Ezen te szent fiad megesküdt minékünk,
Hogy te szent orczádot nem rejtet el tőlünk,
Sőt az ő nevében az mit tőled kérünk,
Minden kétség nélkül megadod minékünk.

Parancsolta nékünk szent Máté könyvében,
Hogy az légyen dolgunk mindennek előtte,
Hogy szent országodat az ember keresse,
Azután az testi hogy minden meglesse.

¹ CXIII. zs.

A keresztyénség uralkodó eszméin kívül volt egy másik kör, a melynek képzetait beleszötte a zsoltárfordító a zsidó költeményekbe. Ez a másik világ, a melynek érzelmei behatoltak az eredeti zsidó anyagba, a magyar nemzeti érzés világ volt. Sőt már a bevezetésben megemlítettük, hogy a zsoltárok gyors elterjedésének és nagy népszerűségének egyik okát éppen ebben a körülményben kell keresnünk, hazánk szomorú politikai helyzetében, mely panaszra indította a zsoltárfordítókat s a mely annyira megegyezett a zsidóság szorongatott, veszedelemnek kitett helyzetével. Már első zsoltárainkban találtunk egy-egy elburkolt czélzást e gyászos viszonyokra, a szorongató ellenségre. Tekintetbe véve azt, hogy mily szabadon jártak el a második korszak zsoltárfordítói Dávid király énekeinek átdolgozásaiban, mennyi idegen eszmét vittek a zsidó dicséretetekbe, csodálnunk kell, hogy éppen ezeknek az érzelmeiknek, a haza baján való kesergésnek, az ellenség iránti haragnak inkább csak a fordítandó zsoltárok megválasztásában adtak kifejezést abban, hogy Dávid énekei közül a bánatos hangulatú, panaszkodó, segélykérő zsoltárokat dolgozták fel szívesebben. Magukban az átdolgozásokban a mi sajátlagos viszonyainkra csak elvéve találunk utalást, a mi van, az is oly általános, hogy kétség merülhet fel, vajon reánk czéloz-e a költő vagy a hasonlóképpen elnyomott zsidókra. Találunk azonban egy-két helyett, a hol kétségkívül hazánk nyomorúságos állapotáról, a pogány török dúlta országunkról van szó. Így a »Keresztyéneknek Istene« kezdetű LXXX. zsoltár utolsó verse:

Szent Dávid a' 'soltár könyvében,
Keresztyéneknek képekben
Könyörgést téssen ekképen:
Mi is kövessük őt' ebben,
Hogy Isten a' Pogányságot
Rólunk elvégyen fogságot,
És adjon már szabadságot.

Hasonlóképen csak a hazai viszonyokra vonatkozhatnak a következő sorok, melyeknek semmi megfelelője nincs a szent írásban:

Kezembe adod még én ellenségemet,
Ki mostan elhordja édes Nemzetemet,
Szertelen pusztítja szép 'síros földemet,
Gyakorta levágja erős vitézimet.¹

Ugyanezen zsoltár 15—17. verse:

A' te híveidet mentsd ki a' rabságból,
A' Pogány Népeknek ő vas igájokból.

¹ CXLIV. 21. kezdete. »Minden állat dicsér stb.

16. Te adsz diadalmat a' te Királyidnak,¹
 Te adsz bölcsességet az ő Tanácsinak;
 Légy vezére azért a' mi Királyunknak,
 Légy bátorítója az ő Hadnagyinak.
17. Vedd el bátorságát mi ellenséginknek,
 Rontsd meg erejeket a' Pogány népeknek. stb.

Hartyáni Imre LI. zsoltárában könyörög az Istenhez:

Végezd-el, Uram, magas kőfalát a' te Egyházadnak
 Adjad kezekhez már az országot áldott fiaiadnak,
 Bizodalommal nagy reménységgel kit régolta várnak.

A CXXXVIII. zsoltár költője lefordítván a Babylonba hurczolt zsidók segítség kérő énekét, hasonló kitartásra és istenfélelemre inti honfitársait:

Ezt éneklé az Istennek népe régenten,
 Mely nagy példa a' mi időnkben.²

Határozottan erősebb a nemzeti érzés, több a magyarság sorsára célzó mozzanat a későbbi zsoltárookban, mint volt a század közepéig, mind a mellett aránylag ritkán esik meg, hogy a zsoltár verseiből kicsendüljön határozottabb nemzeti hang, aránylag kevés az a versszak, a hol a zsoltárfordító Dávid király énekeinek hangjaival egybevegyíti a maga panaszos sóhajait.

Maguk az énekes könyvek összeállítói is belátták, hogy a keresztyén eszméknek megszólaltatása és a korviszonyokból fakadt érzelmeknek kifejtése nem illik a zsoltár szelleméhez. Ezért, ha egy-egy olyan zsoltárra akadtak, a melyben túlságosan elhatalmasodtak ezek az anachronismusok, akkor azt a zsoltárt nem a zsoltárból való dicséretnek között, hanem valami új címet adva nekik az énekes könyvük más részén közlik. Szegedi³ is több zsoltárból készült éneket közöl a zsoltárok után következő részekben. A szentegyházbeli dicséretnek között van a LXXVII. zs. (kezdate: Magasztallak én istenem) Cantio optima címen, Siklósi M. az LIII. zs.-t a prédikáció után való énekek között adja, cím helyett a Vulgáta felirata áll: Domine non secundum peccata nostra. stb.

Legjellemzőbb ebben a tekintetben az a *Panasza Krisztusnak* című ének, mely Bornemisza gyűjteményében maradt fenn.⁴ Szerzője Szkhárosi Horvát András, még a század közepén működő költő, s maga a költemény a II. zsoltár alapján készült, de jelenlegi kidolgozásában nincs e költeménynek a II. zsoltárral semmi közössége, csak a letelején egy-két rokon gondolat. Annál több

¹ Ennek az egy gondolatnak megfelelője meg van a Vulgátában is, pl. CXLIII. v. 10. Quia das salutem regibus...

² Első unit. énekeskönyv.

³ Az 1569. énekes könyvben.

⁴ Szegedinél is megvan, de a zsoltárok között.

benne a polemizáló elem: szembeszáll a katolikus vallással és erős elkeseredéssel, kegyetlen gúnnyal támadja meg a pápát, püspököket, szerzeteseket, ostromozza Róma vétkeit, majd gúnyolja a váradí papokat, kik szent László testét imádják; bálványimádásnak mondja vallásukat, hiábavalóságnak a zsolozsmájukat, a breviárt, a misemondást, a búcsút. Felhossa Luther érdemeit, ki »kárt tön pápának.« Inti Magyarországot, hogy ébredjen fel s térjen az igaz hitre. Ime, mivé lett a zsoltár! Dávid király énekéből egy versbe szedett polemikus irat, mely nemcsak általánosan keresztyén eszméket tolmácsol, hanem már felekezetieket is. Első sorban magyar viszonyokra hivatkozik, sőt hangot is cserélt, a panaszkodó vagy eseklő hang helyett polemizáló és izgató.

Természetes, hogy e költeményt Bornemisza, kinek kényesebb ízlését, úgy látszik még Balassa Bálint első versei sem elégitették ki, nem közli e verset a zsoltárok között, hanem külön, gyűjteményének más részében.

Verselés tekintetében találunk némi haladást a Sztárai és az előtte működő zsoltárköltőkhöz képest. A haladás nem abban áll, hogy talán e későbbiek tökéletesebben verselnének, rímeik csendőbbek, rhythmusuk gördülékenyebbek volnának, nem, ebből a szempontból Sztárai költeményei legkiválóbbak az énekes könyvekben. Azt kell haladásnak tekintenünk, hogy nem egy zsoltárszerzőnek meg volt az a törekvése, hogy az egy rímben összecsengő négy soros versszakok helyett valami más, valami változatosabb formára alkotta meg énekét. A hosszú sorok, a 15-ös, olykor 19-es, a maguk öt-hat szótagú ütemeivel bántóan érintik az érzékenyebb fület, a versszakot alkotó négy sornak egy rímmel való összekapcsolása untató s tekintettel a költőknek gyakorlatlanságára, erőtetettnék érzik. Voltak már zsoltárszerzőink között is, a kik beláták, hogy a bajon segíteni kell. Orvoslás végett nem is kellett új versalakokat kitalálni, egyszerűen meríteni kellett abból a forrásból, mely gazdag változatosságban vetette fel a különböző formákat: föl kellett használni azt a gazdag kincset, melyet a nemzeti népköltészet ismert. Lehet ott is rövidebb sorokat találni, ott volt, hogy a két legjellemzőbbet említsem az ősi tizenkettes, az ősi nyolczas, a maga rövidebb ütemeivel. Már Sztárai is több zsoltárát 12-esekben írta. A későbbiek között már sok a 12-es, még több a 8-asban írt zsoltár.

Nehezebben szabadultak attól, hogy úgy mondjam, balitélettlől, hogy négy sort kapcsolnak össze egy rímmel. De érthető ez a ragaszkodás a hagyományhoz! Gondoljuk meg, milyen sok küzdelemben került míg a XVIII. század végén a francziás iskola győzött a maga kétsarkú verseivel, s mennyire ellenezték Gvadányiék a négyes rím leszállítását. Nem csodálkozhatunk tehát, ha a XVI. században alig találkozunk költő, a ki szakítani mer a hagyományos szokással. Csak kevés zsoltárunk van, melynek két sora csendül össze, a legtöbben mind a négy sor rímel.

Találkozunk azonban a rímeknek változatosabb elhelyezésével is. pd. a XII. zs. (Kezdeté »*Ah Urísten tekints hozzánk*«) hét nyolcz szótagú sorból alkotja stropháit, képlete *aa bb ccc*. Ugyanilyen formában van írva a »*Bűnösök hozzád kiáltunk*« kezdetű CXXIX. zs. Még merészebb újításokra is akadunk: a versszakokat különböző hosszúságú sorokból szerkesztik egybe, Az »*Ur Isten! irgalmazz nékem*« kezdetű LI. zoltár 8 soros, páros rímes versszakokat alkot, sorai 8 tagból állanak, de a hatodik és nyolczadik 9-ből. Az LIV. zs. (kezdeté *Ur Isten! kériünk a te szent nevedért*) három 11-es és egy 5-ös sorból alkot egy versszakot.

Találunk refraine-t is egy-két zoltárnál (pl. CXXIV, CXXVII, LXX.). Csodálatos, hogy úgy bánnak a refraine-vel, mint Thordai Benedek a XXX. zoltárában: kétsoros versszakokat zárnak be vele. Thordai még mesterségesebben alkalmazta a refrainet, váltakozó s keresztbe rímelő visszatérő sorok fejezték be a versszakot. A későbbiek ennyire nem mentek.

Kevés az, a mit e későbbi jelentéktelenebb zoltárok verseléséről mondtunk, de csak egy dolgot volt szándékunk kiemelni, azt a változatosságra való törekvést a külső alak tekintetében. Ennek a jelentéktelenség látszó igyekvésnek meg volt a maga szerepe: átmenetül szolgált Szenczi Molnár Albert zoltáraihoz, hol forma tekintetében épen ellenkezőjét látjuk annak, mint a mivel Sztárai és előzőinél találkoztunk. Rövid, különböző hosszúságú sorok változatos elhelyezésbe, öllelkező, keresztrímelek oly nagy gazdagságban, a milyent még Balassa versei sem mutatnak fel. Hogy ezek a Szenczi-féle zoltárok oly nagy sikert arattak, az nem történhetett előzmények nélkül s ez az előzmény volt néhány zoltárköltőnek törekvése.

4. Önálló egyéniségek: Szegedi, Skaricza, Balassa.

»Az zoltárnak nagy része meg vagyon fordítva fő emberek által, kik közzül az én tetszésem szerint legszebbek az Szegedi Gergelyé és Sztárai Mihályé« mondja Szenczi Molnár Albert a zoltáraihoz irt előszavában. Tehát Szegedi és Sztárai a legtehetségesebb és hozzátehetjük, legtermékenyebb zoltárszerzőink. Sztárai 16, Szegedi 9¹ zoltárt dolgozott át. De Sztárai nem termékenységgel múlta felül Szegedit, hanem tehetségével is: zoltárai sokkal sikerültebbek, mint Szegedié, művészibb volt alakító képessége, erősebb a rhythmusérzéke, vallásos érzése is hatalmasabb erővel jelenik meg. Szegedi mint költő nem volt ily kiváló, de zoltárai ha alatta is állanak Sztáraiéinak, mincsenek minden szépség híján; vallásos érzülete nem oly heves, mint Sztáraié, de »a nyugodt s mély vallásos érzület tartalmas érthetőséggel párosul.«² Ha ver-

¹ De e 9 közül egy, az »*Örül a mi szívünk*« kezdetű, alkalmasint nem Szegedi költeménye. L. R. M. K. T. VI. 375.

² R. M. K. T. VI. 360. 1

selő képessége nem éri utól Sztáraiét vagy Thordai Benedekét, de mégis felülemelkedik az átlagon.

Szegedi is, mint Sztárai, oda írja zsoltárai fölé azon latin zsoltár kezdősorát, melyből átdolgozásához anyagot merített. E latin sorok a Vulgáta megfelelő zsoltárainak kezdősorai, világos tanúságául annak, hogy ő is innen vette a »zsoltárból való dicséretek« anyagát. De ha a forrás közös is, nagy különbséget találunk a feldolgozás módjában. Sztárai iparkodik követni forrásának gondolatmenetét, csakhogy az ott talált eszméket, gondolatokat kibővívte, hasonlatokkal, képekkel érthetőbbé téve adja vissza. Tész hozzá gondolatokat, de lehetőleg megkíméli az ott talált anyagot. Szegedi is átdolgozó, de átdolgozása sokkal szabadabb: nem ragaszkodik az eredetinek gondolatmenetéhez, sokat elhagy, soka: tesz hozzá.

Változtatásai részben megfelelnek azoknak a törekvéseknek, melyeket már több ízben vettünk észre a zsoltárfordítók munkásságában. Láttuk, hogy protestáns zsoltárszerzőink Dávid énekeinek feldolgozásával első sorban egyházuk érdekeit tartották szemük előtt, olyan fogalmakat vittek tehát bele énekeikbe, melyek egyházuk vallásos fogalmainak megfelelnek. Így lett a zsidó zsoltárból ker. ének. E szempont vezette gyakran Szegedit is, az ő zsoltárainak egy része keresztyén dicséret. Nem mind, van néhány zsoltára, melyben egyáltalában nem nyilatkozik meg a keresztyén szellem, a melyekből még eszmék és fogalmak is hiányoznak (VII. és XXIX.), sőt általában azt mondhatjuk, hogy tartózkodóbb kortársainál, de találunk átdolgozásai között olyant is, mely annyira át meg át van szöve keresztyén vonatkozásokkal, hogy hozzájuk a zsidó zsoltárnak már semmi köze sincs. Ilyen a CXXII. zsoltár, melyről azonban nem bizonyos, hogy az ő szerzeménye, de még inkább a Pap Benedek nevén szerzett CXII. zsoltára, melynek tartalmát a »boldog« ember tulajdonságainak feldolgozása teszi. Ilyeneket mond róla:

Igen táplálja ő a szegényeket,
Jelesben pedig a keresztyéneket . . .

vagy pedig:

Pusztaságáról ő szentegyházának,
Nagy szűk voltáról az hú tanítóknak,
Fő gondot visel, hogy maradékinak,
Mennyekben gyűjtsen kincset fiainak.

Még bántóbb ez az anachronismus, mivel az első versszakban ezt mondja:

Szent Dávid mondja ezt a Zsoltárkönyvbe.

az utolsó verse pedig így hangzik:

Ezeket írta szent Dávid könyvében
Száz és tizenkét szép dicséretben,
Hogy a keresztyént megesmerd hitiből,
Kívül ninglen cselekedetiből.

De nem ezért neveztük Szegedi zsoltaírait szabad átdolgozásoknak. Ezen az úton már többen is haladtak, sőt majd mindegyik azok körül, kik előtte zsoltaírt fordítottak. Van azonban egy olyan tulajdonsága, mely csak a legkiválóbb zsoltaírszerzőkben van meg: a biblia megszabta keretbe beletudja vinni a maga egyéniségét, megszólaltatja a maga sajátos lelkivilágának hangjait. Ugy hogy zsoltaírait nemcsak mint egyszerű műalkotásokat kell tekiintnünk, hanem mint egyéniségének költői szózatát, mely, mint valami eredeti költemény, bepillantást enged a jellemébe is. Megismerjük zsoltaíraiból az embert, a maga egyéni lelki világával, a hazafit, sőt még a foglalkozásának hatását is tanulmányozhatjuk költészetében.

Természetes dolog, hogy a költő, midőn olyan tárgyat dolgoz fel, melynek hangulata rokon saját lelki világával, nem tud teljesen objectív maradni, hanem beleszól egy pár oly eszmét, gondolatot is, melyek az ő lelkéből fakadnak. Sztárai, kinek fő jellemző vonása a heves, a hajthatatlan vitára mindig kész lélek, vallásos érzelmeiben is e hevesség jellemzi: e hevesség jelentkezik zsoltaíraiban is. Balassa Bálintot az önvád és a gonosz ellenségei iránt táplált harag tölti el: ezek az érzelmek uralkodnak vallásos énekeiben. Szegedi szelid lelkű ember: kitűnik ez panaszos zsoltaíraiból, melyekben az ellenségei ellen kér Istentől segítséget.

Az ellenség fejemre törekedik,
Erejében, hatalmában bizakodik,
Sok türéssel én lelkem fogyasztok. (X. zs.)

Kéri az Istent, hogy büntesse meg a gonoszt, mutassa meg, hogy ő az árvák, özvegyek Istene, de rögtön hozzáteszi:

Ezt Uristen! én *nem kérem bosszúságból,*
Csak kívánom megtérését bűneiből,
Ne támadjon ellenem kevélységből. (U. o.)

Nem az a fölfogás nyilatkozik meg e sorokban, a mi jellemzi Dávid e fajta énekeit, nem kívánja a gonoszok pusztulását, hanem megtérését. Ime itt már az ő egyéniségében megváltozott az eredeti zsoltaír, türelmes, békeszerető lelke elsimította az eredeti erős, bosszúállásra vágyó kitérésait.

Van még lelkének egy igen nemes vonása, mely lépten nyomon megnyilatkozik zsoltaíraiban: a szegények, árvák, elnyomottak iránt tanúsított rokonszenve. Magában a zsidó zsoltaírban is gyakran felcsillan az énekes szájalma a szerencsétlenek iránt, de Szegedi, a hol csak lehet, kifejezi ezen érzelmeit. Kéri az Istent, mutassa meg, hogy ő az árvák, özvegyek istene. (X. zs.) Inti azokat, a kik az Istentől jót akarnak, hogy

Ne cselekedjék ő kegyetlenségét,
Meg ne nyomorítsa az szegénységet,
Az törvénybe ne végyen ajándékot,
Hogy el ne fordítsa az igazságot. (XXXIII. zs.)

Majd később:

Az úristen szegények mellett vagyok,
Kiknek megkeseredett szívek vagyok. (U. o.)

Ki az Istennek jó sáfára akar lenni, az nem hagyja a szegényt szomjuhozni, éhezni. (CXII. zs.)

Azonban Szegedi jellemének még egy vonását öntudatlanul s talán akaratlanul is megörökíti zsoltáraiban: ha olvassuk ez énekeit, tüstént felismerjük szerzőjében a kálvinista prédikátort. Megismerkedünk vele nemcsak mint emberrel, hanem mint egy egész osztálynak tipikus képviselőjével. Zsoltáraiban már első olvasásra megüti fülünket az a kenetes prédikáló hang, mely nem a legjobban illik Dávid kesergő-panaszkodó énekeihez. E prédikátori, oktató hang abban nyilvánul, hogy szereti a Vulgátában talált gondolatokat bővebben megmagyarázni, azokhoz egy-egy intést, tanítást fűzni. Hogy miképpen magyaráz meg egy-egy gondolatot, vegyük arra példának a VI. zsoltár 3. versét.

Vulgata ps. II. v. 3. Miserere mei Domine, quoniam infirmus sum: sana me Domine, quoniam conturbata sunt ossa mea.

Szegedi VI. zsoltár 7—12. sor.

[De sőt] úristen könyörülj rajtam mert csak alig vagyok
[Tudod úristen mely beteg vagyok, mert nagy bűnös vagyok]
Gyógyíts meg engem [ez fájdalomból] mert [gyógyulást várok.]

[Az én testemben felséges Isten! semmi épség nincsen]
Csontajaim közül [annyira juték, hogy] egy helyen nincsen,
[Minden erőmtől megfogyatkoztam, semmi jó bennem nincsen.]

Talán ebben a dicséretében követi leghivebben a Vulgáta zsoltárának gondolatmenetét s ezt is annyi magyarázgatással, értelmezéssel bővíti ki, végére pedig ezt az oktatást illeszti:

Senki bűnétől meg ne ijedjen, csak Istenben higgyen,
Elbocsáttatik szent áldomással, ha ő hozzá megyen,
Én rólam példát ez dicséretben mind ez világ vegyen.

Ez az oktató, magyarázgató hang a legvilágosabban a CXII. zsoltárban nyilatkozik meg, mely nem egyéb, mint versbe szedett prédikáció arról a kérdésről, hogy ki a boldog ember.

Érdekes művelődés és gazdaságtörténeti adattal is szolgál zsoltáraiban. A jó pap nemcsak prédikál, hanem hogy prédikálhasson, élnie is kell, ez pedig abban az időben nem volt könnyű dolog, tanú rá Szegedi CXII. zsoltára, mely bizony szomorú hangon tudósít, hogy a XVI. század magyar protestáns egyházai és derék lelkipásztorai nem éltek valami kedvező anyagi körülmények között és rá voltak utalva tehetősebb hívők támogatására. Arról van szó, hogy mit kell tenni annak, a ki boldog akar lenni. Többek között:

Pusztaságáról ő szentegyházának,
 Nagy szűk voltáról az hű tanítóknak,
 Fő gondot visel, hogy maradékinak
 Mennyekben gyűjtsön kincset fiainak.

Mindezekkel még nem merítettük ki azokat a mozzanatokot, melyek Szegedi lelkére jellemzők. Ő nemcsak ember és pap volt, hanem erős magyar érzésű hazafi. Nagy szomorúsággal látja, hogy nemcsak őt üldözik ellenfelei, hanem hazáját is nagy veszedelmek fenyegetik: török, német pusztítja. Sztáraiól ki akartuk mutatni, hogy hazafias érzelmei nem nyilatkoznak meg zsolttáiraiban, Szegedi azonban nem tudja elfojtani fájalmát hazájának balsorsa miatt:

Nagy erős fejedelmeket,
 Ránk támasztottanak nagy urakat,
 Hogy mi rajtunk minden ok nélkül
 Kitöltsek hosszúságokat.

Elvégezték egy tanácsból,
 Hogy kikergessenek országunkból,
 De azt hisszük, hogy nem értették
 Felséged tanácsából.

Meggyülölt az Isten minket,
 Azt mondják nem szeretsz uram
 minket,
 Bűneinkért nagy haragodból
 Megakarsz verni minket.

Ezeket mi mind érdemljük,
 Vétkeinket ha előszámoljuk,
 Az bűn ellen nagy haragodat
 Akarod hogy esinérjük.

(LXXI. zs.)

E gondolatot nem vehette a Vulgátából, tisztán saját lelkének megnyilatkozása. Nem más ez, mint az a gondolat, hogy az országon elhatalmasodott bajok okait egyedül csak bűneinkben kereshetjük, hogy a nemzet szerencsétlenségéért mi magyarok vegyünk felelősek. Nem nevez ugyan bennünket a magunk nevéen, de azért értjük most is, s értették akkor is, hogy az az ország, amelyből kikergettünk, Magyarország s a mivel megvert bennünket az Isten, az a török meg a német.

A mint Szegedi zsolttárai annyiban meghaladják Sztárai énekeit, hogy egyéniségét jobban érvényre tudják emelni, annyira elmaradnak formai tekintetben mögöttük. A szerkesztés módja még emlékeztet Sztárai eljárására, de a külső forma tekintetében sok a különbség. Ő is, mint Sztárai a zsolttár első vagy utolsó versszakát annak az elmondására szenteli, hogy milyen körülmények között írta Dávid király az illető zsolttárt. Őt zsolttáranak (a VI., VII., XXIX., XXXIV., és XXXVIII.) első versszakában beszámol a zsolttár keletkezéséről, az utolsó versszakban pedig még egyszer megnevezi a zsolttár szerzőjét és megadja a zsolttár számát is. A CXXII. zsolttára kivételével minden énekének utolsó versét e célznak szenteli. Nem öntudatosan követte ebben Sztárait, hiszen valószínűleg nem is ismerte híres elődje fordításait,¹ inkább csak

¹ Az 1569-iki Ék-ben egy Sztárai-féle zsolttár sincs.

a zsoltárok természetéből következő véletlen egyezésnek kell tartanunk hasonló eljárásukat. Szegedi néha még az évet is megmondja, a mikor a zsoltárt írta. Ugy hogy az utolsó vers így hangzik:

Szent Dávid írta ezt a zsoltár könyvben
Harmincznegyedik szép dicséretiben.
Vigasztalásúl szerzék ezt versekben,
Ezer ötszáz hatvannégy esztendőben.

Azáltal, hogy a zsoltár elején elmondja a szerzetetés körülményeit, valóságos keretet fon a zsoltár körül. Így XXXIV. psalmusában az első öt versnek az a tartalma, hogy Dávid Saul elől menekülvén az ellenséges Achis király udvarába téved. A király szolgálai azonban megismerik és megjelentik uruknak Dávid jelenlétét. Elfogják Dávidot, ki hogy magát megmentse, bolondságot színlel. A királyt sikerül is megtévesztenie, bolondnak nézi és megparancsolja, hogy űzzék el. Dávid megszabadulásáért hálát ad Istennek s ez a háladási tulajdonképeni zsoltár. Sztárai ennyire sohasem ment: röviden csak megjelöli Dávid állapotát, de ilyen hosszú történetet sohasem mondott el.

Abban is eltér Szegedi Sztáraitól, hogy sohasem rejti versfőkebe a nevét, legfeljebb csak azét, a kinek a »nevére« a zsoltárt szerezte. Így a XXXIV. zsoltár versfőiből Mágócsi Gáspár nevét olvashatjuk ki. A LXXI. versfőiből megtudjuk, hogy »Uramnak Németinek éneköm.« A CXII. zsoltár versfői Benedictus Pap nevét adják. A VII. zsoltárát sokáig Szegedi Lőrincznek tartották, mert versfői ennek nevét őrizték meg.

Verselése sokkal gyarlóbb Sztáraiénál. Metszetekkel, rímmel nem sokat törődik, csak az egyenlő szótagszámra ügyel. Például a XXXIV. zsoltárát 11-esekben írta, de hogy ez a 11-es sor 4 + 4 + 3-, vagy 5 + 6-os ütemekre tagozódik-e, azt bajos eldönteni. Rímei sem különbek, ezekre is teljesen ráillik az az előkelő vélemény, melyet Szenczi Molnár Albert a zsoltárokhoz írt bevezetésében kimondott: »A régi magyar énekekben pedig vagy semmi egyenlő terminációk nem voltak, avagy tíz vers is egymásután mind egy igével ment ki« . . .

CSÁSZÁR ERNŐ.

NAGY IGNÁCZ.

— Harmadik közlemény. —

V.

Nagy Ignác munkálkodása az Athenaeumban s a divatlapokban. Életképei. Polemiái ezek miatt. Beszéleyei. Működése az Akadémiában és a Kisfaludy-Társaságban. Külföldi Regénytár. Honorariumai. Külseje és jelleme.

Nagy Ignácz rendes ujságírói, fordítói és szerkesztői foglalatossága mellett a szépirodalmat sem hanyagolja el. Fáradhatatlanul dolgozik, tervez; ambíciója, hogy a neves írók közé küzdje fel magát, nem hagyja nyugodni. 1836-ig elért kisebb sikerei bizonyos posztitót szereztek neki, ezt kell megszilárdítania. — 1837-ben az *Aurorában* olvassuk három epigrammáját, tehát az irodalom vezető emberei is figyelmükre méltatják már ekkor s a következő évben az *Athenaeum* május 25-én kelt előfizetési jelentésében *munkatársai között említi*. A hatalmas triumviratus hadseregébe fogadja a derék katonát, ki ettől fogva nem is hagyta el az athenaeisták zászlaját. Ő és Gaal József voltak az Athenaeum szerkesztőinek »ordonnance tisztjei« — mondja Lauka — »kik az akkoriban hatalmas triast leghűségesebben védelmezték«. Az 1838., 1839. és 1840-iki évfolyamokban több fordítása s eredeti elbeszélése jelenik meg. Az utóbbiakat összegyűjtött beszéleyei közt olvashatjuk, melyekről alább szólunk. Az 1840. évfolyam (II. 19., 20. sz.) mutatványt közöl *Napjaink* cz. regényéből. A közölt első fejezetből (»A víg regénynek szomorúsággal vegyes kezdete«) megismerünk néhány alakot: egy gazdag vasáros özvegyét s két intrikusnak ígérkező urat. Egyik az első segéd, ki az özvegy kezére vágyik. A végén egy apátlan, anyátlan árva fiúcska tűnik fel, ki az író szerint a regény hőse lesz. Ebből a kezdetből bajos az egészre következtetni. A regény nem jelent meg. Részleteit, úgy látszik későbbi munkáiba dolgozta bele. Nagy Ignácz egyáltalában sokat tervez és ígér, de ígéretei csak ígéretnek maradnak. Így ígér 1839-ben egy *Vérbosszú v. Johanna, Nápoly királynéja* cz. 5 felvonásos szomorújátékot, egy *Fiatál nagybátya* cz. 4 felvonásos

vígjátékot (Lukács Lajossal együtt, ki a következő évben meghalt), 1845-ben havi füzetekben megjelenő életképsorozatot, 1846-ban egy *Szent Miska, a bácskai remete* cz. regényt, 1847-ben *Konjár és mester* cz. színművet, 1848-ban *Toldi Miklós* cz. víg történeti regényt. Mindezeknek nyomuk sincs. — Az 1848-iki évfolyam végé felé *Budapesti élet* czímen újdonságaihoz hasonló rovatot kezd írni, de az apróságok csakhamar háttérbe szorulnak s helyet adnak a fővárosi életből vett genre-képeknek. Maga így szól ezekről: »... nem lesz talán érdektelen e helyen fölváltva néha a lakosság külön osztályaiából egész életrendszeri vázlatot emelni ki s így lassankint a fővárosi életet vázlatos árnyéklaiban némileg megismertetni... vázlatainkban leginkább azon színeket fogjuk kiemelni, melyek az illető felekezeteken leginkább láthatók, vagyis többnyire a középúton járandunk. Tizennégy évi folytonos itt lakás és gyakori érintkezés a legkülönbözőbb osztályokkal, reménylhetik velünk, hogy legalább »az igazsághoz hívek fogunk maradhatni.« (II. 73.)

Így fejlődött a fővárosi újdonságíró életképiróvá, így találta meg a humorista-riporter az egyéniségének és tehetségének legmegfelelőbb satirico-humoristicus rajz-formát.

A következő 1842. évben egymást érik a csipős rajzok. *Zajtay* álnév alatt jelennek meg s nagy feltűnést keltenek. Hasonló feltűnést, sőt bosszankodást keltenek *Tyukody*nak állat-genrekepei, melyekben szintén akkori közéleti mozgalmainkat rajzolja Nagy Ignác. Mindjárt eleinte polemiákba is keveredik miattuk. *Garay* a Regélőben (1842. 46. sz.) azzal vádolja hogy »Háziúr« cz. genreképének eszméjét s egyes részleteit az ő (Garay) hasonló című rajzából vette. Ebből hosszas és elkeseredett polemia támad köztük, melynek részletes ismertetése nem irodalmi érdekű. N. I. tiltakozik a plagizálás vádjá ellen. Ugyanarról a dologról két ember is írhat. Ő különben is előbb kezdett genre-képeket írni, mint Garay, kinek nincs tehetsége az effélékhez. Az egész polemia személyeskedéssé fajul a végén, mikor pl. N. I. kijelenti, hogy ha »férfias tette kerül a dolog, (Garay) meghunyászkodva hallgat.« *Garay* Bajzát vádolja, hogy *Zajtay* cikkét lapjába felvette, mely nem védelem, hanem az ő személye s lapja elleni nemtelen gyanúsítás s így eltér a felvett tárgytól. Bajza nem találja, hogy *Zajtay* eltért volna a tárgytól, mert mi itt a tárgy? »Semmi más nem, véleményem szerint, mint hogy *Garay* úr *Zajtay*t bökdösse. Ha tehát *Zajtay* *Garay* urat visszabökdösi, egészen a felvett tárgynál marad.« Bajza védelmével végződik a meddő polemia. — Ugyanebben az évben *A jurátus* (II. 7—9) czímen közöl egy életképet, mely erős szatira a léha jurátusok ellen. Leírja egy napjukat, mely léhaskodással telik el; szemükre veti, hogy a szabadságot és egyenlőséget hordván ajkukon, mindent megengednek maguknak s az egyenlőséget »lefelé« nem ismerik. — Lett erre fölfortyanás a megsértett jurátusok közt. A *Századunkban* dühös cikk jelenik meg, melyet

a *Hirnök* is siet átvenni, hogy az »alávaló, gyalázatos, mocskos« Zajtay-féle cikket megczáfolja. — N. I. »Egy jurátus« álnév alatt felel a czáfolatra Több állítását bebizonyítja, a pszichológusokat visszautasítja s kijelenti, hogy nem az egész jurátusságot akarta a szóban forgó rajz megbélyegezni, hanem a garázdákat, kik azt meg is érdemlik. »Nincs időelőttibb munka, mint még most satyrát írni akarni« — mondja cikke végén, — »de épen most *kell* írni satyrát, még pedig vérig hatót, mert megfúlunk a visszaélések közt, ha a satyra csaláncsomójával is nem segítünk irto-gatni, legalább a hol lehet.« — Harmadik polemiája 1843-ban volt a Pesti Hírlappal, hol egy cikkben (»A magyar irodalom és művészet 1842-ben«) megtámadták Bajzát, mert »Zajtay és Tyukody név alatt író urak által legszentebb közérdekeinket gúnytárgyúl használni s politicalai pályánk legtisztább férfiai sértő, gyanúsító czélzásokkal megtámadni engedé.« Kossuth, a szerkesztő, erre megjegyzi, »hogy a dolog nem oly fontos s hogy inkább csak Tyukody cikkeiben vannak afféle czélzások, de *Az állatok közgyűlése* (az incriminált rajz) magyaros modorú fordítás francziából s a czélzások már a francziában benn voltak.« (P. H. 211. sz.) — N. I. azt feleli ezekre, hogy alkotmányos országban mindenkinek joga van a kritikára. Ő nem a »szent ügyet«, hanem a rajta lévő sok »sallangot« támadta meg. Mindig úgy ír, hogy »tökéletesen senki se ismerhessen magára.« Rokon tartalmú francia munkát olvasott s ez indította ilyen állattörténetek írására, hogy a ferdeségeket és visszaéléseket is ilyen módon pusztítsa. Rajza nem fordítás, az egyezések természetesek. »Szavaimat — úgy-mond — csak balságaink özönéből merítem, s ha ezek közül némelyek Franciaországot is nyomják, az nem az én bűnöm.« (Athenaeum. 1843. I. 52. l.)

Ezeken kívül is találunk még néhány felszólalást életképei ellen, melyek azt bizonyítják, hogy Zajtay és Tyukody sokaknak az elevenére tapintott s hogy a javító czélzattal szerte lövöldözött gúnynak meg volt a maga hatása. A tréfás életképek nem csak nagy feltűnést keltettek, hanem gondolkodóba is ejtették az embereket.

A »Budapesti élet«-en kívül gúnyos epigrammákat, apróságokat s fordításokat közöl az Athenaeumban 1843-ig, mikor a folyóirat megszűnik. Életképeit a Regélőből lett *Pesti Divatlapban* (1848-tól kezdve Budapesti Divatlap; szerkesztője Vahot Imre) s az új *Életképekben* (Frankenburg lapja) folytatja 1844-től kezdve 1848-ig. Az Életképek 1846. évfolyamában a *Budapesti séták* cz. rajzszorozatot *Kiss Pál* álnév alatt írja.

Az időnként megjelenő almanachok szintén közölnek tőle egy-egy rajzot vagy kisebb vígjátékot (*Hajnal* 1838. *Részvét gyöngyei* 1838., *Emlény* 1841., *Nemzeti Almanach* I. 1841. II. 1842., *Szivárvány* 1844. *Aradi vészlapok* 1844.). Még az arisztokratáskodó *Honderű* is szükségét érzi, hogy a népszerű író meg-

nyerje munkatársnak s 1844-ben s 1847-ben mint ilyenel dicsek-zik vele, de két rajznál nem kap tőle többet.

Szerteszét megjelent novelláit és rajzait időnként kötetekbe gyűjti s újakkal megtoldva kiadja. Ezek közül itt csak novella-gyűjteményét ismertetem, a többiekkel külön s kissé részletesebben szándékozván foglalkozni.

Elbeszélései 1843 ban jelentek meg *Beszélyek* czimen három kis kötetben (saját költségén). A három kötet 863 lapon 22 novellát tartalmaz, melyek közül 15 komoly tárgyú. Az író ezekben egészen korának ízlését követi. Romantikus történeteket beszél el jellemzéssel, lélektani indokolással édes-keveset törődve. Novelláiban a véletlen korlátlan úr, ki tetszése szerint bánik el az emberekkel. A néhány hangulatosabb leírás, vagy drámaibb párbeszéd nem kárpótol bennünket a sok valószínűtlenségért s hatásvadászó véres jelenetért. — *Legnagyobb részük történeti elbeszélés* (a honfoglalás korából, Kálmán, Róbert Károly, Hunyadi és Mátyás király idejéből — tehát a középkorból; néhánynak tárgyát külföldi államok egykorú történetéből meríti). Bizonyos kortanulmányt nem lehet az írótól elvitatnunk, de ezt csak történeteinek színezésére használja s nem igazi korfestésre.

Az író egyéniségének meg nem felelő s így nem sikerült komoly elbeszéléseken kívül van 7 víg elbeszélés is a három kötetben. Ezek sem válnak ki az egykorú s Kisfaludy óta divatozó »víg beszélyek« közül, de könnyedén, jó kedvvel s fordulatosan vannak elmondva s így ma is szívesen olvassuk őket. Legjobbak *A tekintetes úr és fia* (egy Tollagira emlékeztető vidéki gavallér megkopasztatása Pesten), *Az élő halott* (egy bolond plátói szerelmes lelki küzdelmei), *A nagyságos asszony és leánya*, mely a legeredetibb köztük s az író genreképei közé illik s a *Ha ha ha ha ha!* (egy mulatságos londoni történet, melyet álmában él végig az író).

Általában azt mondhatjuk a *Beszélyekről*, hogy *abban a korban* számottevő elbeszélés-gyűjtemény,

Nagy Ignácot 1840 szept. 5-én az a kitüntetés éri, hogy *a Magyar Tudós Társaság levelező tagjai közé választja*. A kitüntetésért levélben mond köszönetet s ígéri, hogy buzgó munkása lesz az Akadémiának. Mint a játékszíni küldöttség tagja tényleg sokat buzgólkodott a beküldött sok eredeti és fordított színdarab megbírálásában.

Három nappal megválasztatása után a közgyűlésen jelenti Szalay László, hogy a Teleki jutalomért pályázó nyolcz színmű közül Szigligeti *Rózsája* nyerte el a díjat s hozzá Nagy Ignác *Életuntak* cz. vígjátéka áll a legközelebb s mint ilyen nyomtatott ívenkint 4 arany tiszteletdíjjal jutalmaztatik. Két évvel később, 1842-ben pedig az ő *Tisztújítása* nyerte el a száz aranyat s Szigligeti kapta *Kimissijével* a tiszteletdíjat.

1842 jan. 22-én *választja tagjává a Kisfaludy-Társaság*

Kisfaludy Sándorral, Garayval, Erdélyivel, Gaallal, Vachott Sándorral, Vajda Péterrel s másokkal együtt. Megválasztatása után mindjárt *megteszik segédtitoknoknak és pénztárosnak*. Ünnepeles bevezetése az 1843. máj. 27-iki gyűlésen történt. Nagy Ignác felszólítására Schedel (Toldy) Ferencz mondta az üdvözlő beszédet, melyben dicséri határozott és egyenes jellemét, azután irodalmi működését méltatja, többek közt ezeket mondván: »Ön különösen az elbeszélésben majd a történeti, majd a regényes, majd a társas világ külön vidékeibe vezetvén, annyi találékonyssággal mulattatta képzelőnk, oly élénk festéseivel az érzésnek melegítette keblünket, oly finom tréfával s vonatkozásokban gazdag satirai játékkal csipdezi és csalánozza a ferdeséget, felszegeget és bünt, hogy ügyes és lelkes s egyszersmind kellemes elbeszélőink közt méltó helyet vívott ki magának. Nem kisebb tért lelt az ön Músája a vígjáték mezején. Ön nemcsak egyike azon magyar szinköltőknek, kik a víg nemben legtöbbet adtak, de kik legjobbát is . . .« Nagy Ignác feleletében szerényen szól működéséről, aztán így folytatja: »Mint már mondtam, a tisztelet szent érzelme egyesít bennünket e helyen Kisfaludy Károly iránt s midőn azt ismétlem, meg kell egyszersmind jegyezni, hogy én vagyok talán e gyűlekezetben az, ki elhunyt nagy költőknek a leghőbb tisztelet magasztos érzelmén kívül egyszersmind legforróbb hálám őszinte nyilvánításával tartozom, mert nélküle pirulva kellene megvallanom, hogy a szép magyar haza fiának születtem . . .« Azután elmondja, hogy mint tették őt Kisfaludy munkái magyar íróvá (a mint azt tanuló éveit tárgyalva elmondtuk). Székfoglalóul *Az agglegény cz.* torzképet olvasta fel, mely aztán a Kisfaludy-Társaság Évlapjaiban jelent meg.

Még 1842-ben megbizta a társaság a *Külföldi Regénytár* szerkesztésével. Kötelessége volt a kéziratokat elolvasni, nyelvtani tekintetben kiigazítani s az egész korrekturát végezni. Hartlebennel úgy szerződött a társaság, hogy a gyűjtemény az ő sajátja, ezért ő fizet az angol, olasz és spanyol fordításokért évenként 10, a francziákért 8, a németekért 6 pengő forintot. Ebből a szerkesztőt 10⁰/₀, a társaságot 2⁰/₀ illeti, a többi a fordítóé. A szerkesztői honorárium tehát oly nevétségesen csekély, hogy Nagy Ignác jóformán szívésségből végezte a Regénytár szerkesztésének fárasztó munkáját. És mint minden dolgát, ezt is jól végezte. A csinos kiállítású tizenkettedrét kötetek gyorsan jelennek meg egymásután, úgy hogy 1843-tól 1844-ig 23 kötet jó regényfordítás lát napvilágot. Maga Palzowné *St. Roche cz.* kedvelt regényét (öt kötet) fordítja le. Ha a szerzők nevein végigtekintünk s köztük látjuk Balzac, Dickens, Bulwer, Flygare Carlén s Cervantes nevét, elmondhatjuk, hogy a vállalat becsületére vált a társaságnak. 1844—1846-ig *Uj Külföldi Regénytár* czímen még 10 kötet fordítás jelenik meg, aztán a vállalat s vele együtt Nagy Ignác önzetlen és hasznos szerkesztői működése is megszűnik.

A segéditkárságról s pénztárnokságról már 1843-ban lemond, azt adván okul Toldyhoz írt levelében, hogy elfoglaltsága rendkívül nagy s szeme annyira meggyöngült, hogy gyertyánál nem szabad dolgoznia, lemondását azonban csak 1845-ben fogadta el a társaság. — Kuthy Lajost 1846 jan. 24-én ő vezeti be beszéddel a társaságba. Ennyit Kisfaludy-társaságbeli működéséről. Ha hozzáteszszük még, hogy az 1839-ben alakult *Almanach-társaságnak* (a Nemzeti Almanach kiadására összetoborzott kis irodalmi részvénytársaság) jegyzője volt néhány évig s a Nemzeti Színház drámabíráló választmányának is tagja, s az eddig mondottakra visszaemlékszünk, lesz némi fogalmunk Nagy Ignácznak lázas és idegölő munkásságáról.

Ennek a munkásságnak meg is volt a maga eredménye. Nagy Ignác egyike lett a negyvenes évek legkedveltebb, legismertebb íróinak s így a legjobban honoráltaknak is. Lauka szerint az Athenaeum Kuthyval s Gaallal együtt legjobban díjazta a novellisták közül s tényleg 1842-ben 311 frtot kapott az Athenaeumtól, a mint ez irodalmi bevételeinek érdekes kimutatásából kitűnik (Akad. lev.). Ebből a pontos kimutatásból látjuk, hogy 1842-ben 1601, 1843-ban 1849 s 1844-ben 2328 pengő forintot keresett irodalmi működésével. Ez a jövedelem a következő években sem csökkenhetett. 1845-ben Hartleben előnyös szerződést köt vele s azontúl munkáit csak ő adja ki (a Magyar Titkok egy füzetéért 100 frtot fizetett neki). Nem csoda, hogy a fiatalabb írók irigységgel vegyes tisztelettel tekintettek reá. »Irigyeltük — mondja Lauka¹ — gyémánt inggombjait, arany szemüvegét, óralánczát és óráját s azon drága kelméket, melyekből Lapedato varrt öltönyöket számára. Nagy Ignác író, főmunkatárs, részháztulajdonos és hivatalnok volt egy személyben, a miért naponkint többet költhetett, mint a mennyit mi havonkint kerestünk.« Csak egyet nem irigyeltek tőle: külsejét. Középmagas, sovány, gyenge s feltűnően rút arcú férfit volt. Parókát viselt, szakálla, bajusza gyéren nőtt, arca és nagy orra veres, szeme kancsal. Maga inkább furcsának tartotta magát, mint rútnek s szeretett női társaságban forgolódni. A nők szívesen társalogtak vele, mert kedves, elmés és szeretetreméltó társalgó volt.² Becsületességét és jó szívét is sokszor emlegetik kortársai: »nemcsak magának, hanem másoknak is keresett — mondja róla Lauka, — és mikor maga munkát nem adhatott, sorba járta a könyvkiadókat, társaságokat és intézeteket, hogy a szűkölködő, de dolgozni akaró íróknak munkát szerezhessen«. Lauka szavait két concret esettel is támogathatjuk. Az egyik az, hogy 1843-ban *Petőfit*, ki akkor igen szomorú anyagi körülmé-

¹ Lauka G.: A multról a jelennek. Év n.

² Arczképe van a *Pesti Divatlapban* (1844. 18. sz.), Barabás rajza, a *Hölgyfutár Arczkép Albumában* (1856), Barabás rajza; a *Magyar Írók Arczképei és Életrajzaiban* (1858); a *Vasárnapi Ujságban* (1859. 10.) s két olajfestésű arczképe a család birtokában.

nyek közt volt, ő hívta Pozsonyból Pestre s két regényfordítással bízta meg (*A koros hölgy. Robin Hood*, megjelentek a Külföldi Regénytárban), összesen 500 váltó forintot fizetvén a fordításokért, többet, mint Petőfi remélte.¹ Három évvel később az ifjú *Jókainak* tett nagy szolgálatot; t. i. első regényét, a *Hétköznapot* ő adatta ki Hartlebennel. Az ő közbenjárása nélkül bizonyára sohasem adja ki a német üzletember egy kezdő írónak regényét. Jókai *A tengerszemű hölgy* cz. regényében így beszél el érdekes találkozásukat: »Testben megbénult már. Ritkán lehetett látni az utcán, neje által karon vezetve. Egész nap otthon ült, az íróasztala mellett és írta azokat az élethű rajzokat a budapesti kis világról, a melyek olyan derült kedélyről tanúskodnak. Akkor láttam először, a mikor hozzám izent, hogy a »Hétköznapok«-ról akar velem beszélni. Megdöböntő arcz volt sötétveres foltokkal egész fel a túlmagos homlokáig, melynek fényes kopaszágát simára kent fekete paróka szakította félbe. Hozzá egy elképzelhetetlen nagyságú veres orr,² de a melyen nem ért rá az ember elálmélkodni, annyira megigézte az a szélylyel kancsalító szempár, melyek közül az egyenesen reánk néző egészen kőmerevnek látszott. A hangja pedig hasonlított egy beteg gyermekéhez. És ezen visszataszító külső alatt élt a legnemesebb lélek, e béna testben a legerélyesebb jellem. Jóságosabb tekintet idegen arczról nem nézett rám soha, mint e hal-merev szemekből. S az a beteg hang hirdette nekem a legelső örömhírt. — Az ő ajánlatára elfogadja Hartleben az első regényemet kiadásra s ad nekem érte háromszázhatvan ezüst forintokat. Az akkor — és nekem — egy egész kapitális volt! — nem kellett többé az ügyvédi irodában körmölnöm naphosszant, hat forint havi díjért«. — Nagy Ignác baráti összeköttetéseiről különben keveset tudunk. Ismerni ismerte az akkori írók nagy részét, mert folytonosan érintkeznie kellett velük mint hírlapírónak, akademikusnak, a Kisfaludy-Társaság s a drámabíráló választmány tagjának, s a Színműtár szerkesztőjének; a *Pesti Körnek* is igazgató választmányi tagja volt, de mint beteges és nagy elfoglaltságú ember, nem igen járt az írói társaságokba. Csendes és magába vonuló természete nem hajlott könnyen a barátkozás felé. Fő mulatsága a színház volt, ennek és a hangversenyeknek állandó látogatója volt. Estéit otthon töltötte az előadás után a Hatvani-utczai lakásán. 1847-ben, mikor már nehezen tudott járni (hátgerinczsorvadása volt), a Várba költözött, hogy hivatalához közelebb legyen s így még jobban el volt szigetelve a pesti írói köröktől. — Sok volt a jó ismerőse, tisztelője és barátja, de volt sok irigye s ellenfele is, kik nem egyszer megcsípkedték, sőt megrágalmazták bírálataikban. Hogy ő milyen nemes ellenfél volt, arra csak egy példát hozok fel. Garay-

¹ Ferenczi Zoltán: Petőfi életrajza I. 308—16.

² Nagy Ignácznak későbbi neheztese Petőfire Jókai szerint onnan eredt, hogy N. I. magára vette Petőfinék »Komor, mogorva férfiú volt Orbán, bár oly vidám hajnal pirult az orrán« kezdetű versét.

val az említett erősen személyeskedő polemia után nem lehetett a legbarátságosabb viszonyban s mégis *ő az egyetlen, ki vele törődik*, mikor szegény Garay 1849-ben nyomorog. »Tisztelt Igazgató úr! — írja Toldynak 1849 nov. 21. — Garay János leírhatatlan nyomorral küzd. Betegen, pénz, fa, élelem és minden nélkül! Kész munkája elég van, s éheznie kell! Nem lehetne-e rajta a Kisfaludy Társaság pénztárából segíteni? Például előlegezésképen gyönyörű Szent Lászlójára? Az istenért, tegyünk valamit Garaynkért, de tetemest és tüstént...« Toldy erre a felszólításra azonnal 50 forintot gyűjtött, melyet mint tiszteletdíjat adott át a Kisfaludy Társaság Garaynak egy Szent Lászlójából való töredékért¹ s így kimentette a szegény költőt a legnagyobb nyomorból.

VI.

Nagy Ignác vigjátékai: *Árgyrus királyfi. A hősök. Egysüljünk! Életuntak. Vendégszerep. Vetélytárs. A Tisztujítás* és hatása. *Ármány és szerelem.*

Nagy Ignác ifjúkori czéljáról, hogy drámaíró lesz, később sem mondott le. Körülményei úgy alakultak, hogy nem szentelhetette magát egész odaadással a drámaírásnak s darabjai egynek kivételével csak jó kísérletek maradtak, de azért megmutatta ezekkel is, hogy volt tehetsége a drámaíráshoz és hogy rendszeres fejlődés mellett nagyobb eredményeket is mutathatott volna fel ez a tehetség.

Ifjúkori kísérleteiről, a *Mátrai Rablóról* és *Soroksári János*-ról már szólottunk s ugyanakkor említettük, hogy ezekkel egy időben (1835-ben) egy harmadik darabja is elkészült, a *Vasorrú bába*, mely valószínűleg *Árgyrus királyfi* cz. darabjával azonos, illetőleg alapul szolgált ennek kidolgozásánál. 1840-ben jelent meg Budán »az egyetem bötűivel« ez a darab ilyen czímen: »*Árgyrus királyfi*. Tüneményes életkép négy rámban, előrajzzal és utóábrázolattal«. »Ajánlja a Peleskei notáriusnak a szerző.«² A tündéres bohózatok közé tartozik. A tündéresség csak keret, mely lazán foglal össze néhány magyar életképet. Meséje (ha ugyan annak nevezhetjük) az, hogy a magyar tündérország ura fiát Árgyrust földi tanulmányútra küldi Rontó Pállal, egy jókedvű korhely diákkal s Árgyrus csak azzal a föltétellel kapja meg a Vasorrú bába leányát, Tündér Ilonát, ha legalább egyszer jól mulatott a földön. A Vasorrú bába természetesen mindig elrontja a mulatságát, de egyszer mégis jól mulat, s Ilona az övé lesz.

Ez az egész tündérkedés csak arra való, hogy legyen valami összefüggés az egyes képek között. Az első egy mulatságos toborzási jelenet a Hatvani kapu előtt, a második egy utcai jelenet

¹ A levél, Toldy gyűjtőive s Garay nyugtatóványa az Akadémia levéltárában.

² Második kiadása *Rontó Pál* czímen *Nagy Ignác vigjátékai* (1852) között.

s multság egy meggazdagodott pesti szabónál, a harmadik kép falun játszik s főleg a kupaktanács gyűlése multságos benne, a negyedik koldúsokat mutat be hivatalos működésükben és otthon, az ötödik pedig a színház próbatermének titkait tárja fel. Ezen mulat legjobban Argyrus, mi is ezen mulatunk legjobban. A tarka alakok egymást kergetik: a verbunkos káplár, a pesti aszfaltbetyárok, a gazdag szabó s nemesi származására büszke felesége, a házibarát, a bölcs falusi tanács tagjai, az 1838-iki nagy árvízről kintorna mellett éneklő koldús, a rendetlen és követelődző színésznép, a desperatus szerző stb. — Jókedvvel megírt bohóság tele szatirikus csipkelődéssel. Egy kis korrajz (carricaturaszerűleg rajzolva) a harminczas évek végéről. Szerkezetnek nyoma sincs benne (tíz változásra hull szét), de ki keresne ilyen kis tréfában szerkezetet? Feltűnő az egésznek népiesen magyaros nyelve, mely sohasem izetlen vagy durva s a népdalok ügyes beleszövése (»Tizán túl, Tizán túl szólnak csak jól magyarul«, »Hol lakom én, azt kérdezik. . . Czikaházán«, »Ez a pohár bújdosik« stb.). Élég sok benne a műdal is (solo, kar váltakozva), úgyhogy az egésznek operett jellege van. — Címéről *Csongor és Tünde* (1831) is eszünkbe jut s ha épen keresnénk valami egyezést a két mű között, a következő halvány analógiákat vennők észre: Argyrus — Csongor; Rontó Pál — Balga; Ilona — Tünde; Csókide (I. szobalánya) — Ilma; Vasorrú bába — Mírigy, de tovább hajszolni az analógiákat nevetéses szószálhasogatás lenne.

A darab népies hangjával és alakjaival *a magyar népszínmű egyik előhírnöke*.¹

1838-ban a *Részvét gyöngyei* cz. zsebkönyvben, mely az árvízkarosultak javára jelent meg, látott napvilágot egy másik kis népies vígjátéka: *A hősök*.²

Meséje nagyon kezdetleges: Puskai kasznár leányának, Háni-nak három kérője akad: Kardhegyi, nyugalmazott kapitány, Csap-házi kántor és Jelenfi Kálmán jegyző, kit Háni szeret. Puskai mint vitéz exinsurgens annak igéri lányát, ki valami vitézi, vagy nevezetes dolgot művel. Itt is az alkalom. Sobri épen a vidéken jár, tehát annak adja Hánit, a ki rá tudja venni Sobrit, hogy hagyja el az országot (!). Sobri ki akarja rabolni az uraságot és a kasznárt. Megtudják s erősen készülnek a terv megghiúsítására. Míg készülődnek, Sobri természetesen végrehajtja a rablást, de Háninak, ki találkozik vele, irást ad (!) arról, hogy itt hagyja az országot, ha a kasznár Jelenfinek adja leányát, sőt akkor elrablott húszezer pengőjét is visszaadja neki.

Alakjai vígjátéki alakok, főleg a vén Puskai, ki mindent »insurgensi parolájával« erősít, Kardhegyi, a vén »miles gloriosus«,

¹ Bayer *A magyar drámairodalom történetében* (II. 74.) tovább megy s kimondja, hogy Jakab István (Falusai lakodalom 1834) s N. I. példája nélkül a népszínmű meg nem születik.

² Második kiadása *Sobri* czimen N. I. vígjátékai közt.

a rossz rigmusokat mondó és folyton közmondásokban beszélő kántor, ki arra büszke, hogy insurgens trombitás volt s ő fújta a »retirádát,« a buta de olykor ravasz rátóti szolgalegény, Matyi. Sok jókedv van az egészben, a komikus alakok folyton a szemünk előtt forgolódnak s elfeledtetik velünk, hogy tulajdonképen semmi se történik. Kisfaludy vígjátékainak kellemes derűje uralkodik az egész kis darabban, mely szeretetreméltó kezdetlegességével, magyar alakjaival s egyszerű, egészséges komikumával élénken emlékeztet a mester alkotásaira. — Schedel Ferencz egykorú birálatában¹ dicséri a kis vígjáték népiességét, de megrója benne az insurrectio éles kifigurázását és Sobri rokonszenves alakká tételét.²

Első nagyobb szabású vígjátéka az *Egyesüljünk!* mely 1839-ben jelent meg Színműtárának 4. füzetében.³ A vígjáték egy előjátékból s három felvonásból áll. A négy résznek külön címetek ad: »Füredi népbarát,« »Mindent részvényekkel,« »Ármány és szerelem,« »Követválasztás.« Jóval egységesebb szerkezetű, mint az eddigiek, de absolute tekintve bizony még ez is kezdetleges. A compositio Nagy Ignácznak különben mindig gyenge oldala maradt. — Lássuk a vígjáték furcsa meséjét: Schrewsbury lord Füreden mulat s neje ikreket szül. A lord lelövással fenyegeti feleségét és a dajkát, ha a gyermekeknek bajuk lesz. Edward az egyik fiucska megbetegszik, kicserélik a dajka gyermekével s hazautaznak. Mylady meghal s a kicserélt gyermek is. Az igazi Edward meggyógyul és Sárbery néven magyar író lesz. Angolul természetesen kitünően tud, mert máskép nem lenne semmi a vígjátékból. — Ezek az előzmények, a melyeket a darab végén tudunk meg. Sárbery képmása ikertestvéreinek Henriknek, ki messze földön jár, s ezért a Füreden nyaraló Schrewsbury s a Clinton család Henriknek tartja (itt kezdődik a darab). Sárbery, ki a dajkától s egy régi inastól megtudja származásának titkát, belemegy a játékba, még pedig annál könnyebben, mert beleszeretett Clinton lányába Viktóriába, ki Henrik jegyese volt és Sárberyt mint a többiek Henriknek tartja. Clinton nagy nép-barát, ki Magyarországon is folytonosan egyesületeket, részvénytársaságokat akar alapítani. Schrewsbury büszke aristokrata. A mese Angliában folytatódik. Edward Clintonpárti követjelölt lesz, apja ellenjelöltet léptet fel. Ez a választási mozgalom tölti ki a darab második és harmadik felvonását. Megérkezik Henrik is, minden hirtelen kiderül a végén. A képviselőség és Viktória Edwardé lesz. — Az egészben legcsekélyebb nyomát sem találjuk a valószínűségnek. Legfeljebb operettmesének járná meg.

¹ *Figyelmező* 1839. 49.

² Érdekesnek tartom megemlíteni, hogy Lipcsében 1839-ben már 2. kiadása jelent meg *Georg Schobri der Räuberhauptmann in Ungern* cz. két kötetes s állítólag magyarból fordított regénynek s hogy Párisban vígjátékokat adtak elő, melynek Sobri volt a hőse s mely Berlinben is színre került.

³ Második kiadása N. I. vígjátékai (1852) közt.

Schedel Ferenc hosszú bírálatában¹ részletesen fejtegeti a mese valószínűtlenségét s abban állapodik meg, hogy a darab »légben függő alkotmány, de szép alkotmány« s a »felépítést« tulságosan megdicséri. Bizony mi a »felépítést« sem dicsérhetjük meg. A szerző számítva dolgozik, csomókat kötözget és oldozgat, sok alakot szerepeltet elég ügyesen váltakozó jelenetekben, de nem tudja tömöríteni, egymással szerves kapcsolatba hozni a sok apró részletet. A sok félreértést sem tudja kiaknázni eléggé, humor és komikum feltűnően kevés benne, a cselekvény szekere döcögve és nyikorogva halad előre. — Hatást a szerző inkább a darab *korszerűségétől* várt. A cím maga egy program. Clintonból Széchenyi beszél: »Erős akarat, egyesülés, részvények. Minden boldogság ezekben (sic) alapszik«. Lépten nyomon Széchenyi terveire és eszméire bukkanunk. Clinton minden irányban izgat, törekvését helyeslik is erősen, de mikor tette kerül a dolog, vége a lelkesedésnek. Pompásan mutatja ezt be a szerző az I. felvonás nagy gyűlési jelenetében, midőn Clinton részvényekre alapított ifjúsági sportintézet felállítását indítványozza. Rögtön következnek a kicsinyes kifogások, melyek mögött az önzés lappang. De az ilyen egyesület »a haza szent ügyét« mozdítaná elő. Mindnyájan zajosán megéljenzik »a haza szent ügyét,« de fizetni nem akarnak. Végre egy úr fölkel s illetéknépen szónokol: »Legyen szabad figyelmeztetnem a nagytekintetű gyülekezetet, hogy már késő az idő, s mivel ily fontos tárgy érett tanácskozást és több oldalú vitázatot kíván, tehát máskorra indítványozom halasztatni a gyűlést.« »Mind (zajosan fölkelve székeikről) Helyes! Éljen!« Ezzel vége a gyűlésnek s a tervezett egyesületnek is. — Jó erős, de sokban találó satira. Az angol választási jelenetek (több sikerült van köztük) szintén magyar viszonyok satirái s előképei a *Tisztújítás* hasonló jelene-
teinek.

A Nemzeti Színházban 1840. márcz. 7-én adták először László jutalomjátékául, de aztán nem igen játszották. Nem tetszett a közönségnek. Valószínűleg azért, mert az egészből (egy-két jelenetet kivéve) hiányzik az igazi vígjátéki élet.

A következő évben (1840), tudjuk, jutalmat nyert az Akadémiában egy új vígjátéka az *Életuntak*, mely ugyanabban az évben az Akadémia *Eredeti Játékszín* cz. vállalatában meg is jelent.² Ebben az 5 felvonásos darabban (fájdalom, az 5 felvonáson belül 14 változás van) salonvígjátékot akart adni. Nem merem azt mondani, hogy jellemvígjátékot. A cím ugyan jellemvígjátékot sejtet s az expositio szintén, hanem maga az egész nem felel meg várakozásunknak. Az »életuntak« Kéjtavi Irma, fiatal özvegy, kit a sok hazug hódolat és Szellemfi Jenő, kit egy kis csalódás tett életuntá. Életunságuk csak frázis s mi rögtön tudjuk,

¹ Figyelmező 1839. 35.

² Másodszer a már említett összes kiadásban.

hogy ezek szerelmesek lesznek egymásba (Jenő elejétől fogva szerelmes Irmába). Már most legalább érdekes lélektani rajzot várunk, de csakhamar alaposan csalódunk. Különböző mellékalakok tolakszanak közbe: különböző urak, kik különböző hölgyek kezére, illetőleg pénzére áhítoznak s ezért hosszú és erőszakolt bonyodalmat támasztanak, mely nem érdekel bennünket. A két életuntat pedig valósággal összekényszerítik meglehetősen naiv ragaszkodásokkal (pl. egy czukrászlánnyal majd utczagyerekkel (!) azt beszélgetik jelenlétükben, hogy jegyesek). Csodálatos, hogy Nagy Ignác éppen ebben a darabjában nem tud életet önteni alakjaiba. A két egyetértő, de egymást sakkban tartó szerencsevadász, a nevelő, nevelőnő pl. milyen kitűnő vígjátéki figurák lehetnének s mennyire nem azok. Milyen erős érzéke van Nagy Ignácznak a realitás iránt, milyen jó megfigyelőnek bizonyul egyéb munkáiban s itt mégis mennyire tehetetlen! — Az *Életuntak* a legszínlelenebb vígjátékai között.

Következő két kis vígjátéka sem mutat haladást. Az egyik a *Vendégszerep* (egy felvonás), mely Lendvayné számára írt »szerep.« — Lendvayné, ki Kolozsvárra utazik vendégszerepelni, meglátogatja barátnőjét, kinek szerelmi ügyét először fiatal ezredesnek, majd vén nagynéninek öltözve kedvezően intézi el. A darab meséjével hosszasan foglalkozni sürgőségtelen volna. A vígjátéki motívumokat tulságosan halmozza benne a szerző s képtelen alakokat szerepeltet. — Előadták a Nemzeti Színházban 1840. okt. 21-én s nov. 1-én.¹ A másik a *Velélytárs*² (egy felvonás). Inkább bohózat, mint vígjáték: Hábor Gyula joggyakorló féltékeny Adéla s háza előtt leselkedik, sőt kötélhágcsón föl is mászik az erkélyre. Adélnak egy akkor érkezett vidéki barátnőjéhez fogorvos jön, hogy titokban egy hamis fogat tegyen neki s utána jön Szuszogi, a barátnő egykori udvarlója. A harmadik, ki a dolgot complicálja egy tolvaj, ki felmászott Gyula hágcsóján s kit szintén ott találunk. Ebből elég mulatságos bonyodalom támad s Gyula végre meggyőződik, hogy féltékenykedése alaptalan volt. Csupa helyzetkomikum az egész, csak Szuszoginak van valami jelleme: feszes, pedáns száraz, udvarias beamter.

Láttuk e rövid ismertetésekből, hogy Nagy Ignác meglehetősen ért a vígjátékíráshoz. Sok hibát követ el, de tud bánni anyagával, tud jellemezni, ha akar, tud hatásos jeleneteket componálni. Majdnem mindegyik darabjában van olyan részlet, mely színdarabírói hivatottságáról tanuskodik. Jól kigondolja darabjait, de a kidolgozásban mintha ereje ellankadna. Azt hiszem, ennek egyik fő okát sokoldalú elfoglaltságában kereshetjük, mely nem engedett neki elég nyugalmat a lassúbb és tervszerűbb munkára. — Darabjai

¹ Megjelent a Nemzeti Almanach I. kötetében 1841.

² Nemzeti Alm. II. 1842. Mind a kettő megvan összegyűjtött vígjátékai között.

nem is tettek nagy hatást sem az olvasó-, sem a nézőközönségre. Maga is bizonyára jól látta ezt s jól tudta azt is, hogy mi ennek az oka. Elhatározta tehát, hogy ír egy vígjátékot, mely igazán korszerű lesz, melynek alakjai igazán élni fognak s ezt a vígjátékot a legnagyobb gonddal fogja megalkotni.

Politikai életünkben nagy a mozgalom ebben az időben. A szabadelvűek, gyorsan haladók ekkor kezdik hevesen összemérni kardjukat a fontolva haladókkal s a maradiakkal. A közfigyelem a megyék felé fordul, melyeknek gyűlései valóságos kis országgyűlések néhol. Nagy Ignác is ügyes tapintattal a megyei életre veti szemét s új vígjátéka háttéréül egy megyei tisztújítást választ. Láttuk, hogy már az *Egyesüljünk*-ben pedzette a dolgot, de csak szép hegedűszóban, angol ruhába bújtatott magyarokkal. A *Tisztújítás*ban már nem használ álarcot. Darabját 1842-ben 100 arannyal jutalmazta a Magyar Tudós Társaság s 1843-ban kiadta *Eredeti Játékszimében*, országra szóló hatást azonban csak a Nemzeti Színházban való előadása után tett. Mielőtt a hatásról szólnánk, lássuk előbb magát a darabot. Mondottuk, hogy a tisztújítás csak háttér, a milieu, mely azonban a tulajdonképeni mesével szoros kapcsolatban van. A mesének lényege az, hogy Arankának, egy gazdag fiatal özvegynek keze után hárman vágyódnak: Farkasfalvy alispán, Heves ügyvéd és földbirtokos és Tornyai szolgabíró, kit Aranka szeret. Aranka annak igéri kezét, ki a legközelebbi tisztújításon alispán lesz. Farkasfalvy és Heves erősen dolgoznak minden eszközzel megválasztásukon, Tornyai azonban hallani sem akar korteskedésről és vesztegetésről s abban bízik, hogy Hevest nem fogja jelölni a főispán, Farkasfalvyt pedig annyira gyűlölik, hogy nem fogják megválasztani. Aranka kénytelen cselhez folyamodni: levelet ír Hevesnek, melyben éjjeli találkozára hívja. Heves eljön, de Aranka helyett testvére Kinga (Langyos főorvos neje) várja, ki azt mondja, hogy ő írta a levelet. A könnyelmű Heves azonnal udvarolni kezd Kingának, mire Aranka belép s Heves látja, hogy kelepcebe csalták. Aranka csele azt hiteti el vele, hogy az özvegy Farkasfalvyt szereti. Tornyaira nem is gyanakszik, mert Kinga szeretőjének tartja; egyszer t. i. bizalmasan beszélgetni látta őket. Boszút esküszik s elhatározza, hogy Farkasfalvyt minden áron megbuktatja s korteseinek parancsot ad, hogy Tornyaira szavaztassák a választóit. Tornyai így alispán lesz, Farkasfalvy megbukik s Hevesel együtt hoppón marad. — Ezt az egyszerű mesét Nagy Ignác nagy ügyességgel szövi át apróbb félreértésekből származó bonyodalmakkal, pompás episodjelenetekkel s az egész cselekvényt biztos kézzel vezeti a kifejtet felé. Behatóbb elemzés természetesen ebben is akad itt-ott gyengébben motivált dologra, szerkezetbeli lazaságra, de általában meg lehetünk elégedve a darab compositiójával, mely abban az időben ritkítja párját. — A jellemzést is dicsérhetjük. Tornyaiiban egy »fontolva haladó,« talpig becsületes, hivatásának élő derék megyei tisztviselőt rajzol, kinek mint drámai

alaknak csak passivitása ellen lehet kifogásunk. Annál activabb a könnyelmű Heves, a »rohanva haladó«, szabadelvű, a ki »mindent akar« s eszközeiben nem válogatós. »Te akarod ugyan a közjót — mondja Tornyainak — de csak hasonszenvi apró adagokban szeretnéd azt belénk csöpögtetni. Ez nagy hiba, mert azon betegnek, kinek ajakán ül már a halál, itcze számra kell torkába önteni a gyógyszert.« Farkasfalvy képviseli a maradi és zsarnok megyei főtisztviselőket. Szerepe nem nagy s így jelleme sincs gondosabban kidolgozva. Kinga politizáló asszony, kit férje kissé elhanyagol s ki a túlzott szabadelvűeknek, így Hevesnek is, bámulója, míg ki nem ábrándul belőle. Aranka nagyon józan és nagyon okos asszony, kissé tán a kelleténél is okosabb és józanabb. Ő a középpont, a nap, a mely körül a többi planéták forognak. Langyos, a kissé száraz és gyámoltalan doktor, régi vígjátéki figura. Az epizodálakok tele vannak étellel: az alázatos, mézes szavú, kémkedő aljegyző; Damázdsi, Farkasfalvy tipikus hajdúja, ki büszke nemes voltára s szörnyen megveti a félig emancipált zsidó kocsmáros, Schnaps Mózes, ki nagy Hevespárti (liberalis) s kit szörnyű önérzet dagaszt az 1840-i országgyűlés óta; végre Virágos György és Aranyos Mihály, nemesek hadnagyai, e pompás két kortes alak. — Látjuk, hogy mind az akkori mozgalmas politikai és társadalmi élet alakjai, a kik azonfelül tele vannak koruk eszméivel, a melyeket alkalomadtán hangoztatnak is. Vegyünk hozzá még néhány korfestő jelenetet (Schnaps alkudozása az alispánnal, a kortesek látogatása az alispánnal, a korcsmai kortesjelenet), melyek valóságos kis satirico-humoristicus remek s meg fogjuk érteni a darab rendkívüli hatását.

A vidék megelőzte a fővárost a Tisztújítás előadásában. Kolozsvárt 1843. jan. 6-án adják először s 12-én ismétlik. A Jelenkor szerint Nagyenyeden, Debreczenben, Nagyváradon, Egerben s máshol is előadták. A Nemzeti Színházban csak 1843. aug. 5-én került színre (Szentpétery javára) nagy közönség előtt, mely nagy tetszéssel fogadta. Hogy milyen hatása lehetett, megítélhetjük abból, hogy *augusztus hónapban tizenkétszer adták. Ilyen siker eddig magyar színpadon nem fordult elő.* A legjobb darabokat is legfeljebb kétszer-háromszor tudták előadni egy hónapban. A *Honderű* szerint a Tisztújítás sikere »nevezetes s a magyar színvilágban eddig hallatlan tény;« ugyancsak a *Honderű* említi, hogy Nógrádból egy nagy társaság rándult le Pestre csak azért, hogy a Tisztújítást láthassa. Szeptember 11-én egy budai műkedvelő társaság játszotta el a Nemzeti Színházban a miskolci égettek javára (a budai színikörben is eljátszották) s az előadás 2100 váltóforintot jövedelmezett. A Tisztújítás a következő években is állandóan műsoron van, noha ekkor már népszerű versenytársai akadnak Szigligeti népszínműveiben. A *szökött katoná* négy hónappal a Tisztújítás után kerül színre, majdnem oly nagy sikerrel, mint ez, a következő évben a *Két pisztoly* s a *Zsidó*. Ettől fogva

Szigligeti uralkodik a Nemzeti színpadán. — A Tisztújítást a kritika is kedvezően fogadta. Legkimerítőbben P. Horváth Lázár írt róla a *Honderűben*, mely nem volt Nagy Ignác barátja. A bírálat pedáns módon részletez és aprólékoskodik, kifogásokat tesz a szerkezet, a jellemek ellen. Szerinte a darab nem is vigjáték, hanem bohózat (egészen nyugodt lélekkel vigjátéknak tarthatjuk). Azt is felemlíti, hogy nem vall szint politikailag a szerző (sőt nagyon is szint vall, Széchenyista ő itt is, a ki üti a túlzó szabadelvűeket). Dicséri, hogy a lélekvásárlást nevetségessé és utálttá teszi (Ez igaz, de azért nem szabad ezt tartanunk a darab tendenciájának; a Tisztújítás nem olyan iránydarab, melyben valami fő irányeszmé van, csak nagyon korszerű darab, mely sokban tapint korának elevenére, de nem akar egy eszme érdekében írt szónoklat lenni.) A II. felvonás episdjeleneteit páratlanoknak tartja a magyar irodalomban. Az előadás »classicus.« Még nem látott magyar darabot ilyen élethűen játszani. — Az egész bírálat általában udvarias és kedvező. — Bartay, a Nemzeti Színház igazgatója azzal fejezte ki elismerését Nagy Ignácznak, hogy 1843. okt. 10-én az ő javára adatta a darabot s az előadás féljövédelmét (160 s egynehány pforintot) adta neki tiszteletdíjúl. Ez kivételes jutalmazás volt, mert a Tisztújítás előadása előtt már megjelent nyomtatásban s kinyomatott darabok előadásáért akkor semmit se fizettek a szerzőnek.

A Tisztújítást könyvben is sokat olvashatták, mert több kiadást ért.¹ Népszerűségét különben egypár apróság, de ékesen szóló apróság is bizonyítja; nevezetesen az, hogy egyes jeleneteiről rézmetszeteket árultak,² hogy Vikuss cukrász kirakatában a kortestanya cukorból kiformálva pompázott, hogy a vásárokon »kávédöndőket« árultak, melyekbe a Tisztújítás öt jelenete volt szöve s hogy »tisztújítási szivarokat« szívtak az emberek.

Bajza azt mondja a Tisztújításról, hogy az »pesti színházunk életében egy új korszak kezdője volt.«³ Ezen azt értette, hogy drámairodalmunk nemzeti szellemben fog fejlődni s versenyezni fog az idegen termékekkel s az operákkal. A jóslat nem teljesült, csak részben. A Tisztújítást főleg 1843-ban s 1844-ben több politikai vigjáték követte: Vahot *Országgyűlési szállás-a* és *Még egy tisztújítása*, Kovács Pál *Nemesek hadnagya*, Beöthy Zsigmond *Követválasztása* stb., melyek aktualitásokban bővelked-

¹ 1844. szept. 22-én Budapesti Híradó már 3. kiadásának megjelenését jelenti. *Nagy Ignác vigjátékai* (1852) szerint 1846-ban is megjelent, úgyhogy az 1852-i kiadása már a negyedik. Legújabbban az Olcsó Könyvtárban jelent meg (44. sz.) 1878-ban; az új számozás szerint 93—5. sz. (címlapkiadás). Ebből a kiadásból hiányzik az utolsó jelenet vége, mikor a kortesek eljönnek Tornyaiért.

² A *kortestanya*. Fuchthallertől. Metszette és kiadta Vidéky; feketén 20, színesen 30 p. krajczárért árulták. Továbbá egy lapon a II. fv. 6. és 12. s a III. fv. 7. és utolsó jelenete. Ára ugyanannyi volt. 1844-ben jelentek meg.

³ *Athenaeum* 1843. II. 462. lap.

tek ugyan, de nem voltak jó darabok¹ s így nem is lettek népszerűek. Bajza jóslatának részben való teljesülését csak Szigligetinek köszönhetjük.

Még csak azt említem meg, hogy félszázad mulva, 1882. aug. 27-én ismét fölbukkan a Tisztújítás a Nemzeti Színház színpadán s a megváltozott viszonyok ellenére igen jól mulat rajta a közönség, mint az akkori bírálatokból tudjuk. Ez világos bizonyítéka annak, hogy a Tisztújításnak korszerűségén kívül van más érdeme is.

Nagy Ignáczi vígjátékírói munkásságának a Tisztújítás a tetőpontja s egyszersmind befejezése is. Több vígjátékot nem írt. Tán attól tartott, hogy jobbat nem tud írni, vagy hogy a Tisztújítás roppant sikerének emléke agyonnyomná ezután színrekerülő darabjait. A harczterről, hol olyan fényes győzelmet aratott egyszer, nem akart esetleg megveretve visszavonulni. Inkább apró genreképeit festegette tovább, melyek mind népszerűbbek lettek, s melyeknek köteteit valósággal kapkodta a közönség. Csak egyszer vette még fel vígjátékírói tollát, hogy egy farsangi bohózatos tréfát írjon vele, azt is egyenes felszólításra. Maga így mondja el munkája keletkezését. Egy francia lapban olvasta, hogy Lafontaine meséit Páris egyik előkelő színházában úgy adták elő, hogy a színészek állatfejeket tettek fel. Mindjárt arra gondolt, hogy nálunk is lehetne ilyen tréfát színrehozni, de nem mert hozzáfogni, mert félt hogy a színészek nem lesznek hajlandók állatfejekkel föllépni. 1845. februárius közepén br. Jósika Jánosné felszólította, hogy a »Vadaskerti estély« cz. állatgenreképe alapján írjon egy kis bohózatot, melyet a kolozsvári szegények intézetének javára Kolozsvárt előadnának. Meg is írta, de színre nem kerülhetett, mert a színészek tényleg nem akartak állatfejekkel szerepelni a színpadon. — Jósikáné diszes albummal jutalmazta fáradságát, a kis darab pedig, melyet a szerző »farsangi tréfának« nevez, *Ármány és szerelem vagy vadaskerti zendülés* czímen megjelent az Életképekben (1845. 14. sz.) Kisebb jelenetek összefűzése az egész, melyben politikai és társadalmi ferdeségeket gúnyol Nagy Ignáczi. Az egyes állatok különféle emberi tulajdonságoknak és elveknek képviselői pl. Szarvas úr kedvetlen férj, Medve, Farkas és Vadkan urak elégedetlen agglegények, Róka úr híres intrigáns. Ökör úr kedélyes aggastyán, Szamár úr megbukott lángész, Kakas urfi vérmes lázító, Macska asszonyosság idegen művész, Liba kisasszony érzékeny műkedvelőné, Szarka asszonyosság kávénéike stb. Ezek fecsegnek, énekelnek, vitatkoznak és érzelegnek az egész darabon végig igen mulatságosan. A befejezés az említett genreképből való: a vadaskerti állatok beveszik az alkotmány . . . akarom mondani »a vadaskerti sánczai közé« az erdeieket, de ebből nagy veszekedés támad s az erdeiek kerekednek

¹ Részletesen vannak tárgyalva Bayer: A magyar drámairodalom története (1897) II. kötetének 2. fejezetében.

felül, míg a vadász rendet nem csinál. Az egésznek éle a »nem fontolva haladók« ellen irányul (Kakas urfi: »En nem fontolok meg semmit, hanem haladok«). Kutya úr, a ki csak egy »böcsületes szegény kutya« ezt mondja a végén: »*Nem tudtak megegyezni, mindent egyszerre akartak és már most mindent elvesztettek.*« Bizonyára nem sejtette a szerző, hogy tréfás jóslata milyen hamar fog megdöbbentő valóságra válni.

Tíz éves vígjátékírói működésének termékeit (a két első kísérletet kivéve) egy negyedretű kötetben összegyűjtve *Nagy Ignác* vígjátékai címen 1852-ben adta ki.

DR. SZINNYEI FERENCZ.

ADATTÁR.

KAZINCZY FERENCZ FÖLJEGYZÉSEI.

Második közlemény.

A történet tökéletességére tartozik feljegyezmem, hogy a' Maris' anyja, megértvén a közhirből leányának fogva-tartását, Regmeczre ment, 's kérte a' lyányt. Asszonyám elfelejtette, hogy 9 esztendő előtt két fiáért esdeklett, 's megtagadta tőle a' lyányt, *kétségbeesve hagyta eltávozni az anyát.* — Egynehány nappal az után maga eresztette el, *édes leányomnak* nevezgetvén a' *k . . . t.* József öcsém, a' ki őtet 12 esztendőös lyány korában egy szerviettnék a' mosásban lett eltévedése miatt úgy megrugdosta, hogy három hétig feküdt Ujhelyben gyógyító kéz között, a sok Regmeczi pof és szitok után Kassán létében *édes Marisomnak* szállította. — Bizony az ember inkább érdemel szánást, mint gyűlölséget!

Septembernek 3-dika volt az a' nap, a' mellyen Semlyénbe értem. Késő vala az idő, az anyám ágyban feküdt, nem láttam jónak szállani, 's jó éjszakát kívántam. De más nap alig hallottam meg első szózatját, 's által mentem hozzá. Kilestem, mikor fog a' két szobaleány kifordulni, 's bécsuktam a' pitvar' ajtót, hogy fel nem háborítva szólhassak. — Édes Asszonyám, mondám; nagy dolgokat kell elébe adnom Asszonyámnak, kérem, hallgasson ki mind végig: — két dologgal vádoltattam; *eggyik*, hogy Marissal vétkes ismeretségben éltem; *másik*: hogy el akarom venni. — Lárma; Intések, hogy térjek magamba, ismerjem meg vétkemet. Szitkok, hogy hazúg, lator, istentelen vagyok. — Hogy a' leány *nem k . . .* mondám beléugratva szavaiba, mutatja az, hogy kész vala magát a' vizitációnak alája vetni. Tagadta, hogy hazúgnak mondott. Mutatja az olly vádaknak mint a' Váradi velem-hálás, kézzel tapogatható hamis voltak. — Most azt a' fiát mentette, a' kit eddig mocskolt, 's mindég folyt a lárma, a siketítő szitok. — Szóllani akartam 's lárma. — Kértem, 's lárma. — Ujra kértem, 's újra lárma. — Édes Asszonyám, mondám kifakadva, Asszonyám nem engedi magát megnyugtatni, nem engedi, hogy csendesesen szóljak, kéntelen vagyok azt elhadarni. Én megházasodtam — elholt! — elvettem Török Sophiet

— új rándulat! imhol a gyűrűje; ajánlom magamat is, a' mátkámat is Asszonyámnak kegyességeibe. — Hiszen én — mindég — igen szerettem Sophiet! — Ez vala egész pihegő felelete. — Édes Asszonyám, mondám; a' Gróf azt kívánta, hogy előbb jelentsem bé etc. etc. Láttam, hogy az Anyámnak megpihenésre van szüksége, magában hagytam.

Az Anyám azonnal öltözött 's hírt vitt egy atyafinak. Hála Istennek édes Öcsém Asszony; az Isten meghallgatta az én könyörgésemet! — *Már azt neki meg kell adni, hogy derék, eszes személy monda egy más atyafának: csuda, hogy a fiamhoz adták.*

Én is kimentem 's a húgomhoz mentem, Péchy Sándornéhoz. Igen nagy okom van azt hinni, hogy a' húgom már tudta, mikor hozzá mentem.

Más példából tudom, hogy a' kocsisom felesége, mihelytt beértem a' faluba, hírt terjeszte, mi történt. De akár tudta, akár nem, azt dicséretére kell megvallanom a' húgomnak, hogy úgy fogadott, a' mint nem vártam. Azon durvaság olta, melyet télben a' maga házánál tett velem, nem valék nála; s midőn Marist Debreczenből kihozták, ő is szájának be varrásával fenyegette a' lyányt, hogy a' *k...* név ellen felriadt, 's azt mondta neki, hogy *k... volna meg magát inkább a csödörrel, mint velem.* — Most azt felelte, hogy jól tettem, hogy megházasodtam, 's azzal végzette-el, hogy *sajnálja és szégyelli a' mi télben esett.*

Megírtam Dienesnek, 's nem felelt. Két háznál Váradon azt mondták, hogy új stratagémát játszom, és a Sophie színe alatt Marist fogom elvenni. — Megírtam Laczinak, 's nem felelt. — Megírtam Józsinak, 's nem felelt. — Julis is, Miklósné is feleltek.

Februáriusban Dienesnek négy levelet írtam, mindenikben előre köszöntvén a' Sophie képében, és jelentvén hogy mihellyt rosszul-léte engedni fogja, látogatására megyünk; 's nem felelt. Susinak ezen idő alatt, csak a' mit az ártatlanul előhozódott beszédekből tudok, két levelet írt. A' ki úgy bánik, kéntelen osztán így is bálni; 's Asszonyám azt testvéreim' mocskolása gyanánt veszi nekem, hogy glosszák nélkül, szitkok nélkül elbeszéliem, mint bánnak.

Kocsisom hozta a' levelet — sőt nem kocsisom, hanem Maszki, a' Regmeczi kerülő! — Regmcczre József öcsémhez. — Mellé vala téve a' Kázmérba 's Bárczay Ferencz régi barátomnak szólló. — Addig míg ez a' levél felérkezett, Kázmérban senki semmit nem tudott, sem Kázmérnak egész könyékén. A kázméri veres zsidó Újhelyben öszveakadt Maszkiival, 's őtöle hallotta meg, hogy Sophie mátkám, 's hogy leveletem ő hozza. A zsidó a' hírt meghozta Kázmérba, 's Sophie kéntelen volt a' levélért küldeni. József öcsém megtartóztatta, 's azt felelte, hogy Mecznernek adta által.

Az anyám nekem két ízben 500 f., mindössze 1000 ftot ada kikészítésül. Sophie engem minden ajándéktól önként dispensált, dispensált minden czifrától is, 's azt ígértük egymásnak, hogy pénzünket a' ház szükségeire fordítjuk. Én emlékeztettem az Anyámat a' májusi ígéretre, hogy a Semlyéni pusztateltet 's mellette lévő földet nekem adja, instruál, és lakóul, míg amott építhetek, a Bossányi János-féle házat nekem

engedi. A' levelet a' Conscriptió elvégzésekor írtam Bagosról, minthogy májusban azt ígérte, hogy ennek elvégzésekor ereszt külön. Azt izenté, hogy szóval végez velem olyanokat, nem levél által. Szóllottam. Ide engedte a' házat. Megvettem a' deszkát, hogy bédeszkáztathassék a' ház; tudtával, engedelmével vitetett a' deszka tulajdon béres-szekerén az asztalozhoz, tudtával készítettem a Bossányi János' házára, ajtót, ablakot: 's meg nem tudtam fogni, mit teszen az, hogy az asztalos azt feleli, hogy az Anyám contremandálta a munkát; mit az, hogy a' Bossányi János házában lakó ember azt feleli, hogy néki parancsolatja van, hogy ki ne mozduljon.

Az Anyám octóbernek utolsó napjaiban Kólyra megy szüretelni, 's onnan küldi hozzám a' mészárszék zsidáját azzal az izenettel, hogy Sophiet ne vigyem a Bossányi János házához, hanem hozzam hozzá. Úgy mindent csinál érttem. Ha ezt nem akarnám, vigyem Keserübe. Ezen kettős conditiótól függ egész anyaisága. Ekkor nyílt fel a' szemem. Kéntelen valék a' két rosz közt a' kisebbiket választani, *Keserűt* választottam, *igen keserűen*, azt hívén, hogy oda csak zsellérségbe küldenek, 's tavasszal épülni fog a' házam.

Comáromy Ferencz, a tiszteletre méltó Lajos fija, Tornynos-Németiből lejött a Kólyi hegyre, és ott az Anyámnak elbeszélte, hogy én Marist felvettem a' szekereimre, 's elvittem a' szomszéd faluig. — A mint én felmentem a hegyre, ennek praetextusa alatt, olyl irtóztató keménységgel fogadott engem az anyám, a' millyet képzelni nem lehet. Miklós öcsémnek, a ki Szúnyogdról oda méné- által, azt mondotta, minekutánna én onnan a' lakodalmam miatt feljöttem, hogy *csak azt bánja, hogy meg nem verettelet.*

Ennek a' haragnak három oka volt: 1. hogy a' lakodalom terminusát nem az Anyám tette, 2. hogy Maris a' szekereimben volt, 3. hogy a' mint József öcsém állította, azt írtam Bárczay Ferencznek, hogy *én kevélyen tekintek le ezután a' testvéreimre, mert az én feleségem magnás leány.* Alább majd meglátjuk, ha írtam e? a lakodalom terminusa is elő fog fordulni. Én az Anyámat arra kértem, hogy jelenne meg a lakodalmamon. Ez ugyan, mondám, nem szokás, hanem az ész szerint ment; Asszonyám jól van és jól volt a' Kázméri házzal, Asszonyám örömmel fog fogadtatni. — A Gróf József öcsémnek levelet írt 's invitálta a' lakodalomra. Az öcsém az én lakodalmom' napján Balajton volt 's Ipáját temette: de az odaindulás előtt vévén a' levelet, felelhetett volna reá, 's nem felelt.

16 d. Novemberben meghalljuk, hogy József öcsém már megjött Balajtról, 's a' Grófné Sophieval 's velem által megyen hozzájuk, megteszi az etikett vizitet. Nem adták vissza. Azt mondották, hogy Sophie már is kevélyebb, mint volt és azt a' reflexiót csinálták, hogy micsoda beszéd már az, a' mit én ott vittem, hogy francziául nem mondják *kávét inni*, hanem *kávét venni* (prendre du café, nem boire du café).

Az esketés actusáról kijöven, az vala első dolgom, hogy az Anyámnak levelet írtam, jelentettem, hogy az esketés megvagyon; kértem anyai

áldását, megköszöntem eddig mutatott kegyességeit, 's ajánlottam magamat 's feleségemet anyai gratiájába. Sophie egy mandolatortát küldte az Anyámnak, tudván, hogy azt szereti; a' Gróf pedig egy emberséggel teljes levelet. — Az Anyám nékem is, a' Grófnak is egy Anyához illő választ adott, 's azt parancsolta, hogy' kérjem a' Gróft, hogy szenvedjen meg a házánál, míg maga feljő, s magával le viszen.* — Melly szép kezdete a dolognak!

Azonban már Decembernek is elmúlt vala egy harmada; 's az Anyám még sem jött. Nem akarván általhágni parancsolatját, Sophiet ide hagytam, 's magam Semlyénbe indultam. Kenézlőn őszve akadtam az Anyámmal és József öcsémmel. El vala felejtve lelkemben minden bántás, egész szívességgel mondtam Józsinak, hogy voltam a' feleségénél; egészséges; a' fiának a' fogaira baja volt, de jobban van. — Nem felelt.

Éjtszakára meghálván Patakon 's ott nem tudom ki hozódván elő a' beszédben, Józsi protestált a' *Nagyságos* titulus ellen, 's azt sajnálta, hogy nem *Tisztartónak* neveltetett. Jun. 27-dikén arrogantiával emlegette a' Consil. 's Ord. V. Ispán Ipát, most minden distinctió bolondság volt *szájában*. Ha az volt e vallyon *szívében* is? — Előhozódván a' Kólyi szüret egyik históriája, hogy Halmágyi László puskát kapott ott a' sógorára, Domokos Jakabra, azt mondta, hogy *úgy kell! kár is volna kevesebbet* kezdeni. — Mind ezek mutatták dühét; de az előttem nem vala újság.

Regmeczre érvén délre, egész nap ott mulattam; de levelet küldöttem Sophienak, jelentettem vissza tértemet, 's kértem, hogy készülne úgy hogy másnap által jöhessen. Érte jöttem reggel 's a Grófné ismét elkísért.

József öcsém nem mulasztotta el a' szurkálásokat, a' hol lehetett. Nagy sopánkodva beszéltte el, úgy hogy én halljam, melly szerencsétlen házasságot tett most a' felesége' tantijának, a Pozsonyban lakó Elekné Asszonynak egyik fja; 's az egész *szerencsétlenség* abban állott, hogy Pápista feleséget veve. Pedig ugyan azon Asszonyságnak egy más gyermeke is Pápistához ment már azelőtt. Ezt József öcsém világosan mondotta. Én nem szóllottam belé, de az Anyám közt és közötté egy kis csetépaté támadt.

Novembernek 11-dike olta Januárnak 26-dikáig éltem hatod magammal és lóval Kázmérban. Ezen hosszú idő alatt a' Gróf háromszor ebédelt Regmeczen, 's az ebéd soha sem volt dőzsölés, erszényt-pusztító. Ezt az öcsém megsokallotta. Őszvezördült az Anyámmal. Az Anyám izent, hogy menjek le, mert baj van a' háznál, 's izenjek Klárinak, hogy jöjjön. Csak kevés nappal indultak el Semlyén felé a' Sophie' szekerei, 's József öcsémnek eszébe jutott, hogy kevesebb kelle Balajtról elhozni a' bútort, 's lángot vetett a

Öt nap mulattam Regmeczen, 's örültem, hogy az Anyámmal éreztetem egész gyermeki hűségemet, 's hogy a' tavalyi keserítéseknek, gutaüttesnek emlékezete el van törölve. Példátlan békességgel tűrtem az Öcsém dühösségeit, gorombaságát; a milylen péld. ok. az volt, hogy leülvén az asztalhoz ő és felesége, és én Sophie, ámbár mi ketten úgy

vivénk a' dolgot, hogy a' leves alatt kezdvén a' poszpászig mindég csevegtünk, hogy végre lesz valami alkalmatosságok beszédünkbe egyveledni, sem az öcsém, sem a' menyem belé nem szállottak és olly némán költek fel, a' hogy leültek. Csak egyszer ragadta el az öcsémet az elkeseredés 's akkor a' feleségéhez fordulván, ezt mondá neki: *Láttalak már én, fónak, rosznak; láttalak szépnek, rútnek; láttalak gazdagnak, szegénynek.* — Öt nap türtem ezeket láttatlannak tévén a' miket láttam, hallatlannak, a' miket hallottam. De mindennek van határa; 's a' szemtelen ember a delicatesszt meg nem érti: végre én is kifakadtam. Hadd hozzam elő némelly példáját újabbi gorombaságoknak, 's nevetséges irigységeknek.

Ha gróf nem volt is az atyám, mondá egykor Ragályi Mária *derekabb ember volt mint az övé.* Pedig az ő atyját senki sem bántotta. — Sophie egy vasszín atlasz téli ruhába szállott le a' szekérből, sárga selyem felbával prémezettben, 's alatta petinet csipke nyakkendő volt. Ötet a menyem lopva tetőtől fogva talpig recenseálta, nem azzal az asszonyi interével, a' mellyet a' jó circulusokban 's barátnék közt látni, hanem *kis-városi czélobból;* 's egykor, míg én az Anyám szobájában írok, 's a' menyem a' kemencze mellett ül, az öcsém fel 's alá jár a' szobában, 's ezt mondja: *Petinet uram tavaly volt a' módi; ez idén a' zephir a' módi: Nem szánám eltördelni a' kezét, a' ki legelsőben vette fel a' sárga felbát. Nem szenvedhetem azt!* Ezek az ő tulajdon szavai, 's hízelkedem vele, hogy az expressiókon kiismerszik, hogy azok az övéi, és nem az enyéme. — Nékem a' csizmámon fekete filz posztó papucsom volt, mint a millyenben az útszákön járnak és kocsiban. *Mágnási czipők!* ez vala a' József öcsém criticája. Szerencsétlenségére ezután kevés nappal Miklós Regmeczre érkezett 's az inasa ollyan papucsba szállott-le a' szekérből — *Nem bántam volna úgy segéljen, én, monda, ha elvette volna is Marist!* 'S elhiszem, a' mit mondott; úgy az az öröme lett volna, hogy szabadon nevezhetett volna bolondnak, a' helyett, hogy most a' Grofi titulus bántotta. (Erre a' cikkelyre azt kell megjegyezmem, hogy ő azt mondotta, mikor házasodott, — Asszonyám rá a' tanú — hogy *Ragályi Mária ugyan soha sem hált volna az oldala mellett, de az csiklándoztatta, hogy Consiliarius 's Ord. V. Ispán' leánya.* Az illyen gondolkozású ember más felől is úgy gondolkozik, mint maga felől, 's abban is bolond gőzt keres, a' kiben az nincs.) — Ugyan csak Asszonyámnak mondotta felőlem, hogy *velem a' mennyországban sem akar együttléni.* A' felelet az vala rá, hogy nincs mit félnie tőlem; a' hogy indultunk, nem egy helyre fogunk jutni. Igy mentek ezek mind azon szemtelenségig, hogy egy házban hálván én az Anyámmal, bennünket *lopva kihallgatott.* Nem volt egy szavam is a' mellyet szégyelnem kellene; 's más nap, midőn ezért Asszonyámnak szemrehányásokat tett, bátran tekintetem szemébe.

A tűz az Anyám között és ő közötté még nagyobb lett. Egykor délben azt mondotta feleségének, hogy van nem tudom immár hány esztendeje, miolta annyit nem írt, mint 24 óra olta. Azt hittem, hogy ismét Contrastban akar velem lénni, 's nékem ad vad ütést, hogy én írogatok,

olvasgatok: de megcsaltam magamat. Egynehány esztendei számadását hozta-bé az Anyámnak; az Anyám felugrott, 's ezen igen nevezetes szókkal széljel tépvén a' papirokat utánna lökte: *Nem voltál nekem, gaz disznó, soha számadó szolgám; ne!*

Miklós véletlenül, váratlanul érkezik. Látja a' lármát. József öcsém félre viszi, panaszolkodik. Még mindég hallgattam. Midőn csaknem vacsorához ülnék (18. Január) Józsi azt parancsolja, hogy Miklósnak vettessen a' felesége ágyat; 's valami olly formát vét mellé, hogy semmi az, hogy az ágy a' *tűd*. Tudniillik a' feleségéé. Ezt mondván megtámaszkodik ingerlő móddal, mint midőn engem provocált, hogy kapjak belé, ha merem, az ajtó feléhez, 's lenéz az Anyámra, a' ki hátát a' kemenczének vetette. Klári is ott ült. Én benn valék a' szobában. Az Anyám felpattant 's a' sírásig lágyult el. Ez vala a' signál a' csatára. Most szóllottam meg. Ez, mondtam, gázság a' mit csinálsz. Ő is szóllott, én is szóllottam: mit? azt a' Mindentudó Isten tudhatja; az elme akkor nincs olly csendben, hogy minden szóra emlékezzék; végre Józsi a' két kezét a' kaputrok alá görbíti, mintegy csipejére, 's mellyel s fővel nekem rugtat. Hohó! értem, mondtam, megemlékezvén, hogy ezt kereste Jun. 27 d. két ízben 's azt írta Klárinak, hogy *meg sem merem motszanni*; 's észre sem vette magát, midőn a' kaputrok' galléra mind a' két két kezemben volt. Klári is szóllott az Anyám is. Mind ketten nekünk jöttek 's elválasztottak. Egyszerre eleresztettem. Nekem csak az vala szándékom, hogy éreztessen vele, hogy a' *nem-motszanás* nem *ijedés* vala. Ragályi Mária előjött és azt panaszolta elkeseredve, *Látod Klári, te azt mondtad, hogy én olly rút vagyok, hogy csudálkozol, mint szerethet engem az Uram.* — Melly szemrehányás! melly megbántás, valakit szépnek nem tartani! Több is vala ilyen. Isten tudja már, mint lett vége.

Azalatt míg én Kázmérba szaladtam, Miklós azt proponálja az Anyámnak, hogy Regmeczet adja Arendába Józsinak. Megkésztült. Péter Bátyám csinálta ki a' summát a' szerint a' hogy Józsi mindent bedictált. Én akkor mentem oda, midőn consumálva volt. Jónak nem tartottam. De nem vala szavam hozzá.

Minekelőtte Klári elment volna, egy Józsit megdicsőítő dolog történt. Ő Klárit az Anyámnál halálos gyűlölségbe hozta volt. Klári mutatta nekem a' reá írt anyai leveleket, Éppen a' Józsi vádjai közt, a' mellyeket Klári ellen tett, volt egy, a' melly kisütötte azt megczáfolhatatlanul, hogy a' panaszt nem Klári tette Józsi előtt, hanem Klári előtt Józsi. — Józsi confrontáltatott. Tagadni akarta, 's ezt mondta: *Hamis a' Néném asszony lelke!* Klári visszaadta a' szót; *Hamis a' te lelked Józsi.* A' környüállás a' vádat a' Józsi nyakába sütötte. Klári az Anyámmal megbékélt 's elment. Január vége felé levelem érkezik Biharból, hogy a' conscriptiót kevés napok alatt bé kell adni, azért menjek. A levelet közlöttem az Anyámmal 's azt a' feleletet kaptam, hogy menjek tehát, az Anyám egéssége még úgy is soká nem fogja megengedni, hogy menjen.

Jan. 26 d. útnak indúltam. Az Anyám száz forintot adott útra 's költségre. A' keserűi ház meg vala deszkázva. Holminkat általhordattuk. Aazonban meghallom, hogy Dienes neheztel Keserű miatt, 's mindenfelé

az a' panasz terjedett el, hogy *én ötlet Keserűnek birtokából kivettem.* Ez nekem fájt. Rég olta szálkának láttam magamat némely testvéreim' szemekben, 's íme az Anyám Dienesnek színt ad velem öszveháborodhatni. Pedig Keserű egy nyomorult viskóval a' temető szélén, nem érdemli azt. A' mint az Anyám lejött, elébe adtam sérelmemet, 's azt mondtam propositiójára, hogy inkább egy ideig a' háznál maradok. Engedelmevel, hírével, a puszta telek már körül vala sánczolva két oldalról, a' harmadik felől vesszővel akarám befonatni. Az Anyám azt mondta, hogy deszkát kell venni, nem vesszőt; hogy téglát, vályogot kell vettetni; 's nem csinála semmit. Munka, foglalatosság, gyarapodás nélkül töltöttük napjainkat. Disznainak nem adatott tengerit, 's azok úgy oda lettek, hogy tavaszi malaczkok nem volt 's még ez idén sem igen lesz; az legalább igaz, hogy még 30 d. Jul. olly hitványok voltak, mint tavasszal, és hogy a' kondás 's az egész falu azt mondja, hogy soha rosszabb sertést nem látott. Azt mondta, hogy nem a' rosz tartás az oka, hanem a tavalyi járvány betegség: de a' Nyíri disznó, melly ezzel együtt jár, igen jó, mert a göréből jól tartották. Bemutattam, hogy a' Nyíriné veje lopásban találtatott. Elnézte, 's azzal vádolt, hogy más szól belőlem, az, a' ki Nyiritől meg akarja fosztattatni.

Sophie Áprilisknak vége felé egynehány ízben feszengette egész delicatesszel azt a' kérdést, hogy mit kezdünk? Mit? hát csak úgy? az vala a' felelet.

Hat holnapja műla- el házassági egyűtt lételűnknek, 's 100 frtnál többet nem ada, sem semmit nem, a' mihez látni lehetett volna. Sophie-nak a' ház legszorosabb barátjai azt tanácslották, hogy ne tartson sem tehenet, sem apró marhát, mert abból história lesz. Illy környűlállások közt, maga proponálta az Anyám, hogy a Pepi lakodalma miatt a' B. Vécsey Miklós kisasszonyával jűjűnk-fel.

Szerencsénkre Sophienak a' még Regmeczen adott 37 latból álló ezűst auffsatzon kívül 300 forintot ada, hogy azon vegyen gyémánt, fűkötűbe való, rózsát, 's azt tette mellé, hogy az én kezembe ne adja, különben mind postára megyen. — Ezen 300 f. nélkül meg nem tudtam volna indulni.

Kassára érvén, elkeseredve írtam egy levelet; végye gondolóra, hogy midűn az űcsém megházasodék, postilion, stiblis 's 9 forintos kalapú kocsis fogott a' szekerébe, az enyémbé gubás — hogy Józsinak 840 f. ára ezűst jűtt, 's két vagy három rendbeli arany ékesség; — hogy Józsinak azonnal épűlt a' ház, az istáló, úgy hogy 3 hólnap alatt el vala készűlve lakója; engem pedig egy paraszt formájú nedves viskóba akara küldeni Keserűbe; — hogy 6 holnapja, hogy feleséges ember vagyok, 's nincs semmi; 's költségemre 100 fnál többet nem ada 'stbb. — Hogy szégyellem a' dolgot Sophie előtt is, 's nem tudom mint jelenjek meg Kázmértt. — Nem felelt; de másoknak azt panaszlotta, hogy egy impertinens levelet írtam reá.

Kázmérba érvén, a' Gróf és a' Grófné meg nem tudták fogni, mi történhetett, hogy az Anyám közttem és József űcsém közt ezt a' *külömbséget teszi.* Én azt óhajtottam, hogy a' Gróf Sophiet tartóztassa

meg, mert láttam a' veszedelmet, 's tudtam, hogy históriák fognak esni, szóllanom kell, 's akkor osztán az Anyám vastag falatokat nyelet velem; pedig Sophie viselős és mindég beteg volt. Még Regmeczen, midőn az Anyám lábánál olly nyugodtan, olly gyermeki hűséggel ültem, a' hogy' nem még soha, megmondottam én azt, hogy mihellyt tűz lesz azonnal kikapom Sophiet, hogy úgy ne járjon, mint a két menyem járt. — A Gróf megelőzte kívánságomat, 's azt kérdezte tőlem, ha nem tet-szene e nekem Sophiet itt hagyni. Örvendve fogadtam el a' propositiót, 's jónak láttam, hogy Ő Nsga az Anyámnak írjon. Ő Nsga írt, 's nem titkolta el atyai illetődését azon, hogy a' leánya másképpen fogadtatott, mint Ragályi Mária. Az Anyám vette a' levelet, 's sem Ő Nsgának nem felelt, sem nekem nem szóllott.

Asszonyám Júniusnak 4-dikén indul Regmeczre, és semmit sem teszen. Ez desperátióba vitt. Ekkor egy hosszú levelet írtam Péter Bátyám Uramnak, a' ki fölül azt mondá az Anyám, hogy vele fog tanácskozni, 's elébe adtam sérelmemet. A levelet Ő Nsgának maga hozta-fel az Anyám. Kértem Ő Nsgát, hogy a' levelet olvassa-meg, és talán nyernék vele, ha Ő Nsga azt nem a' Bátyámnak, hanem magának az Anyámnak adná.

Megérkeztén a' levél, Ő Nsga általmene Regmeczre. — Kedvetlen vendég vala, nem úgy, mint Deczemberben, mert sokáig váraoztatták az ebédelőben. Végre előeresztetik, de hideg képpel fogadtatott el. Köszön-tést mond a' Grófnétól, kézcókot Sophietól: Az Anyám kérdi, hogy van az, hogy Sophie nem jön hozzá? A Gróf beszélí, melly nehezen viseli terhét. — Terhes én is voltam 's még is el tudtam menni, a' hová kellett; 's leczke annyi, a' mennyi kívántatott. — Végre Ő Nsga kérdi, ha vette e az Anyám az általam küldött levelet? Igen! a' jó *fiam* ide adta. — Kérdi a Gróf, hogy mit méltóztatik erántunk végezni? — Én? semmit! A Gróf hírem nélkül adta neki a' lyányát; — ő hírem akaratom nélkül házasodott meg. — De Tektes Asszony, az illendőség . . . Itt belé ugrik szavába: Én a' Gróftól illendőséget nem tanulok, hanem a' Gróf fog tőlem — azt tanulni én ide nem jöttem, annyival inkább nem gorombaságokat hallani! ez vala a felelet 's vége lett vala a' vizitának.

A' kocsisom levelekkel jött fel Kázmérba 's Regmeczre, 's a' Grófné nekem megírta a' mi Ő Nsgával Regmeczen történt; egyg úttal pedig következő levelét hozta hozzám az Anyámnak: ¹

Elrettenve ezen haladék nélkül ott hagytam Semlyént, hogy a Gróft a' szenvedett kedvetlenségért enyhíthessem, 's dolgomhoz magam láthassak. Ha meg tudtam volna álmodni, hogy az Anyám a' Gróf megjelenését, 's Vejének, lyányának, 's születéséhez közelítő unokájának dolga eránt való gondjait bántásnak, 's idegen dologba való avatkozásnak veszi, mindent elszenvedtem volna inkább, minthogy pártomra keljen. De én azt

¹ A levél másolatát nem írta be, csak a neki hagyott üres hely van meg. Közlő.

hittem, hogy megjelenése, 's bizodalmas kérése még kedvesen fog vétettetni. A' Gróf jó tónusa isméretes mindeneknél: egészen más effectu-sát vártam.

Felérvén Kázmérba Júniusnak utolsó napjaiban, 's nem tisztelet-lenségből, hanem félelemből 's okosságból kerülvén el Regmeczet (mert azok körül nem jó forogni, a' kik botról gondolkozhatnak) 's meghallván, hogy a' Bátyám nincs oda haza, levél által jelentetem-bé magam' más napra. 30 d. Jún. által mentem, 's az Anyámat és Józsit ott leltem. Péter Bátyám nékem szóval négy propositiót téve, s' azt akarta, hogy válasszak mingyárt, hozzá adván, hogy menjek a' háztól, és magamat semmibe ne avassam. — Váratlanul esett a' dolog; tüzetem el kelle hűteni; kimentem. Vissza jövéen, mondotam, hogy a' választásra fontolás kell, írva adom feleletemet, 's fogattam.

Rendes, hogy az Öcsém azt akarván mutatni, hogy a' dolgot nem kormányozza, kiment, de a' *szoba ajtaja mellett álló széken* helyet fogott, 's bejövéen, magyarázott!

Egy óra alatt Újhelyből írtam Péter Bátyámnak, 's kértem, jegyezné fel a punctumokat, mert valamit hibásan találok érteni.

3-dik Jul. ezt vettem feleletül:

A' választásomra bizott Punctumok.

Minekutánna Ferencz fiam az én ő eránta való anyaságommal meg nem elégszik, — (noha arról az egész engem ismerő világ bizonytságot tehet, és noha én neki a' fogsága alatt tett költségeken és az ő adósságainak fizetésén kivűl, mingyárt kiszabadulásával fekvő jószágot is adtam és resignáltam, mellyből akkor mingyárt 480 Rftot bé is vett; Ezen felyül adtam neki 11 tehenet, 1 bikát, 12 harmadfű tinót, adtam én 20 disznót, Józsi is 20 süldőt; vettem neki 142 darab juhot, vettem 4 lovat, kocsit, azután 'a resignált jószágot megvetvén, kicsinyelvén Semlyénbe való jövetelével kibecsülttettem Kólyon egy szőlőt hatszáz egynehány forinton — hogy azt ő míveltesse, 's hasznát vehesse.

Ezen felyül mind eddig mind maga, mind cselédje, mind minden névvel megnevezhető állatja az enyémet ette, éppen úgy, mint a' Józsié — tavaly pedig noha hírem nélkül megházasadot, kikészítésére ezer Rf. készpénzt; ezen felyül a' kocsijához kész bőröket 's vásznat adtam, 's minden gazdaságbeli 's gazdasszonyságbeli eszközökkel kikészítettem az ezüst aufsatzomat — és a' feleségének egyszerre 300 Rftot kész pénzt több egykori, máskori adásomon felyül kiszabadulása olta adtam — hanem mind engemet, mind a' testvéreit mocskolni meg nem szűnik, rajtam nevezetesen, hogy külön mehessen, külön jószágért, félretévén az nékem tartozó tiszteletet, impertinenskedik.

'S ezekből a maga illetlen viseleteiből noha keservesen de eléggé világosan látom, hogy az őtet fenyegető veszedelemtől meg nem menthetem. Hogy mind magam személyében többé tőle ne háborgattassam, s bosszantassam, mind a' házamnak békessége lehessen, jó és egyenes lélekkel megfontolván kötelességem szerint mind a' magam, mind a' ház környül-állását, mind az ő állapotját, íme vagy három propositiót teszek elibe; én

jó lélekkel sem mást, sem többet nem is adhatok, nem is adok. Válasszon azokból maga, a' melyik tetszik. Elválasztván minekutánna ennyire vité mind maga, mind az Ipája a' dolgot, declarálom, hogy idő halasztás nélkül külön menjen; mind nekem, mind a' testvéreinek békét hagyjon örökre; most pedig magáról Reversálist adjon, hogy engem többé míg élek sem nem bosszant, sem nem háborít, sem nem keserít; mellyet ha meg fog állani, kérem az Istent, hogy felejtse el azokat a' sok számtalan' tiszteletlenségeket, és méltatlanságokat, mellyeket rajtam Anyán rég olta követ, 's áldja-meg jó erkölccsel, ésszel 's jó szívvel.

Az első propositió. Hogy tőlem időhalasztás nélkül külön menvén végye lakását, a' hol tetszik. Én minden esztendőben adok neki ezer Rftot olly formán, hogy a' Kólyi szőlőnek, mint maga több leveleiben írja, 300 Rf. lévén a' haszna, az az 1000 ftba imputáltatik. 'S e' szerint én még a szőlőhöz esztendőnként 700 Rf. adok.

A' második propositió. Hogy az épületjébe, mellyet az én sok és keserves költségemmel tulajdon magának a' Serháznál épített és a mellyet soha sem egyik, sem másik testvére különben sem acceptálhat, menjen lakni. Úgy is már régen készek az ablakramák és a duplaajtók is; hogy konyhakertje lehessen, azon darab földet, melly van az épület mellett, az Újhelybe és Nagy-Bányácskára vivő szekérútak között a' Szakszon és több Zselléreim földeken kívül oda adom, úgy mindazonáltal, hogy az több ide való birtokomnak, 's gazdaságomnak, sem nyilván, sem alattomban semmiféle rövidséget, 's hátramaradást ne okozzon. Ezen felyül odaadom neki a' Jesztrebi egész jószágomat minden haszonvételeivel és hogy szőlője is lehessen, a' Mátyásházi hegyen, azon plágát, mellyből most nekem dézmát adnak, egészen kibecsültetem, 's ki is fizetem az ősszel szüret után, mert most törvényesen nem lehet. Ha ezt választja, minthogy már itten kap szőlőt, a Kólyit különben is messze lévén, magamnak tartom.

A' harmadik propositió. Hogyha a Serháznál való épületjébe nem megyen, mellyet újra is declarálok, hogy minthogy az ő fantáziája által épült, senkié másé nem lehet, hanem az övé valaha is. De most az oda menetelre nem kényszerítem. Tehát menjen a' Bossányi János féle udvarba, az úgy is Uri-formájú. Itten magamnak csak a' nagyobb ágát tartom-fel a pinczémnek, a' míg élek, a kisebbiket használja. Ehhez adok neki: ott minden mezőben (a hol lelke ismertetiben minden környülállásokat összevetvén, jónak fogom látni) mingyárt lemenetelemmel ötven köblös földet olly formán, hogy tiszta búzát tíz köblöt, gabonát pedig negyvenet vethessen, úgy szintén tavaszt is, ehhez adok annyi rétet, a' megnyit az én környülállásaim is megengednek, az ő szükségei is kívánhatnak, mind a' földeket, mind a' rétet lemenetelemmel mingyárt ki is mutatom most, hogy többé soha vele bajom ne legyen; magot már adtam, a' miből vethet.

Búzát szemül adok vetésre valót, mihelytt ki lesz nyomtatva. Ehhez, hogy a' földet legyen kinek meg is művelni, adok neki négy marhát, embert neki Semlyénben, kiknek ketteje Urbariális telken laknak, a' más ketteje pedig olyan, hogy azoknak földet rétet az 'Uraság, 's ezután a'

fiam adjon; négy telek után való erdőbeli és korcsmabeli jövedelmemet is oda adom, a' Kólyi szőlejét használni s műveltetni.

A' negyedik propositió. Hogy ugyancsak Semlyénben, ha a' Bossányi János féle Úri formájú udvar nem tetszik, a' helyett vegye azt a' Curiát, a' mit már körül is sáncoztatott. Ehhez is hozzáadom a' fellyebb megírt négy telket, mind az erdő, mind a' korcsmabeli hasznával. Ehhez is adok minden mezőben ötven köblös földet ott, a' hol én fogom legjobbnak látni a' nélkül, hogy a' fiam kötölözködjön. A' mit teszek, most is, ezután is megfontolva, a' környüállásokat öszvevetve cselekszem. Rétet is ott és annyit a' hol és a' mennyit a' környüállásaim engedik, és a' Kólyi szőlőt.

A' marhája és sertése ki van adva. Hogy béres ökre is legyen, lemenetelemmel mingyárt kiszakasztatok a' gulyámból négy tinót, 's azt azonnai által adom, és mind ezeket mi egyebet magával külön vivén, hogy szekere ekéje lehessen, az olly nehezen várt gazdálkodáshoz láthasson, ötszáz Rftot kész pénzt is adok Lőrinczi napi szabadságkor. Ezeken kívül én sem többet, sem mást nem tudok adni. Bár mindenik gyermekemnek egy-egy Dominiumot adhatnék.

Ezeket tehát fontolja meg s' ezekből tetszése szerint válasszon, éntőlem mindenével időhalasztás nélkül, a' mit régen óhajtok, külön menjen 's valamint ezt, úgy azt is anyai hatalommal megkívánom, hogy énnékemi írva adjon magáról Reversalist, hogy míg én élek, soha engem sem nem háborít, sem nem bosszant, sem nem ingerel, sem nem keserít; még pedig sem világosan, sem alattomban 's a' testvérei mocskolásától is megszűnik. Továbbá azt is megkívánom, és magamnak ezzel kikérem, hogy a' kinek az én dolgomhoz köze nincs, soha többé magát az én dolgaimba semmi-féleképpen ne avassa, nem úgy, mint most; üzze a' magátét.

Sign. Alsó-Regmecz, 1. Jul., 1805.

Árva Bossányi Susánna m. pr.

Coram me Petro de Kazincz m. pr.

Jegyzések a' Punctumokra.

Ez az adott és resignált, de Semlyéni lakásom miatt is, azért is, mert az, az érettek elvett, fogságom előtt bírt portiómnál az én okaimra nézve alább való volt, el nem fogadott fekvő jószág, a' *Toronyi* szőlő vala; az az: az adott 480 f. hasznót 1801-ben.

Kértem sok ízben asszonyámat, hogy tétesse-fel, mibe kerültem fogságom alatt, 's mim maradt 's mit vettem volna be, mibe kerültem volna, ha fogva nem voltam volna.

A' kocsit magam vettem 'a' *Toronyi* szőlő 480 ftból álló jövedelméből.

A' juh nem 142 darab volt, hanem 84, párja nyolczadfél vonás forintjával. — Die 30^a Obr. 1801.

Mennyi tehenem volt az Asszonyám' anyai ajándékából, 1793-ban Januariusban, még meg van a' jegyzés.

Mennyi lovat hagytam itthon, elő tudom adni.

A' megfogattatásomkor itt maradt sertéseim számát nem lelem sehoh feljegyezve, de nem hiszem, hogy 40-nél kevesebb lett volna. Asszonyám nekem visszajövetelemkor, Aug. 4 d. 1801. adott 6 öreg koczá, 13 südő 2 esztendős koczá, 1 két esztendős kant és 20 idei malacot.

Megvetvén, de *kérelemmel*, nem *tiszteletlen visszaadással*; s nem *kicsinyelvén*, mert én máig sem tudom mit hozhat be; hanem azért, mert nem ott bírván a' hol laknom kellett 's lehetett, veszedelmesnek néztem.

Az én jegyzésemben, melyet Anyám dictált 525 Rf. 59 x. áll.

De nem olly számban, mint a' Józsié, a' ki 1804-ben 1200 f. ára disznót adott el, 's ez idén még hetvenhét disznót hagyott a' nyájban.

A reám vont meg nem érdemlett gyalázat ezt elmulthatatlan kötelességemmé tette; 's azt vettem el a' kit Asszonyám *örömmel fogadott* a' házába, 's a' ki felől *csudálkozott, hogy hozzám jött*; és a' ki mind születésére, mind erszényére, mind culturájára, mind formájára *nekem szerencsének tartattatik*; 's olly világos kikötéssel, hogy gyűrű váltásom csak annyi volt, az Asszonyám megegyezéséig, mint egy simplex béjeletés az én részemről és egy simplex biztatás a' menyasszony szülejinék részéről; azt vettem el továbbá, a' ki felől tudtam, hogy Asszonyám *megkülömböztetve* kedvelt; 's mind ezek mellé ezt *45 esztendős koromban!* azt, a' ki Asszonyámnak azolta is *egész gonddal igyekezett kedvét lelteni*, és arra Semlyénnek biznysága szerint *tökéletesen el is juta*.

Én mind az ezer frtot, mind a' kocsihoz való bőrt és vásznat 's a' gazdasszonyságbeli sok eszközöket színetlen köszönettel köszönöm 's vele dicseksem. De gazdaságbelit, szekeret, ekét etc. soha sem láttam.

Mind a' harminczhét latból álló ezüst Aufsatzot, mind a' 300 Rftot, mind az egykori máskori adást hasonló háladatossággal megismerem. De az aprólékos adásokra valóban szükségem is volt, mert maga a Kólyi szőlő termése nem volt arra elégséges, hogy éljek, 's valamit szerezzek.

Én bizony sem Asszonyámat, sem a' testvéreimet nem mocskoltam. Tanúja Baranyai József Úr, melly szánakozással szóllottam Asszonyám felől, még a' Maris históriája alatt is; tanúja a' Bárczay Ferenczhez írt levelem, melyet József öcsém tőle ellopva olvasott, Asszonyám pedig Bárczayval magának az én justificatiómra producáltatott. Hogy a' fájdalom panaszokra fakad, az nem csuda, 's nekem magam eránt is van kötelességem. Ártatlanul piszkoltattam meg, 's nem tudom, miért kellett volna elhallgatnom mentségeimet. A' testvéreimnek légyén elég, hogy nem bántottam egyiket is.

Mellyik a' *félretett tisztelet*, mellyik az az *impertinentia*? Négy esztendő oltá várom a' legigazságosabb, és négy esztendeig mindég magamba-fojtott kívánság' teljesítését, 46 esztendős ember vagyok, férj vagyok, atya vagyok 's látom a' testvérek közt való egyenetlenséget, melly onnan ered, hogy Asszonyám bennünket egyenetlenül tractálván, egymás ellen való irigységre tüzel. Ki szenvedje azt, hogy én úgy legyek, mint voítam, holott az öcsém a' közös pénzzel traficál, számot nem ad és Asszonyámnak tulajdon szava szerint úgy bán a' jövedelemmel, mintha

testvérei nem volnának? Ki szenvedje azt, hogy én kéntelen vagyok adós-ságba verni magamat, hogy a' kamarát fizethessem, 's Asszonyám Józsit, azért, mert ő házas, a' tulajdon szavai szerint, a mi kárunkkal boldogítja? Ki szenvedje azt, hogy Józsi arra jutott, hogy ő ad kölcsön Asszonyámnak?

A' veszedelemtől engem Asszonyám azon az úton, a melyen fog-ságom előtt kezdette, megmenthetett volna. Háromszáz forint esztendei övedelemmel azt nem lehet. Nem Asszonyámat vádolom én, hanem azt, a' ki arra tüzeli, hogy a' fiatal embert nyomorúsággal tanítsa meg; azt, a' ki mindent a' testvéreinek hírek nélkül magától csinál; azt a' ki sem a' kamara fizetésére nem ad 1 xrt is, sem a Bátor Geizler hat ezer forintjából nem ad az én házasságomra: de a' Pechy által letett pénz-ből dohányt vesz, épít, marhát vesz etc. A testvéreit oda löki, a hová neki tetszik, hogy Asszonyámmal ő szénvedhessen, az az egygütt ural-kodhasson.

Ez tehát a' háztól kimenő, 's szárnyára végre végre bocsátott, hetedfél esztendeig szenvedett fiúnak az anyai áldás! maga a' *jó erkölcs, ész és szív kívánása* és haraggal mondott, áldásképpen hangzó kemény *dorgálás!* Annak a' fiúnak, a' ki a' tavalyi meg nem érdemlett gyalázat és gutaütés után is hűséget bizonyított! s' mind ez egyedül azért, mert azt kéri, a mit a' környülállás és tisztjeinek egy része sürget! Ha a kétségbeesésig vitt bántás az emberiség gyarlósága mellett messzebb talált is ragadni néhol, mint kellett és mint akartam: itt elég csendes vérrel emlékezem arra, hogy Anyám, az a' ki ezt mondja, 's csendes szomorúsággal olvasom ma ismét rendjeit. Bizony az a' romlottlelkű ember, a' ki nem oltja a' tüzet, mikor olthatná, anynyival inkább ha gerjeszti, számat ad ezekért az Isten előtt.

Hogy én külön menjek, az nékem szíves vágyásom; 's azt tanácsolja a' példa; azt minden eszes ember, a' ki házi dolgainkkal ismeretes. De bizony fiút *elkergetni* kemény cselekedet. — Kész pénzből élni nem tanácsos; én tehát minden előmbe tehető propositiók közül azt leginkább nem fognám választani. — Mi légyen a kőlyi szőlő jövedelme, megírtam felyebb. A tapasztalt gazdák vessék fel, mire becsülthetik a' belőle vehető haszon a' munkálást kifogván.

Ezen eddig írt Propositiót Asszonyám két sor írással rekeszti-bé, mely Mélt. Gróf Török Lajost akarja sérteni. — Nem írom ide, reményl-vén, hogy Asszonyám, megemlékezhén arról, hogy mint Anyám, ennek a' köztiszteletet érdemlő Úrnak erántam 21 esztendő olta bizonyított kegyességéért, nevezetesen azért, hogy Vice-Ispáni Karakterű 's másfél ezer forint esztendei jövedelmű hivatalomat is egyenesen az ő kegyességének és senkinek sem másnak a' világon, köszönhetem, maga is sajnálni fogja, hogy bántani akarta.

Mínthogy Asszonyám, a' majd előfordulandó levelében 's Péter Bátyám Uram az Asszonyám jelenlétében azt mondották, hogy egyebet nem ad, hozzávetvén, hogy azért nem, *mert Regmecz árendában vágyon*, így a' hogy itt áll, azt a' punctumot sem acceptálhatom. Egyéb cránt azt mondván róla, hogy mind a négy punctum közt ez az, a' mellyet

a' szükséges változtatásokkal elfogadni lehet és kell. — Ezen szükségeknek tartott változtatásokat alább fogom előadni.

Melly rettenetes dolog az, hogy Asszonyám azt hiszi, hogy Anyának, az anyai nevezet just ad arra, hogy gyermekével keménységeket, 's igazságtalan vádakat hallasson! A' gyermek az atya vagy anya elragadtatását, indulatját, haragját, emberiségét, kimélő 's elhallgató tisztelettel tartozik ugyan nézni; de végre őtet is elragadhatja az emberiség, mert ő is érző teremtés; 's akkor osztán nem elég azt mondani, *szenvedd, mert én szültelek!* A' kötelességek kölcsönösök, az Atyák a' magok gyermekeiknek kegyességgel, kiméléssel tartoznak: a' gyermekek tisztelettel 's hűséggel az atyáknak. A' hol megbomlik a' kötél, az vádolja magát, a' ki feloldoztatta.

Az én fantaziám után épült a' ház és így enyém! ezt írja Asszonyám a' harag tónusában, a' mellyben ez az egész írás feltéve vagyon. — De avagy az én fantaziám szerint tett rajzolást nem javallotta-e Asszonyám? kellett-e kérnem csak egy szóval is, hogy ne nagyolja? nem illett-e az ahhoz a' státushoz, a' mellyben én akkor voltam és a' mellyet akkor reméltem? Miolta a' fogságból haza jöttem, mondotta-e azt nekem Asszonyám ezen íráson kívül valaha, hogy a' ház enyém? S látván, hogy hetedfél esztendei szenvedésem minden reményeimet felforgatta, 's abba a' korba tett, hogy kisebb épülettel is beérhetem magamat, akkor, midőn a' Regmeczi zálogos portió kiment a' kezünkől s' Asszonyám kéntelen vala ház felől gondoskodni, nem azt kívánta-e a' közhaszon, hogy Asszonyám ne új költséggel terhelje az erszényét, hanem ezt építse fel s szálljon belé? Úgy annak a' summának is vetődött volna haszna, a' mi ezen épületbe tétetett, 's azt a' Capitálist is lehetett volna használni, 'a mi a Regmeczi új házba 's új konyhába verődött. Én ezt akkor is mondtam volna, mikor a' Regmeczi ház építéséhez nyult az öcsém, ha tudtam volna, hogy ott ház akar épülni; mert Semlyénbe költözésemmel megmondtam, hogy én, nem magam hagyván oda Regmeczet, hanem Regmeczről eltolattatván, többé a Széphalmi épületre 's birtokra számot nem tartok. — Szörnyű dolog az, hogy minden *zavarosban* hagyatik, 's a jövődő rettenthet bennünket, 's nem gondoskodhatunk előre, egyedül azért, hogy egyikünk derekasan gondoskodhasson magáról.

Ismét keménységet követ el rajtam Asszonyám. A Keserűi ház felől szólván azt mondtam, hogy az a' temető megett, a' falu végén állván, igen nyomorult lakóhelyet mutat 's nem látom miért kell az egyik testvérnek olyanban nyomorogni, midőn a' másik testvér megházasodásakor nyakra főre emelkedett a' csinos ház 's nem a' régi majornak egy részébe szállítattott. Ez a Bossányi János háza is nyomorult állapotban van; két szoba, egy pitvaros konyha, 's egy kamara mindössze is: de legalább nem olly nyilvánosságos jelensége a' nyomorúságnak, mint a' Keserűi viskó! *

Juniusban 1805. egynehány darab földjének vetését mindössze 132 kereszt 6 kéve gabonát.

Ez a cikkely egyforma lévén a' negyedik mingyárt következő cikkellyel, kívánságomat ott fogom kinyilatkoztatni.

Ha a' Széphalmon épült ház' birtokával *nem bízott*, hanem mintegy *nem fenyegetett volna* Asszonyám, úgy ezt a' punktumot fogtam volna választani. A környülállások, az én javam, az Asszonyám java, a' ház csendessége, azt kívánják, hogy én a' nékem készített házat válaszszam, s' azt kérem a' majd előadandó módokon.

Aug. 1805.

Pirulnék én és tiszteletlenséggel vádolnám magamat, ha én Asszonyámtól valaha valamit kértem volna úgy, hogy Asszonyám rövideget lásson az én csecsebecsémért. Olyan olvasónak juthat ez az írás kezeibe, a' ki engem közléről nem ismér; hadd mondjam ki tehát, hadd provócáljam magamat az Anyám és a' háznál levők bizonyására, hogy én, *miolta élek*, soha semmit nem emlékezem, hogy Asszonyámtól kértem volna, és nem ismerek *szemérmesebb kéri*t, mint magam vagyok. Eggy levágott diófa és két szilvafa az mind összveséggel, a mire emlékezem, hogy kértem. A' szükség rávihetett, hogy aprólékokra reá tegyem a' kezemet, mint a' megszorult király a' szent kenyerekre; de pénzt nem tudom hogy illetem volna azon bizonyos célra rendelt 500 forintnál, mellyből 200 forintot a' maga céljára fordítottam, és a' mellynek 300 ftja nálam vagyon.

Czélozás a Sophie atyjára, a' ki magát a' gyermeke' dolgába barát-ságos bizodalommal avatta, és ez által a' tüzet megelőzni kívánta.

Közli: DÉKÁNI KÁLMÁN.

ADATOK AMADE LÁSZLÓ ÉLETÉHEZ.

— Harmadik közlemény. —

Puncta super extradandis testimonialibus.

Primo. Hogy mivel az marha iránt igen meghkárosodottam és de me sine me osztatódott, elmocskoltatott az billeggel; azomban a melly kétt meddő tehenyett még szegény hütvesem idejében a mészárszékre attam és kétt meddő kanczátt a győry vásárkor, mégh ezen kívül ennek előtte hatt esztendővel egy Payzán lovatt adott eő Nagysággha s egy ros szürke csikótt (soha a ménesbül egyéb hasznott nem láttván) azt most kivette s meghfizette, a melly nyólcz borjas tehenyett taval ajándékozott eő Nagysággha, azokat is most bonificáltatta; hátt hol van a kit Csallóközben, Zelizre, Szenyiczére" és vásárookra marhát hajtottak? hol szegény üdvözült bátyám után való szaporodása? A ménes sub onere vagyon, én fizetem onussát és eő Nagysággha csak egyszersmind is Csallóközben husz darabot adott elt; hol a többi, a kitt vásárookra czúghban distrahált, harmada sincs, a mint köllennék. Én 200 r f. 17 darab marhát egy aranyos hintóval, itt lévő vasas szekereimmel ekémmel etc. eő Nagyságghának attam (noha hintóját vissza attá eő Nagysággha; most is ad obsequia) kétszáz forént kárommal, azt is kiszagattatta;

ezeknek bonificatióját s többeknek is, kiket nem emledek s nem constálnak per iuramentale domini provisoris et aliorum hoc negotium concernere deberet kivánom.

Secundo. Minden aestimatióknak, sequestratióknak és pretensive divisióknak relatióját kivánom tanquam legale petitum úgy az ideát is, melly mellett ezek folytatanak, melyek ha meghlesznek, azon forum revisorium, mikett fogh approbálni vagy preprobálni s adjustálni; azután válik ell a többi, mert vagy stricto jure procedálunk in divisione, tehát az táblát illeti vagy pedig amicabile és így másképpen köll a dolgokatt intézni, de hogy de me sine me, csak eő Nagyságha parancsolattýára, a mint teczik úgy procedálnak szolgabírák uraimék; lássák, de én helyesnek nem itéllem, mert sem exmissiójok, sem ideájok; sem forum relatorium, sem pedig compromissum, ergo quid est?

Tertio. Hogy Bábúl kimennyek? parancsolja eő Nagyságha, én valamint eörökömben s eő Nagyságháéban fiúi engedelmességghel viseltetvén szivessen látom, sött kész vagyok egy földlyukban is ellaknom, hogy eő Nagysághának helytt adhassak; de egy szolgabíró, hogy absque legali ordine engemett kihányon residentiábúl s eörökömbül, nem vélném, meghecelekedgye, ha pedig eő Nagyságha via facti procedál, lássa eő Nagyságha; én is ha kéntelenítetem másban alkalmatlanságot okozni, pari compensatione, az Isten s világ előtt mentnek ítéltessem.

Quarto. Hogy Kerekes uram per mathesim a réteket, szénákott elosztotta, hogy mivel Bös ad orientem vagyon és Báár ad occidentem, tehát úgy dividálta, eő kegyelme dolgha, a mitt adott, acceptáltam, a mitt Anyos uram ad azt iss, hiszem nékem is élnem köll, azért ebben semmi controversia nem lehet, hogy pedig Szent György naptúl fogvást való proventusok nem adjustáltottak; ad forum revisorium provocálom maghamat, sicut in caeteris.

Quinto. Azomban valamint hogy Kerekes uram által, úgy Anyos uram által is eő Nagysághátt a jószág preemtiójával meghimádtam, úgy most is de novo super omnibus offerálom, meghbocsásson adós uram; van nékem több fundusom is, nem köll azért sequestrumot imprimálni, mind szegény Amade Ádámnak, más az, ha énnékem az eő Nagysághátul contrahált adósságimnak köll fundust mutatnom, cur non est contra? 3-o eő Nagyságha tartozott kiházosítanni, annak kettezer forintyát, úgy egyéb adósságokat nékem köll fizetnem, mi hasznom benne. 4-to ezen punctum Zeliz iránt nem superáltatott, quia praejudiciosissimum. 5-to Feölséges Urunk sem engedí megh, hogy így suffocáltassam. 6-o. Ez minden mégh az zelizi jószág aestimatiójátúl fűűgh, a kitt kétt ezerre sem itéltek elegendőnek és úgy attak bé Posonyban. 7-o. Mégh eő Nagyságának is maid háromezer foréntom in restantia, noha csak Kerekes processusára s aestimatiójára relegáltotom, a ki bizony eztett sem nem superállja, sem ki nem fizeti, nem is az eő kegyelmétt illeti, hanem a relatiórul rependeál. 8-vo. Nékem statusomrul provideálnom köll, azért bizony ha eő Nagyságha sem Istennel, sem familiával, sem annyi kérésemmel, interpositiokál és méltó ügyemmel nem gondol, gondolk én, köll is magamrúl determinálnom. 9-o. Elköltöttem tizenkettezer forén-

tomatt nagy károssal, hétt esztendőül fogvást eö Nagyságha nem kívánván semmiben succurálni; a kiben succurált, adósságot csinált, most köll fizetnem, mégh így via facti mégh kenyerem se légyen, mind gabonámott, marhámott, pénzen vetetett termésemett letartóztattya. Judica me Deus et discerne causam meam! hiszem ha eö Nagysághának comprobátotik, hogy többel tartozom, hogysen 73 szapu gabonával, kitt elláttam, 8 X rozosnál és 20 X zabnál, a kitt már régen meghattam specificice, tehát regressus tovább is léssen, nem elég, hogy tiz holnapigh pénz és kenyérral, abrakkal, szénával, borral, fávol, eleséggel, egy szóval mintegy vendégfogadóban úgy éltem, 30 forintért egy pár ökrét meghvettem eö Nagysághának, lölkömre bizonyétom többel is. azt is most fizessem? lehetlenségek ezek. 10. Hogy én kéttezer forintért exequáltassam a jószágott és eö Nagyságha reluállya s abban egészen bírja, bizony Isten ellen való volna, sött hogy énnékem semmim sem lévén, 6000 forintot fizessek, absque legali ordine, eö Nagysághának is gondott adna! hát azután mibül élyek? kolduljak? körösztyentelenség volna, contra jus divinum, humanum, naturale et civile gentium et Christianum. 11-o. Ha distrahálnom köll is az jószágott, abból fizetek is és így köll tönögödnöm, nem lévén más mód benne. 12-o. Meghválik, adós uram hugyan procedál, mégh sem terminus, sem convictio, hátra vannak ezek, ki fizeti? Tabulare forum concernit.

Sexto. Az bizonyos, hogy az posonyi opinio énnékem böcsületes residenttiát et ad eam necessaria adjustált. Én Bösön csak egy tehenyet sem tarthatok, a födele a kastélynak semirevaló, az istállók denique ottan egy jobbágyott és egy zsellért sem attak (a kitt szükségesnek tartnak az residenttiához) az aestimatiót mégh csak a szerént sem peragálta a szolgabíró, az mint az opinio elaborálta, hiszen vendégfogadóban nem szállhatok, eö Nagysághának más vólt, mert ezer módgya volt más jószágokból és magha maghának kívánta; azonban ha egy kazal szénát két felé osztottak, annál inkább egy castélyt, azért utrobique rata portióm obveniál, azután ha ezek superálatnak suo foro, jure et legali ordine, térdet, fejet kéntelenítetek hajtannyi, sem a sörföző, sem a korcsuma nem foly, micsoda károm ezekből! A földek úgy vannak, bé nem vehetem, mert mégh vetőre sem elég a magh, hátt mitt eszem? az ki termett és édes pénzemen vettem 130 forintért magott s úgy vetettem, eö Nagyságha sem várkonyi, sem tejedi, sem zelizi, szenyiczei, sem itt való terméste nem enged, ellválik in relatorio foro, mint fogják applicidálni, vagy más competentiában most is, most is négy a birkés, egyaránt usuállja a földett, csak egytül jött enyhány forintom, sem vaja, sem sajtya, sem egyéb egy pénz áró beneficiumom nincs; egy tehenyem jött az egész gulából, harmadfél icze vajam Várkonyrúl, mindig pénzes vajjal éltem, ezt méltó keserves consideratióra köll venni, fiat justitia.

És így méltán mondhatom Jóbbal: Quare de vulva eduxisti me, qui utinam consumptus essem, ne oculus me videret. Én károsodom, énnékem semim sincs, én nyomorkodom, még eö Nagyságha haraghszik. Kérem eö Nagysághát, tekéncse, quod sim imago Patris; ha ezen fatalitás reám szállott mégh az első attyáinktúl, eö Nagyságha compa-

tiályon sorsomnak és vegye a szívére! mi haszna oktattak, neveltek, ha secundálni semmi előb mozdulásomban nem akarnak, hiszen semmi vétkezt bennem nem érezhetnek, hogy kérek, hiszem ahhoz köll mennem, a kített Isten természet szerént rendelt, mégh az mái született gyermek is a szüleitől azon órában sírva s keseregve könyörögh, azért mit véték ezzel? ha fölöttéb való, corrigáltassam, ha nem, applacidáltassék, és ha kevés is, csak jó szível adatassék, hogy ne köllessék mindenkoron in doloribus manducare cibum meum, lachrymae etenim et adversitates panes mihi die et nocte. És mely nagy fatum ez, hogy propter domestica mala ad nihil serii, ad nihil publici maghamott nem applicálhatom.

Azért ezekett alázatossággal repraesentálom. 1-o. Cum filiali submissione, ugy hogy recedálok minden törvénytől és pörtől, eö Nagysággha gratiájára hagyom s atyai irgalmasságára, hogy vessünk végett annyi Isten s emberek előtt való ítéleteknek per viscera misericordiae oro, itéllye eö Nagysággha, hogy akár nyér eö Nagysággha, akár veszt, egy a triumphus és mindenek eö Nagysággháé legyenek per absolutum; csak hogy élhessek, annyitt agyon Isten kegyelmébül rendölendő társommal és segítsen csak atyai egy-kétt szó által való közbenjárulásával, a kívül 30 ezer forintokott prosperálhotna. Csakugyan haec omnia transibunt, virtus autem et dilectio patris manebit in aeternum, én is ellenben lölkömre esküszöm, valami tülem kitelhető, oly tökéletességgel fogom gyakorólnyi fiui tartozásomat, hogy atyai áldását s kegyelmességét meghérdemelhessem, s illy egymás szeretettel, csöndes élettel, igyenes értelemmel sacrificium gratum, kedves égő áldozatot teszünk az élő s igazán itélő Istennek, másokat is trahemus in odorem unguentorum nostrorum et amici nostri diligent nos nimis, mert ha istenessen magában szálván eö Nagysággha (cujus dies in ordine sunt, noha én Istenemet imádom, hozzabicsa ősz fonalaít érdemessen ért napjainak) megh nem egyezünk, akármedly törvény által superáltassék, akárkinek kedve szerént én, de az az radicalis examaricatio diffidentia et amaror interessati cordis fönt marad és soha igaz indulatot telyességel nem tézzen, ezer extremitások okoztatnak s talán nem vélt Isten ostroma s látogatása is származhatnak.

A mint ugyis naponként exponáljuk ezekett, azért primum et ante omnia alázatos szível ante aras paternas profundo, szállja megh az malasztokkal bővelkedő Szent Lélek az eö Nagysággha szívétt és ugy mindenek per absolutum eö Nagysággháé legyenek a dies consumationis (kiket is cum solenitate érdemes bíró uram és adjunctus eskütyyével valom, resignálom és holtaiagian eö Nagyságghának ajánlván, semmi törvénykezést, just avagy akármi néven nevezendő impetitiot maghamnak nem reserválván). Csak szerencsémben secundáljon és kenyerett adgyon, ugy agya azon eö Nagyságghátul rendölendő atyai ajándékához, a mitt nyérhetek per cambium, azt ott hozzá kapcsolván, élhessünk in benedictionibus és eö Nagysággha is sok fárodsági és izetlenségítül meghnyugodván, mintha ujonnan szülne s teremtenne, azon vén Ábrahám áldott igéjét mondhasza reánk multiplicetur semen tuum, sicut stellae coeli s ha Isten ugy rendeli azt, anima mea in bonis demeretur et semen nostrum haereditet terram. Ha pedig (oh föliséges Isten!) ezek nem mereállyák

eö Nagyságát: reitero cum violentia pristina et in omnibus reservo reservanda.

Ltár 1899/35.

Méltóságos Uram Attyám!

Reménlem, vette Nagyságod három rendbéli levelimet, kiben minden intentióimat valóságghal detegáltam, mind pedigh szenvedhetetlen nyomorúságinkatt végsőképpen detegáltam s panaszlottam. A my töb az istentelen szegezésben már harmadszor annyira vóltam, hogy az regement auditorra is sétálgatott körülettem; éppen nem conducál egészséghemnek az olasz országh; itt köll vesznem; minden egészséghem oda van. Azomban az oberstwachtmeister kipracticálta maghátt Magyarországra, (a ki is itten másképp is senkivel megh nem alkudott, a sok zenebona vólt etc.) az egész tekintetes regement igája nyakamon; illy iffú katonának nem kiss gondot ad, de eddig hálá Istennek, még szégyent nem vallottam, de my haszna? kedve senkinek sintsen, lovaim az éhség miatt döglennek, 9 hólnapja semmi csak egy fillér fizetést sem attak, most sints remenségünk, ha fizetnek is, felét odaengedgyük, azzal biztatnak, a ki esnék mindezekbül; a közsátorok, réz fazokak, fegyverek, puskák, karabinyok a katonának vesztenek, nem is lehetett vigyázni, ha Isten angyala lett vólna is; 14 felé is commenderozva lévén, csak most is az regement anny portán, ütközetben, desertirek, elveszett népek közt; azt is a compagnia commendánsai fizessék; a profunt szekeremet reducálták, 11 lovam belédöglött, anny szerszám romlott, patkoltatás, egy kerék, lelkemre, nyólcz, tiz forint, kétt szolga melléje 2 forint, mégis 150 forintot defalcálny akarnak; markotányosokat nem kaptunk, nem is akart senki jönni, nem is jön, mivel él? nints pénze a népnek, beteg, hall, egész pestis, mivell tartya lovát, cselédgyétt? minden hólnapra 6 forint, defalcálny akar a Méltóságos Obester Uram és így hogy élyen a szegény tiszt? Megmongya, tudom, Benyovszky, a ki quietált éss utánna sok százon; úgy is vox populi tizenkéttezer emberünk aligh van, a ki szolgálhatt; az is ki regruta, ki tudatlan, ki marodi; beszélnek ugyan az armistitiumról, de akár légyen, akár sem, mibül élünk akkor is? hiszem csak akkor is köll élny, valamint háború üdőben. Ha ma 30 ezer embert kihoznak is, ell köll veszný. Ezekett ha Nagyságod méltóztatik hidny, lássa és vegye szivére, ha nem, az egész armáda bizonyságom és anny országok. Az obester disconsolatus, semmit tülem nem vár már, noha csak itt Olaszországban; tudom, discretiót attam; Nagyságod azonban igen nagy categoriával írt, még jobban és plene elrontotta. Mindenem harmadérő zálogban hever s minden oda vész, nem sokban kétt ezer éró kárral, már az ezüst gombokat is fejtik, égetik némellyek ruhájokról etc. nem is számlálom sok ezer állapotokat, elég légyen, az szenvedhetetlen.

Igenis volna egész familia böcstelensége, ha magam, ha non habitis debitis rationibus ha propter mei non accommodationem, roszt visseletem, korhelységem, részegességem etc miatt, akarnám cselekedny, verum omnia dignissima et commiseranda, meg is látnám, ki tartóztatna? ha semmim

sintsen, ha csak fejemet hova hajtannom édes hazámban szülői házomnál nintsen, ha még az is protestáltatott, hogy talám végső napjaimban édes szülőimnek még egyszer kezeit csókólhassam, édess anyyámnak personaliter reconciliatiójában laborálhassak, jó uraimnak, patronusimnak koldússágomat detegálhassam, quid me juvat amor patriae vel amara recordatio? Hiszem hercegek és királyi vérből valók is végső romlásra jutottak volna, ha nem secundáltattak volna, hát hogy én vagy hozzám hasonlók? Ezek my consequentiát hoznak vagy hogyan remedeáltathtattnak, Nagyságod böltsen általláttya; kegyes kezeit csókolom; attyai áldássát implorálom és maradok

Nagyságodnak

Sabionetta, 6. Jan. 735.

alázatos szegény legény fia:

A. L.

Méltóságos Asszony Anyámnak ugy Méltóságos Gróf Judex Curiae Uramnak és az Méltóságos Érseknek accludáltam vala leveleimet Nagyságodnak, remélem, vette. Ez után csak praecise Mantuában, nem *En arme Italiene* köll a leveleket attressálny, mert igen messzi van a hadi posta.

Ltár 1899/35.

Ex novo commando, dicto Monteggana, ad vicinitatem Quastallae; die 31 Januarii A° 1735. Cum 135 equitibus praeter officiales.

Méltóságghos kegyes Uram Attyám!

Már harmadik posta érkezett. Semmi levelétt Nagyságodnak nem vehetem, csak nem meghhalok búban, az itt lévő végső nagy inségek között, mégh evvel sem consoláltatthatom, inkább gyötrődésim nagyobbúnak. Azomban a my legkeservesebb fatum, méltóságos édes szerelmes s legkegyesebb attyámfiának, Gróf Viczay Jóbnak halálát értem, Obester Uramnak írt valósságghos gyászos leveléből, csaknem megepeszt az belső szomorúságh éss éyeli titkos zokogásim s a my eörégbiti szomorúságomat, nekem még csak egy bötütt sem írt a jó attyafiság felőle, hanem idegennek; bizony többet érdemlettem volna idegeny számkivetett országhon. De semmi, hadgyán! az eöreg Szécsény temetésin meghszokták az Amadé familiát megvetny, tovább is continuállyák. Patientia. Igy valóban anny saeculomóktul egybenkapcsolt s szomszedságban lévő szegény Amadé éss Hedervári ház igen in defectu vannak. Sed sic tulit imperiosa potestas fatorum! Tudom, hiszen Nagyságodnak is elég keserüségére maíd az egész iffiú attyafiak mind kihóltak, Nagyságod viszi még az zászlótt, legeöreggeb attyafy lévén. Isten tarcsa, éltesse és szerencséltesse anny esztendőkigh, mint az égh csillagja éss anny áldásokkal áldgya, harmatoztassa et sic etiam benedicatur semen suum, ut videat filios filiorum suorum et pacem (!) super domum suam.

Én azomban mindenekrül circumstantialiter genuine, vere et sincere tudósítottam Nagyságodat cum filiali resolutione, quae adhuc hoc mense Februario pendet, de nem érthetek semmit is, szörnyüképpen minden

postán iterálván levelimet és securissime Győrre inviálván az házhoz. Azért Nagyságodnak tovább is de genu recomendalom és hogy kegyessen bele tekéntsén, kérem; quia in apice sum constitutus, quare sex mille rationes et verbale malum et tot centenorum exempla, suadent, violentant et ad extrema cogunt. Senki meg ne itéllyen! Fata volunt, stellaeque docent aviumque volatus. Várom ezért, Nagyságod kegyes szándéka merre jár? ha csak semmi succursusom, semmi resolutióm egyeb, hanem hogy én akármit csináljak. Én is, a mint élhetek, úgy élek, de bizony többet illy sullyosan nem nyomorgok életem elvesztésével, azután is reá érek meghalny. Mindenem zálogban, maid 2 ezer forint kárommal, a jövő hólnapban pokolban vész, semmim nints, lovaim, szerszámom, ruháim, nyergem oda var., cselédemet sem tudom miből tartanny, sem magamat; makkal és korpával tartyuk lovainkott, lelkemre írom; utak pedig ollyanok, hogy lehetetlen és iterum lehetetlen csak roszabat gondolny iss, már fél pestis köztünk, én elsoványhottam, vért pökök, egy hétig sem veszem le lovamról a nyergett, éjet-nappal ezer nyughatatlanságh. Most is itt vagyok más commandón, az ellenség torkában Quastallánál, négy olasz mérföld, éyet-nappal a sok patroll, piquett, recognoscinozás, portyázny járáss, hogy öt-hatt ló is csak a sárban vész, ott marad. Egy tyukmony egy garas, azt is a patikában veszik, egy font olasz szalonna hat garass etc. etc. Nints mit tennem, héjában. Csak rima esett minima boni sperandi, jó vólna; de csak egy aranyat sem találny költsön is, olly szegény a tiszt. Desperandum est. Tudom, Bécsben és másholt nem úgy beszéllik nyomoruságinkatt, nem hiszik; de a kik kimennek, meghmondhattják. Csak úgy járul az ellenségnek, mind a vendégségre, a sok árokban kétt felől a gyalog minap is úgy lütt hozzánk, mint a sebess esső; a kurucz soha 50—60 gyalog nélkül nem jár; az istentelen árok miatt a katona operatiót nem tehet, a lova rosz, az útt gyehennai, fázik, nints mentéje, nints csizmája, hanem forgács és szalma köziben köti a lábát, úgy üll a lóra, töb 300 embernél csizmátlan, quid plura? infandus dolor. Pörkölt szallonnával élünk, 38 nap egy falatt prófuntott nem attak szegény katonának, sem nékünk, a húss 8 dénár, abbúl a 10 dénár leenung pénzbül hogy éllyen, kenyerett is végyen, sőt, húst, apró mundért is csináltasson; azomban minden forintbül most 12¹/₂ dénárt lehúznak, hogy subsistállyon? implicat. Barbélyunk 3 van, de még a kokussomat se biznám reájuk; ha szegény megbetegszik, csak oda van az: hidegen van, a fa drága, kályha az istentelen országban nintsen; a bor rosz, a viz roszab, kukoricza polentára vizet iszik, csak meg köll betegedni, el köll veszny, ki látt hozzája? kinek-kinek magával elég gondgya vagyon. Panaszollyuk a generalisság előtt (a mint a héten kétszer vóltam mostany commendans Generalis Wallisnál), még ők haraguszna jobban, ergo quid agendum? szökik, hal, betegszik, káromkodik, átkozodik a katona; nékünk csak mintha nem hallannánk, el köll szenvednünk; engedetlen, szófogadatlan, minden zenebonára proclivus, egész martyromság portára, commandóra vélek menni; zugolodik, a magáét kéri, regrutázáskor való igéretiket előhánnyák. Valóban rajta vagyunk a novitiatusban. Azért nem lehet máskép; sapientis est mutare consilium, inter duo extrema mala in minus.

Elmegyek a velenczés pap földire, valami kalmár leányát vagy hajóssét elveszem; élek, még élhetek. Példája lehetek az egész világnak. Bárcsak 1000 forinttal Méltóságos Obesterem, volna securitássá, segittene és zálogjaimat, a kik csak 180 aranyban van zálogban (2000 forintól többet érnek) kiváltannám, azonban 10 hónapi gagy és fizetés bent van; mégis böcsülettért valamiként szenvedne és valamikép még 500 forintot kérnék, hogy lovat etc., ruhát etc. csinálnék magamnak és vólna, hogy éppen éhel meg nem halnék cselédestül; de nulla spess; oda van minden bizodalom. Ha kimehettem volna, összeköldültam volna valamit megint és adlaboráltam volna; de az ellen is nagy ellenkezés vólt. Fiat voluntas Dei. Az igaz, hogy most oberleutinant vóltam volna, meg is házassodhatam volna és jól vetett ágyom vólna; inimica contra ipsam naturam, fata interdixerunt. Bujdosom, szarándokoskodom, próbálom szerencsémét éss azon mégis kérem Istenemet, ut sedibus in patriae det mihi posse mori. Most immár (mint edgyik levelében írta Nagyságod) azt hazudnák ellenségim, hogy dámákkal koczkáztam, kártyáztam; előttünk a franczia Cupido; előttem a szerelem; igen is secundum leges divinas bizonyosan akárhogy lesz is, megházasodom; talánm szerencsésebek lesznek szegény köldus gyermekeim magamnál; ha senki sem gondol, gondolok én réghi és néhai fényes familiámmal, már 30 esztendős vagyok, gyermek nem vagyok, szenvedtem pro annis Mathusalem, conscientiae mihi duco, abban exponálván conscientíámat, hogy Nagyságodnak alázatosan iteratis vicibus megírtam; azért, hogy szegény vagyok hadgyán! qui sacrum operatur, opus bonum operatur. Tudom, ha continuálhattam volna vitéző életemet, a mint belékaptam és magamott applicáltam, viseltem, tudom, ember lett vólna (s talám nem utólsó és nevezetes) belőlem, de manus parentum et factorum tetigit me; sit nomen Domini benedictum! concludo his et humilem orationem et resolutionem meam finalem exosculando benignas manus et ante paternos pedes prostratus; végső szempillantásigh

Méltóságos Uram Attyámnak lészek

Nagyságodnak

in extremis helyzetetett alázatos engedelmes fia
Amade László.

Semmi ujság nincsen, hanem megint contrarie hallottuk, hogy a spanyor succursus visszament vólna és egyéb semmi a többinél.

Jeszenáknak is, sem másnak semmi leveleit nem vehettem, sem Méltóságos Érseknek, sem Judex Curiae eő Excellentiája levelét, de így csak nyomorkodok in nihilo.

N. B. Gróf Viczainé, tudom, ha férhez menne, jó vólna egy szegény legénynek. Appony kissaszony is, ha az apja jól akarná; item Korlátkóy uram leánya, Nagyságodnak lehet informatiója.

Bölcs névő katona ment el Meszlényvel regrutázny Győrre, az tudom, megmondhattya Nagyságodnak: mint vóltunk az ütközetben is és micsoda nyomorúsághal éltünk; vélem vólt a tűzben is, mikor 18 katonával a sántzban ugrattam, 800 franczia a bokorbúl reánk tüzelvén, többeket nem is emlétek.

Akarnám tadny, Meszlény maga felől miként fogh beszélenny; sokan curiosusok vagyunk, ugy az oberwachtmeisterünk, mert az szégyen éppen a fák mellé búyt a tűzben az ágyúgolóbisok előtt; ez universale köztünk, azért titkott nem is tészek belőle; most kipracticálta magát Magyarországon; bár ugyan inkább itt ben maratt volna, nagyob böcsületére esett. Ha eő ki nem ment volna, nékem köllöt volna kimenem, meg is vóltak minden dispositioim már, de én cum grato et expresso consensu mentem volna Obester Uramnak; de ő cum dissensu ment ki, mert egy capitány nélkül hamaréb ellehet a regiment, többek lévén, mint főstrásamester nélkül, a mint én hoc non obstante kimehettem volna ad arbitrium vólt, de per reputationem honoris nem cselekettem, én lévén első kapitány, nem illett volna oberwachth és első capitánynak immediati egymás után kimenny, a nyakamban hatta az egész regiment igáját, de semmi, még eddig nem vallottam kudarczot, noha hány hétig egy egész regementet commenderozom, exerceáltam, számban vettem etc. Elvállik, ha én nem leszek, mit tézsen a töb ozta kapitány, kiknek böcsületét én hordoztam, oltalmaztam, már kéttzer fegyverét is megmordáltam. O tempora, o mores!

Ltár 1899/35.

Méltóságos Uram Attyám!

Melly keserves légyen afflicto afflictionem addere, én tapasztalom. Illy casusom történt: hogy ennek előtte ött héttel Bolongiahoz érkezünk volna reggel korán; engemet azonnal 100 katonával elcommenderoztak, hogy 12 mérföldnyire az spanyort persequálljam és ottan erőss feldevachtott tarcsak az tiszta égh alatt; ha valami lenne, azt azonnal az hátúl lévő regementeknek avisálljam. Én elmegyek Pianoró felé, 70 vörös és 30 zöld katonával, egy hadnagy, egy cornéttal etc. kétt spion fogadok azonnal, kikett előre küldök, lassú ügetést csoportossan nyomódom truppommal és halladok; azomban csak jön egy spion vissza és mondgya (bal felöl hegyes lévén az ország, job felöl pedig valami igyenesség, egy kiss patak folyván közt), hogy az hegy oldalában, 80nigh való gyalog spanyor fegyveres rendben postérozta volna magát. Én nem akarván tágíttanny, az katonasságott erőssen meghszóllítom és azon 100 emberbül nyólcz, kilencz truppott csinállok és egy részétt éppen föllküldöm az hegynek, az másikával oldalossan maradok, megparancsolván, ha pisztolomat kilövém, egy szível, lélekkel, csak karddal raita mennyünk. Úgy is történt: egyszer kisütöm puskámat, nagy kiáltással raita rohanunk és szerencsésen közben veszük, azomban a fegyvert mindgyárt letétetvén vélek és elszedetvén, comenderozok, kétt kápiárt és 25 közembert (ők 62 valának) elparancsolom, vigyék az regementhez; ezen közben ehez jön nagy sietve az más spion és referállya, hogy Pianoró lévő helységben még gyalog spanyor és mikolétta is volna (ez olyan botskorban és polgár ruhában járó népe a spanyornak, vörösben és kék hajtókában, legistenteleneb nép, az ki sok ezer károkat téz, csak bokorban, vermekben és kősziklák mellöt lövöldöznek és lappangannak) elcom-

mendirozok egy káplárt 6 emberrel, hogy recognoscirozza az ellenséget; magam tartóztatva, utánna nyomódván, tehát be megyek azon Pianóro nevű helységben és akkor mongyák az parasztok, hogy az előjáróm már feldtwachtott áll az hegy oldalában és az ellenség eltávozott. Én a katonasággal letelepedem egy udvarban, leszállítottam, de a lovától senki el ne menne, azonban három vagy négy katona az előjáróval elillantván más felé (mert ez istentelen, szófogadatlan, barbarusnál is alábbvaló nép, főképpen ellenség földin) a templomban hallották, hogy valami kenyér volna, raita rohannak, csak kezdik adny a parasztságnak, sákokra, tarisznyákra hány etc. ottan volt fehér nép is, retirálván magát a templomban, aztott fosztogatni etc. Én oda nyargallok, látom az istentelen confusiót, ütöm, veretem, alighogy agyom sem lüttem egyett vagy kettőt, strását állítottok a templomhoz és úgy viszatérek. Visza térvén, egy aszony (a ki postamesterné volt ottan) előmben jön sírva, hogy eötött megfosztván az katonák, sok arany és ezüst pénzétt elvették volna. Felelek néki, édes aszonyom, légyen kevés patientiával, még az nép lecsendesedik, igenis lesz gondom reája. Úgy is lett. Egy kiss üdő vártatván az hadnagynak, zászlótartónak megparancsolom, hogy jelen légyenek és az alliszteket visitályák meg. Az egész katonasságot, egész üngigh, gattyáigh, tarisznyáját, nyergétt, pokróczát etc. megvisitályák, semmit sem találnak. Másodszor magam megyek, ujonnan mind kikerestetem, még a strásákat is fölváltattam. Semmi. Azomban hivatom az aszonyt cselédestül és kiviszem a néphez, mondván: ha nem esmérhetnének-e valakire, a ki megfosztotta volna. Felel, hogy meg és így kirukkoltatam egészben azon katonasságot harmadszor gyalog és emberrül emberre hordozom, tehát négyet viszen suspicióban, azokat azonnal uyon megvisitáltatam, arestomban tétetem. Másnap erőssen az fő és alliszteket előtt examinálom, kemény és szép szóval is, csak semmi sem jött, hanem hogy egy erszénykétt találtak volna a földön (a ki az aszonyé volt) és abban mintegy 7 l. ezüst pénz volt, azt viszaadatom és mivel nem akartak fáteálny, ex tam gravi suspicione rem criminalem sapendo az regementhez küldöm, egy káplár 6 ember strásával késértetvén. Én azomban megváltatom más kapitánnyal, vizsamégyek Bolongiában, tehát ott is már más parancsolatt jött, hogy előb hogy sem elszélledgyen a nép, oberleutnant uram szállásán aufmarchérotassam eökött és comenderozva lévén más egy kapitány, 2 hadnagy és 1 zászlótartó, negyedszer is per totum megvisitályák. Akkor sem találtak semmit.

Én azért elegett tettem kötelességemnek. 1° hogy annyszor megvisitáltattam. 2° hogy azon aszonyt magát kivéven eö-néki kedvére hattam, hogy ha megismérheti-e. 3° azokat, a kiket suspicióban vett, arestomban tettem. 4° nem lévén a disquisitio tovább az én jurisdictiómban, az regementhez küldöttem; feci plus, quam debui.

Az regement azomban fustigatione 300 baculorum egyett, mást kevessebbre etc. megbüntetvén és semmit sem valván, impunite elbocsáttottam. Hic fuit error, mert suo modo processuali kölletett volna vélek procedálny.

Én már eztett el is feleitettem, quia nihil amplius ad me, hanem

ad regimen. Azon aszony azomban Rómában mégyen az Pápához panaszra; a Pápa ur a comenderozó Generalishoz, a Generalis azt parancsollya: azon kapitányt profushoz tegyék és vasra verjék. És így most ártatlan, büntelennül, vason a profusnál heverek és szenvedek. És processuale úgy disquirállyák a dolgot. (A levél többi része hiányzik.)

Ltár 1899/35.

Irhatom lelkemre Nagyságodnak, hogy annyira elkeserettem, hogy maid a guta megütt. Patior propter scelus populí mei! verum quid potui ultra facere et non feci? az egész generalisság recognoscállya innocentíamat, az egész regiment és az egész armáda, mert tudgyák, hogy soha interessatus nem voltam, tudgyák, mint viseltem magamot etc. Már kétt tiszt kapitány postán mentek a comenderozó Generalishoz az egész tiszték nevével, azomban a közkatonasság (szeretvén igen engemet és tudván, hogy értek szenvedek) maid a házát a profusnak föllgyuitották csoportosan odagyülvén, nem is meri magát mutatny a profus; csaknem seditio lett volna belöle, ha magam eöckett nem csillappítottam; ugyan köz akarattal, szível-lélekkal el is mentek (egy nagy és lamentabilis memorialist csinálván) a comenderozó és más Generalissokhoz és nem akarják szenvedni, hogy raboskodgyam. Az más Generalisság is (nem dítsekedem véle), de igen mellettem vannak. Várom minden órán szabadulásomat, az processusnak végét pedig absolute akarom propter indemnitatem meam. Meg is van ígérve, hogy ha indemnítálatom törvényessen, az egész armádánál pro satisficatione parolánál kiadgyák, hogy hejában szenvedtem, azért kinél-kinél tudva légyen és ezután a tekintetes regiment az országtúl kíván satisfactiót.

Megvallom, hogy sír a lélek bennem, hogy illy héjában köll raboskodnom, szenvednem, de magok az generalisok azzal consoláltak, hogy ne törjem, búval ne emészem magamot; inkább nagy böcsületemre válik, mert ez az istentelen, zsidónál alábvaló, hitetlen pápa népe úgyis az egész császár armádájára tör és ha lehetne, agyon verne bennünket, mivel a capite Romano faetet piscis és azért agyarkodnak ellenünk. Más az: úgy attak be, mintha mink tiszték a katonassággal együtt elosztottuk volna köztünk ezen pénzt (a mellyett 800 f. specificálnak), az pedig constál már, hogy istentelen hazugság, mert ha egy fillérében részes vagyok, az Isten eörökössen büntessen meg érette. 3° es simplex affectio, enny vagy amanny volt. 4°. Mindedig azon suspectus katonáknál semmi ki nem találkozott, anny szenvedés, verés, hitt után is. 5°. Ámbár elveszett is, mit tehetek én róla? én elegett tettem kötelességemnek, recognoscállya az egész világh. Ugyanakkor valamely provisio is maradt kenyérbül, abrakbül és sák gabonábül, abbúl a katonák és magunk is, tanquam ex hostili ennyhány sákkal in flagranti elattunk, úgy Symaházy kapitány uram is velem lévén, az melly nem is volt ollyas magazinum, hanem az Mikolitáknak valamely provisioja, azt is maid criminalis kérdésre vették. Holott az egész spanyor bagásiának Bolongrában és másholt való nyereségébül egy pénzt sem láttunk, csak oda

van. Ez az legkeservesebb! vérünkkel, éltünk veszedelméi, szép actussainkkal nyerünk s semmi hasznunk belőle. Az hogy a regementünknek egyszóval ezen ellensége, csak per absolutum redeálny akarnak bennünkett. Méltóságos Generalis urunknak is itt az armádánál kevés jóakarója (megtudtam már Bécsben), dühös nevünket költötték, agyarkodnak ellennünk és így köll osztán szenvedny; más eszi meg a pecsenyét, mink szenvedgyük; más lop, én raboskodom; nekem soha semmiben olyan koparító nyereségem nem vólt, tudgya az Isten és az egész regiment is megesküszik reája; mégis én vagyok praedestinatus, hogy az egész regementért és pro populo sacrificatus légyek? Accedál ehez főképpen, hogy az Pápa és az egész Romangia és Bolognia apprehendál rá nagyon, hogy én vóltam (ismervén, hogy csak én hordozok kótssagtollat az egész armádánál, más senki), a ki a Bolognia kapuját 12 emberrel és 9 napig 150 emberrel istrásáltam; excommunicálny is akarnak és ez iránt is factióskodtak és ellenkeztek reám és az egész regementre. Hiszem Oberwachtmeister uram is arestomban vólt, úgy most is velem kétt főtiszt. Véghetetlen vólnék, ha mindeneket előszámlálnék. Kivántam azért eztett Nagyságodnak pro humillima informatione et certa et infallibili megirnya, hogy tudhassa, miben légyen dolgom, ha ezután híre futamodna is.

Méltóságos Generalis Uram, a mint értem, már útban vagyony; tovább is kérem, könyörgök, kimenetelemet sürgesse Nagyságod és az commenderozó Generalisnak, úgy Printz Lobkovitznak (a ki General de cavalleria és az egész cavalleriát commendérozza) cum praegnantibus rationibus irnya méltóztassék, úgy Méltóságos Generalis Uramnak is, had szellőztessen ki magamot ezen nyomoruságokbul! Mert bizony desperálok in tantis angustiis, mendicitatibus et tribulationibus. Magamot édes atyai gratiájában ajánlván, kegyes kezeit csókolván, szent áldását implorálván maradok

Méltóságos édes kegyes Uram Attyámnak Nagyságodnak ex vinculis
Cesena 29 Decembris 1735.

alázatos engedelmes fia
A. L.

Csáky regementye, hogy bejőjön, igen hirdetik, hogy a my regementünk alája reducáltatik, igen beszélik. Elmehetünk vele.

Attingálhattya subtiliter Nagyságod a commenderozó Generalis, úgy másoknak is fogságotat és ártatlan szenvedésemet!

Ltár 1899/35.

Méltóságos kegyes Uram Attyám!

Eörömmel írhatom Nagyságodnak, hogy ezen szempillantásban jön caplárom, a ki az éyel a profusnál volt strásán; hogy azon suspicióban vett katona, a ki azon aszonyt a pénztül meghfosztotta és hólnap hóhér által megkinoztatott vólna (noha illegaliter, mert a jó Oberwachtmeister egyszer eleresztette s absolválta), meghvallotta az pénz elvételét és hogy Mólnár kapitány lovászáának atta eltenni s elrejtenny; hála legyen az

Istennek! Bizony a nyakamban csapták volna nagy ártatlanul az 600 forintot. De innocentia triumphat! én sem nyugszom, még Commendans uramat prófúshoz nem tétetem; ha én szenvedtem ártatlanul, szenvedgyen más is cum culpa. Bezzeg praetendálom most az satisfactiót. Ezzel csókolom kegyes kezeit, Nagyságodnak recomendálom az levelek írását éyel-nappal maradok

Édes szerelmes Uram Attyámnak Nagyságodnak die eadem
Forli 1736.

öörökös egyetlen engedelmes alázatos fia
Amade László.

Reménlem, cum gloria ma kiszabadúlok az arestomból.

(Kivül: Illustrissimo Domino Antonio Amade Domino Libero Baroni de Warkony, Equiti Aurato, Sacratissimae Caesareae Regiaeque Majestatis Consiliario, Inclytorum Comitatum Poseniensis, Nitriensis, Albensis, Tabulae Iudiciariae Assessori Primario etc. etc. Domino Domino Parenti et Patrono gratiosissimo. Par Vienne. Raab. In Ungahrn.)

Ltár 1889'35.

Illustrissime Domine Baro! Domine Patrone et Parens! Naturaliter clementissime!

Etsi verear, Illustrissime Domine Genitor, ne summae temeritatis arguar, quod post tot, tantisque gratiis receptis ulterius adhucdum paternas precibus aras incendere praesumam, veniam tuam merebor, ubi sentiret me juste querulantum et extreme destituto compati et desperabundo, spei anchoram porrigere dignabitur. Neque deterreatur aut indignetur Illustissima Dominatio Vestra, ex eo fortassis, quod praetensivo jure aliquid efflagitare vellem, in hoc enim, memet ipsum abjuro. Verum in condignam commiserationem absummendo, statum, tempora miserrima retroacti belli aestuantissimi, denique centum fata acerrissima, eaque maxime domestica, quibus me iniquissima sors delusit, firmiter credo (etsi mille jam sim passus repulsas) misericordiam promerebor. Scio quidem quae sint gravamina ad haec Illustrissimae Dominationis Vestrae; et 1° quidem, nihil mihi debere adeoque nec subvenire posse. Ego nullum agnosco debitum Patris, praeter debitum amoris et hoc etiam exinde quia es naturaliter clemens. Verum puto omnem gratiam vestram mihi pracludere nequibit, praetensiva illa divisio violenta et confusa, cum sua etsi clausula roborata, quam quid, etsi nihil minus mihi in animo sit, nunc aut alterare, aut annihilare, subjicio tamen omnia illa gesta, acta et transacta, paterno et clementi cordi, quod ubi conscientiose, stricte et juste perpenderit; credam, quod nunc jamjam pacato et tranquilliori animo, magis penetravi; ea, quae eorum forte tanta indignatio obscuravit, quoque ego humillime praetero, propter quae nisi gratia et compassio naturalis non accesserit, mille extremitates, imo exilium ignominiosissimum mihi imminet tentanda esse. Quam poenam etsi putem, delicto meo imparem esse, hanc tamen subive, indubie et vere juro per viventem in saecula! mihi necessum est. Alterum est, ego quod supplico, mille vias

demississime (mihi repraesentatas) remonstravi, quibus auxiliari mihi possit, verum jam praejudicium successorum, jam vero natura mea dilapidatrix, jam libertas mea quidquid agendis, jam vero ingenium meum acutum et subtile (quod tamen magicum non est aut divinum, quod ex nihilo creare possit) objiciuntur; super quae cum rationabiles et manifestae exculpationes meae non acceptentur; humillime obmutesco. Tertio: Quod et salutare et justum, utilissimumque foret, si conjugium aliquod praedestinatum foret, quo et deficientem stirpem surculis augere et ad extrema redactam, stabilire quoquo modo valerem; verum cum ad haec ora, mihi vetera objiciantur; in nullo Illustrissimam Dominationem Vestram se velle interessare, jam semel tantas sibi causasse expensas, sibimet maledixisse etc.; quid mihi agendum sit? omnino nescio! nec ullus consiliari potest. Quid etenim? ego connubium ineam, nec consensu parentum, imo nec fundamento dotis munitus? Quomodo Illustrem Personam mihi desponsare ausim? aut saltem memet insinuare praesumam? qui certus in eo, quod ubicunque sortem tentasse velim, hisce justis illorum objectionibus respondere minime valerem, sicque turpi verecundia suffusus, confusus discedere cogerer. Militiae signia jam secutus, expertus atrocitatem belli et miseras, quae omnia cognita bene perspectatae sunt; quid hic quoque spei superest promotionis? qui nec in hac, in qua sum dignitate, subsistere aut redire valeo; causae sunt Illustrissimae Dominationi Vestrae satis superque cognitae. Ex eo patriam invisere, dulcesque paternas manus exosculari volui, ut novis gratiis et benedictionibus cumulatus, gloriose redire valerem, qui ex eo gloriosus exii, quia sanus, quia intactae famae, immaculatique honoris. Verum ut tantum in eo impendam, etiam residuos, in eo concessos mihi dies, ut equos mihi emendicem, qui etsi complures habuero, quid proderunt? ubi ego vacuus et egenus redire nec possum, nec NB. consultum (ex rationibus praegnantibus) foret. Et quomodo etiam nunc? Domo egrediar? qui juro per Deum, Mariam et omnes sanctos, non sum, nisi unius Cremnizensis dominus. Quod tecto et foco, ne benigne excipere dignetur pietas paterna pietate, id filiali humillime recognosco et gratias refero; verum si in aliquo fundamento progredi ne quibo (quod ego, nisi accedente clementi accommodatione paterna efficere, ex me ipso nequeo, non peto divitias) superaedificata quid me juvabunt? Dies mei transeunt, cogitationes meae dissipantur, torquentes cor meum! Accedit et illud, quod me hilarem et jocosum monstrem! juro per omni sacra! quod ad fallendas opiniones hominum id facio; verum ridet os, cor autem amarissime plorat et tormentatur, vermisque crudelissimus continue rodit, miserimae turpissimaeque egestatis; alterum, quod tot curarum fluctibus obrutus, tamquam demens et mihi consiliandi impotens deliro, eaque mihi excutere satago, quae ubi recogito, septem gladii Simeonis pertranseunt animam meam, sicque iludendo aliis, mihi illudo, qui sum ludus omnis infaelicitatis. Haec divisione et ex his sapientissime mille consequentias et extremitates prognerandos, humillimi paternae pietati, clementiae, justitiae et misericordiae ita subjicio ac si divino extremoque subjicerem tribunali, judicat me indignum amplius ante tribunal illud et iudicem justissimae ultionis; Illustrissima Dominatio

Vestra omni sublevamine, connubio et paterna eaque naturaliter incarnata clementia, fiat voluntas tua! si vero justissime, strictissime et secundum Deum, ejus sanctissimam Matrem (perillustrem Illustrissimae Dominationis Vestrae protectricem) perpendendo, jam virilem, canamque aetatem meam, militarem ordinem, cumque longe religiosissimum et severum, extremumque salutis *nunc*, damnationisque meae momentum, genuflexus rogo, medio tali subvenire dignabitur, quo et Illustrissima Dominatio Vestra, ad fata sua usque (quae superi, tanquam immatura adhucdum retardent longe, diuque amoveant) competentissime vivere, ego quoque, ne tam miserrime suffocer, in dimidio dierum meorum, quorum credo jam plusquam dimidium supervixi. Et quamvis videam. totusque orbis manifeste admiraretur, quum triste latrium sim crudelitatis maternae, adgeniculabundus oro, ut in contradictorium, sim sacrificium et grata victima paternae immeritaeque clementiae, quum vel in minimo contra me irritasse, dum recorder, morior. Divitias mihi ne dederis, sed neque paupertatem, paternam tuam recommendationem, dulcemque amorem exoro, et salutare, utile appromptendumque connubium, juxta gustum et beneplacitum cordis paterni. Haec omnia ipse ego humillime repraesentare et indignas hasce lineolas immolare volui, tam indignus filius tanto patri, neque extraneorum (ut antea suevi) importunitates et interpositiones emendicare et venari volui, qui forte plus irritarunt, importune semet interponendo, quum ego humillime deprecando preces etenim vincunt invincibilem et ligant Omnipotentem. Memet ulterius quoque in amplexus paternos, strictissime, indissolubiliter et aeternum implectendo; paternam exosculor dexteram, sub cujus sacra benedictione vivere et emori cupio.

Illustrissimi Domini Genitoris mihi naturaliter clementissimi
unicus et pauperus filius
Capitaneus Amade.

Dabam ex solitudine cordis pristina ex sincere corde poenitentis et plangentis in temporibus et diebus novissimis annoque salutis aut damnationis ultimo et extremo.

Ktár 1900/14.

Aus Hoffart mutwilliger Cavalier!

Die continuazion ihres gutten humors erfreyet mich umb desto meher, weillen daraus abnimbe, das die heintnächte Krankheit von keiner consequenz mus gewessen sein. Wohlte wintschen, das ich auch so nârisch als gestern kônte sein, mir aber gehet es ganz anders, den als gestern abents nach haus kome, habe mich zu bet gelegt und vor schmerzlicher coliqu die gantz nacht nicht geschlafen, heint fruh aber aus prosumzion, weillen eine andere mir vor kurz zeit seher uberlâstige gemuts krankheit verborgen und untertruckt, hoffte auch disse zu bemeistern, bin ich auf die hassen jacht ausgangen ein bar stunt, aldorten erfrohren, neuhgentz aber noch eine stund bey dem Vogelfang mich aufgehalten, alwoh mit dero scharmanten brief erfreyt worden, welcher mich zwahr wahrm gemacht, aber nicht das mich angreyfente fieber

vertreiben können, liezt befinde mich in meinen bet, da mir die Khälte mit harter mühe disse zeilen zu schreiben gestattet. Habe erst ich gelegenheit die einer Capucinerin anstendige betrachtung zu erben in bedenkung der weltlichen Eutelkheit. Gestern wahre eine Amazonin, heint fruh eine Jegerin, und gegenwertig eine miserable Krancke. Das ertrage zwahr gut willig, wan nur die in meinen schlaf-lager geniessente schtille und einsambkeit meine ausgeloschene doch noch womckhente gemuts verwirrung nicht widerumb anzünde, das wehere mir unerträglich. Darumb will nicht ermanglen alle vernunftige reflexionen zu hilf zu ruffen. Überschike allen tabac, den hier habe, werde eine grossere provision morgen von Verona kommen lassen, und sie darmit bedienen, wiewohllen nicht begreifen kan, wie die lieb eines unter denen cimperischen Freyllen sich befindenden Cavalieren konne mit dem schlaf blagen. Verwiziger Amade, dero neie rivalitet ist so mächtig als ihre alte liebe, wirt ihnen demnach nicht stark blagen, auch dero herr Obrisleitnant kam seines Lebens und ruhe meiner seytz höchst versichert sein, den mein Copido ist vorgestern gestorben, wirt auch so bald nicht mehr auferstehen, ihre posten visitierung ist die leichbagengnis gewiss, meine Freyheit habe zur erbschaft bekommen, wirt demnach die welt mir nichts meher zu contribuiren haben, indeme iezt vergniegt lebe. Apropos ich habe mein parola gehalten und nichts zu mitag geessen, hoffe aber das heint verlohren morgen einzubringen, erwarte demnach meinen mutwiligen, aber angenehmen Amade unfähbar morgen früh, indessen truzen sie mich beständig nach dero Verschbrochen, und seint vergwist, das ohne aufhören sein werde dero

gehorsambste ergebenste

Dienerin

die von dem Fieber gedeemutigte

Casal, den 18. oktober

Gazola.

P. S. Die Ihre Jungfrauschaft erhaltene Virginia bedankt sich vor das überschikte compliment, befilht sich hingegen gehorsambst, mein schager wie auch mein herr nebst schuldigster empfelung bitten demselben morgen dem ihnen ergebenden Gazolischen haus zu lieb die zimbrische Freylen zu verlassen umb auch vor unserer Veroneser reis eine bey ihnen sich aufbitente Jacht abreden zu konnen. Adieu unglaubiger Tomas, hoffertiger Luzifer.

Ltár 1899/35.

Vohlmachtiger gebieter meines Lebens und tots.

Wohlen sie mich nicht umb das ihnen gewidmte leben bringen, so endern sie ihren schlus, bleiben si meine seele, bleiben sie in ihnen quartier, noch ich hoffe in person meine trey zu bezeigen, lieben sie mich vorthin getrey, und bauen durch dieser liebe meine glikseligkeit, ich schwore das darvor so lang ein tropfenblut in meinen adern werde haben, zu meines Amade seiner disposition sein solte, mich nichts vergniegen

solte, als was sie mein trost zum zihl hat, ihnen meine so eiferige und gewis noch nicht erhörte liebe zu continuiren, darvon mich kein leyden unglück, glickseligkeit, kein person, solte es auch ein engel sein, abendig machen solte, bey diessen bleibt es und selbstn so sie auch untrey wehrden kontte bey mir nichts, als die aparenz niehmals aber das in mir gegen ihnen so verliebte herz enderen; habe ich gästern 2 empfindliche brief geschriben, ah mein andere seele allenliebster Amade compatieren sie eine person, die balt narisch vor lieb, nichts anderes meher zu abrendieren weis, als was von ihnen kombt, mit hin da ich ihnen million proben meiner liebe geben und sie will merkzeichen einer disperazion bey meinen Abschid werden wahr genehmen haben, da ich so vil unglück und grausame verdrieslichkeiten, von den sie nicht den halbenteil wissen, ganz gedultig ertragen, mich alzeit trostent mit denen gedanken, das mich mein Amade liebt, und meine liebe erkenet, welches also eine solche glickseligkeit vor mich, die wohl aller nur erimliche unglück ubertrifft, wie ich aber von ihnen, auf meine 2 letze verliebteste brief, so khaltsinige antworten empfangen, woh so will kleine stich worten wahren, als häte ich mich nur betebt gestohlet, und hätte vileicht gar die letze verdrislichkeit acordiert, auf einen ganzen bogen nur etliche zeillen und die mit ganz frembden titlen vermengt, das hat mich also glauben machen, das auch mein Amade untrey, und an meine Schagsien ein last habe, was mich dan in die eyferiste verzweiflung gestirzt, und voller wuth die brief so si empfangen, hat scheiben machen, wie mir aber gewesen, das weis der himil, den rief ich zu mein zeigen, auch der Schaffgotsch ihnen wirt erzehlen, das bey dem Scholenburg alle in voller verumderung über meine verenderung gewessen, ietzt aber da ich in ihrem liebstem brief erkenne, das alles was pasiert aufrichtig getrey umb verliebt gewessen, so gib ich mich zu friden, beschwohre sie mit weinenten augen mich nicht zu abandoiieren, meine trey zu erkennen, mich lieben und glauben, was ich bey dem heyligen got schwöre, das mein Amade über alles in der welt liebe, ihnen allein ganzlich zu gehöre, umb bin mein einziger trost

Verona, dem 6. november

his in tot verliebte

G.

P. S. Der Schaffgotsch ist gestern abents noch vortweillen, ich aber in meinem zimber eingesbert und keinen mentschen vor mich kommen lassen, so hab es nicht ehender, als heint froh gewust. Adieu allerliebstes leben, ich schreibe in eyl damit ein langerer verzug vileicht mein eyferistes nicht unglück bane, ich bitte sie noch ainmahl versagen sie mir ihre liebe nicht, und so es unglück machen mir balt zu wissen, was gegenwertiger brief in ihr Herzen gewirkt, bis auf eine neye versicherung ihrer liebe, werde ich barbarische pein und leiden ausstehen. Adieu mein himbliche vergnieugung, ich truke sie million mahl an meinen brennenten Herzen.

Méltóságos Uram Attyám
Kegyelmes Pátronusom!

Veni, vidi, vici! igazán maghamot Victor Amadeusnak mondhatom, de melly kegyelmességébül az Istennek az egész világ csudálkozik szerencsémén, hogy 8 nap alatt elvégezhettem, a mint is *natum et consummatum est matrimonium sacramentum*. Egyéb héjával nem vagyunk, hanem Nagyságod kegyelmes atyai grátiája és áldása accedállyon hozánk. A személyi rendes, jó, jámbor és gazdag, mert 32000 forint készpénze, a mobilissen, drága öltözetin és kövess partékáján kívül. Az *contractus favorabilis*, a mint is 8000 forintot azonnal nékem ajándékozott és obligált, én pedig ezer aranyott *ex aviticis*, ezeret *ex acquirendis*. Nints is semmi kétség benne, csak Nagyságod jószágott admoneáltasson, kész azonnal kiváltanny és mindenekett Nagyságod grátiájában ajánlanny, csak az van hátra, hogy maga kegyessem Nagyságod atyai kezei csokolására kíván sietny és Nagyságod atyai dispositióját várnny, ugy a jószágott is *in facie loci* meglátny. Más az, mivel minden pénze *capitalisokra* elocálva vagyon, itt Morvában ez a szokás, hogy *praevia ad minus trimestri admonitione* az creditorok *impetáltassanak ad relendum*, ezek azért az attyafiai mihelyst Nagyságod intentióit fogják látny, azonnal a creditorokatt fogják admoneálny és az *usus fructussát* vélem együtt obligálta magát *communicálny*, *dummodo sufficiens sit capitalis interesse*. Az is benne van NB. a *contractusban*, hogyha Isten akármelylyikünkett kiszóllitanna a világbul, 20 milia forint a gyermekekre szállyon, nyólcz *per se* az enyim és négyrül eő szabadon disponálhasson, *haec coram pluribus*. Azért is pénteken most estve indulunk Szobotistyára *in toto* és ott hagyván feleségemet, azonnal Nagyságod lábai csokolására sietek, egyebett tülem nem kívánván, hanem hat lovat és szekeret szerezzek, azért más paripát nem vévén be Olaszországban, kettő van feketé, még négyetskét köllene szereznem, *ordinaris hámot*, kocsist, németett és forajtárt és mivel én semmit sem attam nékie, 100 aranyott ígértem, holott nékem gyűrütt, materiát etc. ajándékoztak. Énnékem pedig csak a *dispensatio* 14 irigy *competensim* közül maid 200 forintba tött, ugy az vendégfogadó, szekér, ruhácska, cseléd is, még van vagy 400 forint, azért (mivel elég *fundusom* van most az nagy és mindenható Isten kegyelmébül) még vagy ezer forintra szükségem vólna, hogy böcsülettel láthatnám és néki hálaadó szegény szível lehetnék *pro tanta gratia*, a ki kész érettem mindenétt offerálny. Valóban legnagyobb *punctum* vólt az, hogy katonaságomat absolute vélem resignáltatny kívánta, maid négy napig törtem, még resólválta magát; nem is bolondság olly ártatlan gyöngének Berembül Majlandban menni! Más az is, legjobb, hogy kevés pompával, *secretissime* ment véghez, minden az eő és böcsületes attyafiai költségén, *praeterquam*, hogy ad *demulcendum* vagy kétt *musica tántzott* tartottam és a cselédnek *discretiókat* olly hirrel és *approbatióval* is vannak itt felőlem, hogy epirulnék, Nagyságodnak ha merném megírnya és harmintz is lett vólna külömb-külobb, kitt elvehettem vólna, de Nagyságodtul ez *recommendáltatván*, ezen megnyugottam. Valóban az Isten sok szenvedésim és nyomoruságim után vastagon és kegyelmesen meg-

áldott, sit nomen Domini benedictum, me cum prole pia benedixit virgo Maria!

Ezeket azért praeliminaliter Nagyságodnak alázatosan kívántam raptissime expressus szakácsom által tudtára adny, a mint is reménlem, Appelman sógor uram és jegyesem is Nagyságodnak irnak praesentibus. Ha lehetséges volna, Ngyságod ide Szemniczére egy-kétt napra megalázná magát, igen consoláltatnának az attyafiak; ha pedig nem méltóztatik Nagyságod, én udvarlok, de valóban nem válnék káromra Nagyságod kegyes magamegalázása és mindent véghez vihetne Nagyságod a sógorral (mivel sem apja, sem anyja a személynek) és ita clarissimis pactis omnia ad nutum cederent, mivel mindezek egy fillér praejudiciumára Nagyságodnak nintsenek, sőt készek töb capitalist is ad reluenda Amadeana bona szerezny, mert itten csak 4 vagy 5 percento fizetnek Morvában.

Csak a Generalis vagy 3 hólnapott dispensálna. Azonban kívánnjuk azt is, hogy legaláb tudtára adatassék valaki által Méltóságos aszony Anyám eö Nagyságának. Ezzel kegyelmes attyai kezeit csókolván szent áldásában magamot ajánlván maradok eörökös mély submissióval

Méltóságos Uram Attyámnak
Nagyságodnak

Berem, 31. Julii 1736.

alázatos engedelmes hiv fia
B. A. kapitány.

Nagyságod kegyelmes választyát eyel-nappal várom.

Madocsány Antal Uramnak (ki is revereállya alázatosan Nagyságodat) ezer obligatióival vagyok, hogy mediatorom és vőfélyem volt.

Ltár 1899/35.

Közli: VÉRTESY JENŐ.

FERRARAI ÉS PERUGIAI MAGYAR TANÚLÓK A XV—XVIII. SZÁZADBÓL.

Mióta Fraknoi nagybecsű műve a XVI. századbeli magyar iskolázásról megjelent, művelődéstörténeti multunk ez új ága felé is egyre több figyelem fordul. Jogosságát nincs mért soká bizonyíthatnunk; hisz »a mennyire visszahat az iskola a nemzeti élet összes irányaira, annyira szoros összeköttetésben áll a tanügy és az iskolák története a nemzet szellemi fejlődésének történetével.«¹ — Célunk ez alkalommal — mellőzve ifjaink külföldi iskolázása körét, irányait és hatását — csupán adatok közlése, miket pár évvel ezelőtt két, egykor nagyhirű olasz egyetem: a ferrarai és perugiai anyakönyvében s régi hivatalos följegyzései közt talál-

¹ Frankl V.: A hazai és külföldi iskolázás a XVI-ik században. Budapest, 1873. Előszó.

tunk. Töredékes voltukat mentse ki fontosságuk, egyrészt, mert olasz földről valók, melynek e téren gyakorolt hatása, bár alig hihető, máig kiaknázatlan, másrészt, mert az egyetemek és ifjak során oly nevekről van szó, melyek viselőinek történelmünkben egykor vezető szerep jutott.

Ferrara, ma Felső-Itália egyik csöndes municipiuma, mint annyi más olasz város, szintén nagyszerű multra tekint vissza. Már a XIII. század elején fejedelmi székhely, mi által rohamosan lendül s a hajnalló renaissance első rangú melegágya lesz, mely talán itt is virúl legtovább. E fejlődés legfőbb oka, kétségtelenül uralkodó-háza, a geniális *Esték* család kiválóságában keresendő, kik jó házasság és ügyes politika révén, — hol a pápák, hol a császárok palástjába fogózva — korán hercegi rangra emelkednek. Több mint négy századon át uralkodnak aztán egyre növekvő hatalommal, főként a renaissance idején (XV. és XVI. sz.), midőn a ház kitűnő tagjaiban, az Alfonzók és Ercolék alatt, udvaruk a költészet, tudomány és művészet középpontjává lesz. Valóban, nincsen olasz dinasztia e korban, mely a Medicieket kivéve, e téren kezdettől fogva annyit tett volna, mint éppen ők; de szerencsésebb föld is kevés, mely oly rövid idő alatt annyi nagy szellemet nevelt vagy látott volna falai közt, mint Ferrara. Innen kélt útra — come l'aquila — egy Savonarola, itt született és énekelt Ariosto, rajongott, dalolt és tört meg Tasso. Tudósok és humanisták egész társasága találkozik össze koronként az udvar körében meg az egyetemen, köztük az elsők elseje Bembo, később bíboros és pápa-jelölt és a nagyhírű Guarinok. A költészet és tudomány árasztotta e fényt méltón növeli az az önálló, nagy festő-iskola, melynek vezető mesterei jobbára szintén ferraraiak, minők: Francesco Cossa, Cosimo Tura, Garofalo, Dosso Dossi, sőt első mesterét és irányát tekintve maga Coreggio.

Ép ily híres és sűrűn látogatott volt a város egyeteme: az »Universita libera di Ferrara«, mely a XIII. század második felében alapult s legszebb korát ez időtájt éli. Állandóan és messze földről sereglenek belé: Német-, Francia- és Magyarországból, sőt Siciliából és az aegai szigetekről is akadnak növendékei. Soraikban nem ritkák akkora alakok, minők Copernicus, a Pico della Mirandolák, Maro Kelemen, jóval előbb Janus Pannonius, ki az idősb Guarino oldalán tizenegy hosszú évet tölt itt gyermekifjúként, de páratlan költői sikerekkel. Az alább közölt magyar tanulók hosszú sora is jórészt ez időre, a XV-ik század második felére esik, bár az ő szokatlan vonzalmukban Ferrara iránt, az egyetemén és humanistáin kívül más körülmény is közbe játszhatott: királyi házuk rokonsága az Estékkal. Mátyás második felesége Beatrix ugyanis, testvérhuga volt I. Ercole nejének, Arragoniai Eleonorának, ekként nagy-nénje és jó ideig nevelője a később gyermekül primássá és bíborossá tett Estei Hyppolitnak. Így uralkodó-ház közelében s bizonyára némi pártfogása alatt, élénkebb összeköttetésben a honi földdel, ifjaink is szívesen vonultak meg s a szellemiekben nyert nagy előnyök mellett másként is otthonosan érezhették magukat. Névsoruk, melyet az egyetem régi iratainak ma a »Castello«-ban őrzött kötetei tartottak fenn, a következő:

Nome, Cognome	Patria	Qualità	Scienza	Causa della presenza	Data luogo di studio
Scepes (Szepes) Elias	Ungheria	studente.	jus.	Lic. j. canonic.	1455. 18/VIII.
Gallus Thomas	Ongh.	dott. juris can.	—	—	1456. 19/VIII.
Colomanus de Ungaria	Ongh.	Rettore degli scolari leggisti.	jus.	test.	1460. 21/IV.
Albericus de Ungaria	Ongh.	stud.	jus.	lic. j. can.	1465. 23/III.
Batto Nicolaus Ungarus de	Ongh.	studente	jus.	test.	1465. 18/VI.
Pallorii (Palloni?) Sigismundus.	Ungh.	stud.	—	test.	1467. 20/III—21/III.
Perenj Nicolaus	Ungh.	stud.	—	test.	1467. 20/III—21/III.
Cromer Joannes	Ungh.	stud.	jus.	dott j. canon.	1467. 20/III Bologna.
Lencuu Benedictus	Ungh.	Vescovo di Diakovar	jus.	dott j. canon.	1467. 21/III. stud. Bononiae.
Aimericus de Ungaria	Ungh.	dott in jure can.	—	—	1471. 2/IV.
Joannes de Ungaria	Ungh.	canon.	jus.	dott. j. canon.	1474. 7/III.
Ladislaus Zakalitz de Temeswar	Ungh.	dott in artib. Universitatis Scholarum Artistarum Rector.	—	dott. j. canon.	1475. 7/III. 1477. 21/X. jure canonico.
Albertus de Ungaria	Ungh.	—	—	—	1481.
Zeckel Petrus	Transilvânia	stud.	medic.	dott. medic.	1486. 22/III.
Gregorius de Ungarus Pesth	Ungh.	dott. in j. can.	—	—	1489. 26/IX.
Transilwanus Petrus	Transilw.	pievano. stud.	medic.	dott. medic.	1490. 5/X.
Bar, Urbanus de Pannonia	Ongh.	—	—	test.	1491. 9/IV.
Lenudeschit Georgius	Ungh.	stud.	jus.	lic. j. canon.	1493. 1/III.
Saloch Andreas de	Ungh.	prete	—	test.	1493. 1/III.
Joannes frater de Indra.	Dalmat.	doct. in Theol.	—	—	1493. 15/IV.
Joannes Jacobus de Angelis de Ungaria	Ungh.	doct in Art.	—	—	1493. 11/VI.
Germath Stephanus de	Ongh.	stud.	jus.	dott. j. canon.	1493. 7/IX. stud. Padue.
Goston Joannes	Ongh.	canonic.	—	test.	1493. 7/IX.
Schaidar Paulus	Ungh.	canon.	stud. jus.	test.	1492. 7/IX. 28/XI.
Zuhafen Jacobus	Ungh.	Rettore dei leggisti	jus.	test. doct.	1493. 7/IX—28/XI. 1495. 24/XII. 1496. 20/II.

Az elsorolt ifjakkal most hosszasabban nem foglalkozhatunk, de számukat még hárommal gyarapítjuk, kiket egy, az egyetem történetét tárgyaló XVIII-ik századbéli könyvből igtatunk ide.¹ A fejezet címe, mely alatt szerepelnek, már magában megtisztelő rájuk, a kísérő megjegyzések pedig, pályájuk ismert volta mellett, e helyt minden bővebb magyarázatot fölöslegessé tesznek. — *Index nonnullorum exterorum Almi Ferrariensis Gymnasii, nec non aliquorum ex viris doctissimis, qui Ferrariae sunt diu versati* (282. o.): **Thomas Baotio** (= Bakócz Tamás.) Ungarus ex oppido Herdoviverniensis Dioecesis. Vir praeclarissimus. Adolescens in Almâ universitate nostra fuit institutus, deinde creatus Cardinalis, Tituli S. S. Silvestri et Martini in Montibus. (294. o.) **Franciscus Herdouth** (Erdődy Ferencz.) germanus Strigoniensis Cardinalis. Amplissimus, quem in celeberrima universitate nostra eruditum fuisse scribit Garimberto. (310. o.) **Jo. Benedictus Sambueo** Tiernaviensis. Linguarum undecim peritissimus, ac scientiarum fere omnium expers, qui Ferrariae principis, Alphunsi Estensis Junioris, Alphunsi II. Ferrariae Ducis praeceptor fuit. — Zichy-c. IX. 252. lapján 1450-ből közölt levele szerint **Várdai István** is.

* * *

Az umbriai Perugia, a hitbéli áhítat, a természet és művészetek e megszentelt földje, mely hallotta Szent Ferencz imáit, vezette egy időre az ifjú Rafáel ecsetét, szintén tele az ó- és középkor meg a renaissance nagy emlékeivel. E külső körülmények mind növelhették régi (1276-ban alapult) egyeteme hírét és tanulói számát, kik közt hovatovább egyre növekvőben az európai főrangú család- vagy történetivé váló nevek sora úgy, hogy a hallgatók átlag korlátolt évi számához viszonyítva származásukat, azt mondhatni, hogy a perugiai főiskola egyike a XVII—XVIII. századbéli Olaszország legarisztokratább egyetemeinek. Hallgatói közt:

1601-ből három belási *Khuen* báró,

1623-ből két *Szlavata* gróf és több *Fugger*.

1635-ből egy *Ungnad* gróf,

1661-ből két *Lesczinszky*, András és János; Comites de Leszno,

»Palatinides.« Ugyane tájt egy *Hohenzollern* herczeg.

Végül 1609-ből, a kit cronologice előbb kellene említenünk, egy sötét emlékü név: *Joannes Christophorus (igy!) ab Ampringen* 15. may. 1609. A név fölött késői, idegen írással e rövid megjegyzés: Nunc Theutonici ordinis magnus Magister, et pro Rex Hungariae.

Ily nevek között találtuk elszórva e pár magyar ifjút:

Joannes Orlle de Karwa. Ungarus. 13. die Martij. Anno 1603.

Stephanus Palfy de Erdeod. Liber Baro, in Biberspurg (Vöröskő) et Stompha. Comes comitatus Poseniensis 5. Decembris. 1603.

¹ Historia almi Ferrariensis gymnasii in duas partes divisa, eminentiss. et reverendiss. Principi D. Thomae Rufo, S. R. E. Cardinali Praenestino Episcopo, ac Archiepiscopo Ferrariensi. A Ferrante Borsetti Ferranti Bolanti I. n. D. Illustrissimae Civitatis Ferrariensis à Secretis Dicata Ferrariensis MDCCXXV. 3 kötet, A mi idézetünk a 2-ik könyvből (Pars Secunda) való. (Ferrari egyetemi könyvtár.)

Joannes Palffy de Erdeod. Liber Baro in Biberspurgh et Stompha 5. Decembris. 1603.

Paulus Palffy de Erdeod etc. 6. novembr. 1611.

Franciseus Ladislaus Mednyanteky L. B. de Medgyes. Inscripti me nationis matriculae die 12. Octbris 1700. Relinquens 6. jul.

Joannes Otto Rindtsmaul L. B. dd. unus Ungarus. 1739.

Mindhárom Pálffy a győri hősnek, Miklósnak fia és pedig nyolcz gyermeke közül a legidősebbek, mert az első született, Márkus már zsenge korában elhalt. Közülök, Jedlicska »Adatai«¹ nyomán csak a legidősebbik születési évét tudjuk: Istvánét, (1587. január 28.) de ebből következtetni lehet hozzávetőleg a másik kettőére s gyaníthatjuk, milyen idősök lehettek, mint perugiai egyetemi hallgatók. Úgy látszik nagyon is fiatal, húsz éven alóli ifjak, de mind hárman magosra menendők. Valóban a család, mely atyjukkal jutott főúri rangra, túl loyális politikájuk útján bennük emelkedik föllebb sőt szilárdul meg nemzetietlen hagyományaiban. István, e néven II-ik, ki 1636-ban lett gróffá, később koronaórré 1646-ban hal meg. Ebben az évben: öccse János (II.) szintén gróf és komáromi főispán. Legmagasabb méltóságot ért a közpályán: Pál, (IV-ik) a legkisebb testvér.² Aránylag ifjan főpohárnok-mester, majd az 1630-iki országgyűlés elnöke, Pozsony vármegye örökös főispánja, országbíró s 1649-ben nádor, 1653-ban hal el.

A másik három ifjú közül: karvai Orlé János 1617-ben gömörmegyei táblabíró, Mednyánszky Ferencz László pedig esztergomi nagyprépost, később levei püspök, meghalt 1736-ban. János Ottó, az 1681. évi 82. törv. cikkben honfűsített négy Rindtsmaul egyikének ivadéka, de magyarsága, melylyel magát ama nemzetietlen korban (1739!) oly önzéssel írja »unus ungarusnak«, magában erény számba menő életrajzi adalék.

Íme szűk keretben, inkább csak regisztrálva e néhány, külföldön járt magyar tanuló neve. Kétségtelenül rövid s nem teljes sorozat, de legalább ez is hozzá járul a tisztázásához annak a kiváló szellemi kapcsolatnak, mely hazánk és a művelt nyugat között e téren is szakadatlanul megvolt. A német főiskolák hatása ma már jórészt tisztázva van, az olaszoké máig földolgozásra vár, pedig egy avatott kezű, lelkes kutató munkája mily gazdag aratással járna!

Közli: PAP KÁROLY.

¹ Jedlicska Pál: Adatok Pálffy Miklós, a győri hősnek életrajzához. Eger. 1897. 294. l.

² Neje, családjuk egyik távoli rokona, belasi Khuen Magdolna bárónő. E jelentéktelen dolgot azért említjük meg, mert valószínűleg látszik, hogy a Pálffyak perugiai iskolázása kapcsolatban van a Khuenek ott időzésével, a kik közül mint említők, 1601-ben szintén három testvér (Erasmus, Blasius és Carolus in Lichtenberg et barones in Neuen Lembach) hallgatja az egyetemet.

EGY TOLDI MIKLÓS ÉS GYÖRGYRE VONATKOZÓ ISMERETLEN OKLEVÉL.

E folyóirat igen tisztelt szerkesztője mutatta ki legelőször történeti adatokkal azt, hogy Ilosvai s következőképen Arany J. Toldi Miklósa és Györgye korántsem képzeletbeli, hanem valódi történeti alakok s a kiknek Ilosvai által megénekelt tettei s körülményei a legsekélyebb ellenmondásban sem állanak a rájuk vonatkozó gyérszámú oklevelek fukar, sovány adataival. A »Katholikus Szemle« 1900-ik évi folyamában pedig dr. Karácsonyi János azon nézetének adott kifejezést, hogy ha az ismeretlenül lappangó, Toldira vonatkozó okleveleket felszínre hozzuk, belőlük nemcsak *negativ*, hanem *positiv* természetű érveket is meríthetünk a Toldi fiuknak Ilosvai által megénekelt szerepeit illetőleg. Ez vezette e sorok íróját arra, hogy a más irányu levéltári kutatásai közben keze ügyébe került, alább hűen közölt, eddig kiadatlan és ismeretlen Toldi-oklevelet e folyóiratban közzé tegye.

A kettős oklevélben (biharmegyei) Mezőpéterdy András Fegyvernek-Peterd nevű birtokának királyi kért parancsra történő ujjahatárolásáról van szó. Ily ténykedésekre a királyi és hiteleshelyi kiküldötteknek törvényes parancs alapján meg kellett hívni az érdekelt szomszédos és határos birtokosokat is; ezen »illetékesek«-en kívül azonban rendszeren nem érdekelttek is: barátok, atyafiak, ismerősök stb. el-el látogattak egy jó szóra és — áldomásra. Ugy látszik, hogy Toldi Miklós és György az *utóbbi minőségben* vettek itt részt; mert bár Toldi nevű birtokuk csak négy kilométerre esett az újjra határolt területtől, de mint a leírásból kitűnik, nem vala határos vele.

Az oklevél a Biharmegyei s Nagyvárad Tört. és Rég. Múzeumban elhelyezett Baranyi levéltárban van s így hangzik:

Capitulum Ecclesiae Variadensis omnibus Christi fidelibus tam praesentibus, quam futuris praesens scriptum inspecturis, salutem in omnium salvatore. Ad universorum notitiam harum serie volumusper venire. Quod Nos Literas Regiae Maiestatis Reambulatorias sigillo suo rotundo minori a tergo consignatas praeceptorie nobis directas omni cum reverentia recepimus in haec verba: Ludovicus Dei Gratia Ungariae, Poloniae, Dalmatiaeque etc. Rex. Fidelibus suis Capitulo Ecclesiae Variadensis salutem et Gratiam. Dicitur nobis in persona Andreae, Filii Johannis, Filii Domini de Meső Peterd Quod Possessio sua Fegyvernek Peterd vocata in Comitatu Bihariensi existens habita apud manus ipsius habita legitima reambulatione novarumque metarum erectione plurimum indigeret. Super quo fidelitati Vestrae firmiter praecipiendo mandamus, quatenus Vestrum mittatis hominem pro testimonio fide dignum quo praesente Mathias Pethenye, sin Sebastianus de Boyt, seu Michael de Pariagh, sive Demetrius filius Bodon, de Bodonperts, neve Laurentius filius Marcelli de eadem Meső Petherd, aliis absentibus homo Noster, ad facies dictae Possessionis Fegyvernek Peturd, vicinis et commetaneis ejusdem Universis inibi legitime convocatis et praesentibus accedentes reambulent ipsam per suas veras metas et antiquas, novas juxta veteres in locis necessariis

exigentes et sublevantes reambulatumque et ab aliorum juribus metaliter separatam, et distinctam reliquant eandem eidem, cum universis utilitatibus, pertinentiis jure eidem incumbente perpetuo possidendam, si non fuerit contradictum, contradictores vero, si qui fuerint, evocet ipsos contra eundem Andream Nostram in praesentiam, ad terminum Competentem rationem contradictionis eorundem reddituros, et post haec ipsarum reambulationis metarumque erectionis et renovationis seriem cum cursibus metarum nominibusque contradictorum, et evocatorum, si qui fuerint terminoque assignato Nobis fideliter rescribatis. Datum Budae Feria quinta proxima ante festum Beatae Mariae Magdalенаe. Anno Domini Millesimo Trecentesimo octuagesimo secundo. Nos igitur mandatis ipsius Regiae Mattis obedire cupientes, ut tenemur, una cum praefato Mathia Pethenye de Boyth homine suo Regio Nostrum hominem Paulum Presbiterum chori Ecclesiae Nostrae et Rectorem Altaris Sancti Salvatoris, ad praescriptam reambulationem faciendam Nostro pro Testimonio duximus transmittendum, qui tandem exinde ad nos reversi, nobis uniformiter retulerunt, quod ipsi Feria Secunda proxima post Festum Nativitatis virginis gloriosae Mariae nunc preteritum, ad faciem praefatae possessionis Fegyvernekpeturd, vicinis et commetaneis suis videlicet Johannem (sic!) Filium, Alexandri de Vantsod, Ladislaum, Dionisium et Martinum, Filios eiusdem Johannis, necnon Demetrium et Laurentium, filios Marcelli de praedicta Mesópeterd, Nicolaum Ladislaum, Filios Pasmani de Panas ac *Georgium et Nicolaum de Thold* inibi legitime convocatis: et praesentibus accedentes: metas praefatae possessionis Fegyvernekpeturd sub scripto modo reambulassent, et ab aliorum juribus metaliter sic separassent, quod primo a parte meridionali juxta quoddam Fluvium Tekeróér vocatum, ubi exit de ipso ad plagam meridionalem quoddam alveum Kispeterfoka vocatum, et in ripa Fluvii Tekeróér a septentrionali duos metas novas erexissent unam Possessionem Zomojon, Secundam Fegyvernekpeturd, et idem pertransiundo ad plagam Occidentalem satis longum spatium seu ad partem cujusdam novi pontis Zomojonhid vocatum juxta finem ejusdem pontis a parte possessionis Zomojon dicta, unam metam cursualem erexissent, et ibidem cadit in Fluvium ölyves vocatum, in quo satis per largum spatium ad eandem plagam Occidentalem pergit, ubi erit de ipso ad plagam Septentrionalem quoddam rivulum vizmalomtő vocatum qui ad fluvium Boglyas vocatum flueret, et ipsos Fluvios Ölyves et vizmalomtő pro meta cursuali possessionem Zomojon et Fegyvernekpeturd separaret, postea ipsum fluvium Boglyas pertransiundo ad plagam modicum ad occidentem et perveniendo, ad viam Szent Tamásuta vocatam et juxta ipsam duas metas erexissent, quarum una eidem possessioni Zomojon alia possessioni Fegyvernekpeturd separent, post haec pertransiundo eandem viam ad plagam Occidentalem satis longum spatium pergendo juxta quendam rivulum, unam metam cursualem aggregassent, de hinc bonum spatium ad eandem partem Occidentalem, et ad partem cujusdam monticuli Nagyhalom nominatam et ibi a parte Occidentali tres metas antiquas invenissent, quarum una possessioni Fegyvernek Peturd, Secunda Boyt et Tertia Szent Marton, a quibus autem tendendo ad plagam orientalem

per bonum spatium pergit ad quoddam Stagnum Peturdifertó vocatum, idem stagnum pertransiendis a parte Orientali unam metam Cursualem erexissent abinde ad eandem plagam per longum spatium venit una via Szántóut vocata juxta ipsam unam metam cursualem elevassent postea dehinc ad eandem plagam Orientalem per bonum spatium large pergendo, venit iterum via publica Nagyut vocata juxta ipsam viam a parte orientali in fine quarumdam terrarum arabilium tres metas antiquas invenissent, quarum una possessioni Ujlak, secunda Fegyvernekpeturd et tertia Mezőpeterd et ibidem idem Andreas dixit, quod meta suae possessionis Mezőpeterd directe ad plagam orientalem pergit usque terminum metarum quarum una possessioni Ujlak, secunda Buzár, tertia Mezőpeterd distinguerent, ubi reambulationes et metarum consignationes praefatae possessionis Fegyvernek Peturd finivissent, quibus reambulationibus et metarum erectionibus peractis ipsam possessionem Fegyvernekpeturd, modo praedicto reambulata et ab aliorum juribus, metaliter separatam et distinctam, cum omnibus suis utilitatibus, et pertinentiis praefato Andreae Filio Joannis, Filii Dominici de praedicta Mezőpeterd, jure ei incumbente nullo contradictore apparente, reliquissent perpetue possidendam: in cuius rei memoriam firmitatemque perpetuam praesentes Litteras Nostras privilegiales, appensione sigilli Nostri authentici munimine roboratas duximus concedendas. Datum quinto decimo die termini praenotati. Anno Domini supradicto. Praesentibus Honorabilibus, et Discretis viris dominis Georgio Praeposito, Petro Lectore, Stephano Cantore, et Jacobo Custode, aliisque Canonicis Ecclesiae Nostrae praedictae, Salubriter existentibus et devote.

Közli: ZSÁK J ADOLF.

ADAT A BIHARVÁRMEGYEI SZÍNÉSZET TÖRTÉNETÉHEZ.

Nemzeti irányú színészetünk bölcsőkorának egy érdemes emléke az alább közölt felhívás, melylyel Széchenyi példájának hatása alatt Gencsy L. biharmegyei első alispán 1826 márcz. 18-án a tehetősebb megyei birtokosok, s miként ép a mi esetünk mutatja: a hölgyekhez is fordult, hogy a nemzeti eszme és nyelv fejlődését és térfoglalását a leg-hathatósabban eszközölő, de jelenleg nagy anyagi zavarokkal küzdő nemzeti színészeti ügyet anyagi és erkölcsi támogatásukkal föllendítsék. E felhívás, mely egy félív egyik oldalát tölti be s a megszólításokat és címzést kivéve nyomtatva van, a váradi magyar színészet történetének leghomályosabb (Sándorfi halála utáni) korszakára nézve nyújt biztos tájékozódást és új adatokat. Ezek után csupán azt jegyezzük még meg, hogy eredetije a Biharmegyei és Nagyvárad Tört. és Rég. Muzeumban megőrzés végett elhelyezett Ugray levéltárban található, s itt következik:

Tekintetes Kis Asszony!

Szép példáját adták édes Magyar Hazánk' néhány Oszlop-Emberei a' mostani Ország Gyűlésen, mennyire kívánják Nemzeti Nyelvünket elősegíteni, a' midőn Hazafi készséggel annak kiterjedésére gazdag áldo-

zatokat tettek. — Emeljük fel mi is azt eddig való szunnyadozásából, engedjünk annak gyarapodást, és a' míg többre mehetnénk — kedvcs lévén e' Bihari Fényes Megye' nagy Közönsége előtt a Nemzeti Játszó Társaság, melly eddig is itt' többszöri megtelepedésével nem kis segítő erőt adott a' nyelv pallérozódásának — nyújtsunk annak segédelmet! — Egy kedves ösztön mindnyájunknak ébresztésére a' Tekintetes Nemes Vármegyének mostani Köz Gyűlésében tett kegyes Végzése, melly a' Nemzeti Játszó Társaságnak kedvező annyiban, hogy a' melly díszesítő Öltözetek és Eszközök szükségesek, 's eddig is használták, minthogy némelly részben teher alatt vagnak, annak kifizetésére ez idő szerént most nem szoríthatnak, és használhatják; De ugyan azon Játszó Társaságnak még oda is terjed kérése, hogy azon Decoratiokat megavult állapotokra nézve újítani, és nagyobb számmal pótolni szükséges: azonban annak Tagjai a' Szegénységet és tehetetlenséget egymástól költsönözvén, azoknak tellesítésére elégtelenek.

Ily szomorú helyeztetésében az itt' magát megfészkelni kívánó Nemzeti Játszó Társaságnak, Hazafiúi kötelességemnek esmértem a' több Jóltévők között a Tens Kis Asszonyt megkérni: hogy Magyar Hazája; — Nemzete, — és Anyai nyelvének előterjedésére nézve szabados tetzéből való ajánlást tenni méltóztasson. — Bizony — Anyai Nyelvünkre nézve szerentsékek vagyunk, mikor a' Köz dolgok' folytatásában is a' Magyar Nyelvet eddig is meg nem szűnő erőbe munkálódhattuk. Ha átaljába szóllanom kell a' Nemzeti Időnek tsak Tavasszába vagyunk. — Nem azért áll elő az áldott Természetben a vidám Kikelet: hogy az mély álomban elaludott érzékeny, vagy érzéketlen Teremtényeket fel ne serkentse. Mozgásba jön minden, — bimbodzik a Fa azért, hogy virágozzon; — virágozik azért, hogy gyümölsöt teremjen. Édes Hazai Nyelvünk a bölts Intézetek után mutatja kedves Zsengéjét — szerentsés folyamatajába többé el nem fojtódhatik, — sőt bizthatjuk magunkat a' bóldog jóvendővel is, hogy annak gyümölsöit gazdagon aratni fogjuk.

Ujra is kérem azért a' Tens Kis Asszonyt, hogy Hazafiúi segedelemmel lenni és azt az illető Magistratualis Tiszt Urak közzül, akár a' Numerobeli Szolga Biró, akár az Esküdt Uraknak (hozzám küldendő válasz Levele mellett) által adni méltóztasson. — Kik az öszve szedendő pénzt Feljegyzésbe tévén, a' mi segedelem be jön itt' helyben Tekintetes *Ferdényi Antal* Fő Szolga Biró Urnak hűséges kezére én ugy adom által: hogy a' szükséges kiadásokat folytassa, Számadását pedig esztendőről esztendőre mutassa be. — Ki egyéb eránt maradtam egész tisztelettel

A Tekintetes Kis Asszonynak

Várad-Olasziba Martius' 18-ikán 1826-dik Esztendőben

alázatos szolgája

Gencsy László m. k.

Tekintetes Nemes Bihar Vármegyének

Első Al-Ispánja.

Kívül: Tekintetes Ugray Ágnes Kis Asszonynak illő tisztelettel
V. Olasziban.

Közli: ZSÁK J. ADOLF.

PRAY GYÖRGY EGY ISMERETLEN MŰVÉRŐL.

A nagyvárad i. lat. szert. papnevelőintézet könyvtárában, melynek egy részét Pray György magánkönyvtára alkotja, utóbbinak N. Szombathban 1749-ben megjelent, s »De institutione ac venatu Falconum libri duo« címet viselő műve egy példánya vagyon, melyet a szerző maga használt; e mű egyik hátsó üres lapján maga Pray György sajátkezű bejegyzésével értesít az e közlemény címében foglaltakról. A bejegyzést, miután nem csupán bibliografiai, hanem egyszersmind irodalomtörténeti érdekekkel is bír, szóról szóra itt adjuk:

Rogatu amicorum composui praeterea de morbis Falconum, et morborum cura, libros II. qui prioribus duobus in 2da editione adderentur. Quos libros legendos dedi Adamo Francisco Kollár, biblioth. Caes. Custodi, a quo cum illos repeterem, affirmavit mihi, Se eos Dno¹ Trsztyánszky ibidem legendos commodasse, quem cum propterea convenirem, ajebat, Se eos Kollario restituisset, hic vero negabat. Quid illis deinceps factum sit, aut ubinam habeant, nunquam rescire potui.

Georgius Pray.

Pestini d. 4. Nov. 791.

¹ Qui postea Camerae Hung. Archivarius renunciatus fuit.

Közli: ZSÁK J. ADOLF.

ISMERTETÉSEK. BIRÁLATOK.

A magyar irodalom története, írta dr. Horváth Cyrill. I. kötet. A régi magyar irodalom története. Budapest, Athenaeum, 1899. N. 8-r. VIII., 755 lap. Képekkel. Ára 6 frt.

Horváth Cyrill irodalomtörténetét a nagy közönségnek szánta. Rosszul számított. A magyar közönség a magyar irodalomról nem olvas el egy nyolczadfélszáz lapból álló munkát, ilyen nagy terjedelmű irodalomtörténeti munka nálunk csak szakember kezébe való. Ha ebben a rövid ismertetésben, mely különben is csak általános szempontokból veszi vizsgálat alá a könyvet, és részletekbe nem bocsátkozik, nem helyezkedem a szerző álláspontjára s a könyvről mint tudományos munkáról szólok, az említetten kívül van még egy okom: »A régi magyar irodalom története« sokkal nehezkesebben, szárazabban van megírva, mintsem nagy közönségnek szánt, könnyed olvasmány számba mehetne.

Egyedül tárgyának fölfogása vall arra, hogy a szerző előtt a nagy közönség érdeke lebegett, mikor művét megírta, mert műve, céljához híven, szakít a rendszeres irodalomtörténet módszerével, mely az írók életét és működését együtt, egymással kapcsolatban tárgyalja, és hogy a közönséget megszabadítsa az adathalmaztól, az irodalmi mozzanatok elválasztja az írók egyéniségétől, s tőlük függetlenül mint önálló, önmagukban létező jelenségeket tárgyalja. Így megszabadítván az anyagot az életrajzi és bibliographiai adatok terhétől, az irodalmi jelenségeket nem a szerzőjükkel, hanem egymással való kapcsolatukban vizsgálja, ha szabad mondanunk, mint egységes, összefüggő egészet tekinti; keresi azokat az eszméket, melyek az irodalomban kifejezésre jutottak s hogy ezen eszmék fejlődését feltüntesse, az egész irodalomról, illetőleg egyes ágairól teljes képet akar festeni. E végből nagy igyekezettel rajzolja a korviszonyokat, magyarázza azokat a történeti eseményeket és áramlatokat, melyek az irodalomnak eszméket szolgáltatottak, s azután megkeresi bizonyításul azokat a költeményeket vagy prózai műveket, a melyekben az illető eszmék megzendülnek. Így tárgyalása sohasem az írókból indul ki, hanem a korviszonyokból, az eszmékből s műve nem az irodalom története, hanem részben művelődéstörténelem, részben az irodalomban szereplő eszmék története.

Ennek a fölfogásnak és módszernek megvan a jogosultsága, fontossága, sőt rövidebb terjedelemben igen szép, élvezetes munkát lehetne

nyújtani, mely világot vehetne az irodalom életére. Ha Horváth Cyrill megmarad eredeti tervénél és egész könyvében érvényre juttatja ezt a szempontot, akkor ebből a művéből is kerek s egységes és igen hasznos könyv lehetett volna, természetesen terjedelme alig lett volna a jelenleginek ötöd része. Ő azonban ezzel az áttekintő, mondjuk philosophikus fölfogással összeakarta egyeztetni a descriptiv irodalomtörténet nyújtotta előnyöket, ezért minduntalan megakasztja az eszmék történetét azáltal, hogy a rendes irodalomtörténet példájára részletesen, sokszor nagyon is aprólékosan beszámol az egyes irodalmi művek tartalmáról. Az ilyen összefoglaló, áttekintő tárgyalásmóddhoz épen nem illik, hogy p. o. Veresmarti »Megtérése históriáját« hét lapon (385—391. l.), a Zrinyiász tartalmát 14 petittel szedett lapon mondja el (561—577. l.), s a Kalauzból 25 lapra terjedő kivonatot készítsen (318—342. l.), így nemcsak az áttekinthetőség, veszik el a tartalomhalmazban, hanem fársztóvá, egyhangúvá válik.

Ez a sajátos szempont határozza meg munkájának legtöbb kiválóságát, legtöbb hibáját. Innen érthetjük meg, miért mellőzi olyan következetesen az írók élete rajzát, hogy p. o. Sylvester életéről csak négy sornyit tudunk meg (399. l.), azt is csak jegyzetből, hogy évszám a szövegben egyáltalán nincs (még a születések éve is hiányoznak), hogy a tárgyalandó munkáknak sokszor meg sem említi a címét s egyedül a jegyzet utal rá (p. a Fortunátus szép históriája 528. l.), hogy egyáltalán figyelmen kívül hagyja mindazt, a minek az ilyen áttekintő irodalomtörténetben szerinte helye nincs. Ezért elégszik meg legtöbbször a tartalom elmondásával s elhagyja a műveknek irodalomtörténeti meg aestheticai szempontból való méltatását. Szinte hihetetlen, de a Königsbergi Töredéknek csak egy sort szentel (132. l.), az 1526 előtti magyar lírával 11 lapon végez (133—140 és 164—173. l.), Ilosvai Toldijáról és a Szendrői névtelen Szilágyi és Hajmósijáról, egy méltató szót sem hallunk, csak a históriák történeti alapjáról és tartalmáról számol be, azaz az utóbbihoz hozzászéli, hogy a XVI. század elbeszélése (497—503. l.), a többi históriás éneknek csak a címe és szerzője van megemlítve.

Ezzel szemben a kódexek legendáit s a krónikákat bő kivonatokban mutatja be. Megfeledkezik arról, hogy a krónikák csak mint a történetírás kezdő jelenségei, szóval mint szellemi *termékek* tartoznak a az irodalomtörténet körébe és nem *tartalmuk* által, hogy az irodalomtörténetnek, még a legrészletesebbnek sem lehet tiszte híven, pontosan beszámolni, sőt elmondani az egyes krónikák tartalmát, — ez legjobb esetben a történetírás kötelessége — elég ha *tárgyukat* ismertette, módszerüket, fölfogásukat, összefüggésüket a nemzeti szellem és tudomány akkori állapotával kimutatja. A polemikus irodalom ismertetésénél pedig nemcsak a laikus, hanem a szakember is beleún fejtegetéseibe, nem is lehet másképen, mikor keresztülvergődve az eddigi legenda és krónika tartalmakon, most folyton folyvást kivonatokot kapunk a vitairatokból, közöttük Bornemissza és Telegdi polemiájáról egy harmincz oldalas (262—292. l.)! Ilyenkor az író egészen elmerül az apró részletekbe s

nem gondolja meg, hogy bennünket, modern gondolkozású embereket, a kik irodalomtörténetet várnánk, a reformáció és ellenreformáció harczaiból a két tábor fölfogása, az ellentétes törekvések és eszmék küzdelme, a hang és mód érdekelnék, a melyen ez a küzdelme folyik, s a dogmaticus kérdések fölött folytatott theologiai viták végnélküli kivonatai untatnak.

Az eddig említett példákbl — lehetne még hosszú sorát idézni — eléggé kitetszik, hogy a könyv nagyon aránytalan. Néha szűkszavú, mint egy iskolakönyv, máskor mértéktelenül kibővíti, sokszor szerencsétlenül; fukarkodik a szóval, a hol elkellene a bővebb tárgyalás (XVIII. század irodalomtörténetének írása, 700—702. l.); Sylvester egész működése nem is egy lap (400. l.); máskor meg nagyon is bőven szól (Káldi polemiája a vizsolyi biblia előszava ellen ötödfél lapon, 407—412. l.).

Megnehezíti még ezeknek az aránytalanul hosszú részleteknek olvasását Horváth Cyrillnek az a szokása, hogy a tárgyalandó művek tartalmát nem a maga szavaival mondja el, hanem az eredeti szövegből kiszakít egyes mondatokat s ezekből, természetesen szükség szerint megváltoztatván az egyes szavak mondattani viszonyát, alkotja meg mozaik-szerűen a mesét. Így lapokon keresztül olvasunk régi nyelvű szöveget, mely mégsem eredeti, hiteles, mivel nem az idézett író szavait halljuk.¹ Ezt az ízléstelenséget még költőkkel szemben is megteszi s az állítólagos laikus olvasót ugyancsak zavarba hozza, mikor p. o. Tinódi verses historiájáról olvasván ilyen sorokat kap minden idézőjel nélkül: Az hajduk nem tudják, az várost hogy nyereségek birják, Nagy Bálint, a hadnagy váltig mondja nekik, hogy az nyereséggel az Tiszán eluszjanak; az fajtalan hajduk reá haragvának (149. l.) Azt érzi az olvasó, hogy ez nem Tinódié, hiszen Sebestyén deák versben írt, de Horváth Cyrillé sem lehet, az csak nem beszél ilyen ósdi nyelven! Az ilyen idézgetés pedig nem kivétel a könyvben, hanem mondhatni szabály.

Különben is túlságosan sok az idézés, különösen a vallásos tárgyú munkákból, úgy hogy sokszor azt a benyomást kelti a munka, hogy irodalomtörténeti olvasókönyvvel állunk szemben. A milyen szükséges egy-egy kisebb részlet az eredeti szövegből az író stylusának megismeretésére, olyan czéltalanok ezek a lapokra terjedő idézetek, szakembernek fölöslegesek ezek a kikapott részek, a laikust pedig untatják.

Ezek a hosszas idézetek, kivonatok, a melyeket az olvasónak, hogy megértse őket, többször is el kell olvasnia, minduntalan elveszítetik az emberrel a fonalat. Minden figyelmét rájuk kell irányítania s az egyes részek ezáltal elvonják a figyelmet az egésztől. Pedig különben is megnehezíti az író az áttekintést. Először is nem osztja korokra az irodalom történetét s nekünk magunknak kell a munkája alapján az ő fölosztását kitalálnunk. Megpróbáljuk pótolni a hiányt, de nem felelek arról, éltalám-e a szerző gondolatát, mert az egymásnak ellentmondó jelenségek

¹ Egy példa világosan megmutatja. Ilosvai így ír: »Ez lakatgyártóval éjjel elindula Ál kulcsal beméne az kis kápolnába« (197. és 198. sor). Horváth: »Akkor a lakatossal elindulának, álkulcsal bémene a kis kápolnába, hol a Királyné asszonnak egy szolgáló leánya eltemetve vala.« (500. lap. Az utolsó jelzői mondat az eredetiben egészen hiányzik.)

megnehezítik a munkát (p. o. a történelemírás történetét egyáltalán nem osztja korszakokra, hanem kezdettől fogva végigtárgyalja előbb a memoárokat sorra, azután a rendszeres történeti műveket). Az irodalmat első sorban vallásos szempontból tekintvén 1772-ig négy részre osztja: IX—XIV. század, XV. század, XVI.—XVII. század (1711-ig), XVIII. század, elválasztja tehát a XV. századot az előzőtől s a XVI-at összekapcsolja a XVII-ikkel, a mi még nem volna olyan baj, ha az irodalomtörténeti jelenségek tárgyalásában megtartaná a chronologiai egymásutánt. Horváth azonban az irodalom különböző ágait az egyes korszakokban külön-külön végigtárgyalja, megkezdí p. o. a vallásos irodalmat Sztárayn és folytatja Pázmányon keresztül Veresmarttyig, azután jön a vallásos lyra a Batthyány-codextól Geleji Katonáig, a világi lyra Balassitól a főrangú lyrikusokig, az eposz Batizitól Gyöngyösiig, végül a kurucz lyra, de az eposz tárgyalása közben tér nyílik a dráma ismertetésére is. Hogy a tárgyalásnak ez a módja, mikor az olvasónak p. o. Pázmány Péter után vagy kétszáz lapon kell keresztül haladnia, míg eljut — Tinódiig, mennyire nem felel meg a rendszeres irodalomtörténet legelső követeléseinek és hogy milyen ellenszándék van a Horváth követte történeti fölfogás és ezen eljárás között, könnyű belátni. Nem értjük egyáltalán, hogyan választhatta ezt a rendszert ő, a ki a korviszonyok befolyását annyira föléje helyezi az írói egyéniségnek. Így következik be az a lehetetlenség, hogy a XVI—XVII. század lyrai költészetét éppen fordított történeti sorrendben tárgyalja, kezdi Geleji Katona öreg Gradualján, folytatja Szenczi Molnáron, áttér Balassira és végzi a Balassit megelőző lyrával!

Mivel ilyen módon a történelmi szempontot mellözi és az irodalom egyes jelenségei között terve szerint mégis akar kapcsolatot teremteni, mesterseges utakon-módokon kell a hiányt pótolnia. Apáczaira például a XVII. század magyar philosophusára és paedagogusára a száz évvel később élt Pray és Katona után kerül a sor, olyan kapcsolatban, hogy a XVIII. század közepén tért foglaló latin nyelv ellen ő volt az, a ki fölemelte szavát a XVII. században (698. l.)! Ép ilyen esetleges, erőszakolt az V. könyvben az egyes részek összefűzése. Szól a protestáns lyráról, befejezésképen említi, hogy a lyrába is előtérbe lép a reactionarius fölfogás, a melyet a minden ellenvéleményt letipró református egyház hirdetett. Ennek a reactionnak — itt az áttérés — főképviselője Geleji Katona István. Részletesen tárgyalja tehát Katona szakirányú működését, majd a zsolttár fordításait befejezván, azt mondja: Azt gondolták, hogy az izlést megköthetik, de csalódtak, Szenczi Molnár Albert zsolttárai népszerűbbekké váltak. Itt az áttérés: következik Molnár életpályája, noha zsolttárfordítása 30 évvel megelőzte Katonáét!

A mint mondtuk, nem célunk részletesen kimutatni a munka apróbb tévedéseit, nagyobb hiányait, ép úgy nem említjük meg egyenként sikerült részeit. Örvendve mondhatjuk, hogy nagy számmal akadnak jól megalkotott részletek, különösen a hol vagy saját magának vagy másoknak monographiáiban keresett és talált forrást (XV. és XVI. századi lyra, a vallásirodalom egy része, Zrinyi, Mikés). Általában jobban sikerültek azok a fejezetek, melyekben nem az irodalmat magát fejtegeti, hanem a

műveltségi és korviszonyokat, a melyek az irodalom megértéséhez hozzátartoznak ugyan, sőt okvetetlenül szükségesek, de tulajdonképen még sem legfontosabb részei az irodalomtörténetnek. Így találó képet fest egy-egy kor uralkodó törekvéseiről (a reformált hit három ágáról), az emberekről, kik vezető szerepet játszottak (Dávid és társai), s ha megkísérli magát a kort, az életet rajzolni (XVIII. század), tudománya nem hagyja cserben. Bemutatja a középkor kolostorait, a szorgalmas szerzetesek és az apácák életét részletesen, biztosan megrajzolva, egy egy korszak elején ügyesen adja meg a történelmi háttért (kurucz kor első fele). Egyik-másik része az irodalomtörténet rovására nagy helyet foglal ugyan el, de azért szívesen vesszük, sőt a mint ismertetésem elején jeleztem, igen szívesen vettük volna, ha mindvégig erre fordítja a legnagyobb gondot és nem az egyes munkák tartalmát ismerteti, hanem az irodalom összefüggését a kor mozgató eszméivel.

»A régi magyar irodalom történeté« nek tehát lehet hasznát venni, a szakember, ha nem keres benne új adatokat, eredeti fölfogást egy-egy irodalmi jelenségről, nemcsak érdeklél olvashatja, a mi benne kiváló, hanem hasznát is veheti egy-egy iparkodással, tudományjal megrajzolt képének, s azok a korfestő és művelődéstörténeti részletek, melyeket ép az imént dicsértünk meg, valóban értékesé is teszik a szakember előtt. A laikus azonban, a ki könnyű fejtegetéseket, az irodalom jelenségeinek élvezetes tárgyalását várja, hiába veszi kezébe Horváth Cyrill könyvét.

A könyv, ahol nem téved az író a már megrótt idézetésbe, jól folyó magyaros nyelven van megírva, csak az idegen szónak adja meg könnyen a polgárjogot; a szépprózai stýlig nem igen emelkedik, de viszont csak ritkán érezzük a világosság és szabatoság hiányát, általában megmarad egyszerű, de érthető prózának, kerüli s csak elvétve használ egy-egy phrasist (»mintha vasat kovácsoltak volna, hogy virágcsokrokká képezzék, olyan a dictiojuk hatása« 136. l.). Néha azonban túlságosan színes jelzőket használván, durvaságba téved (*barátságú irodalom* 108., *otromba földolgozás* 504., *henczegő theologus* 402.) s itt-ott köznapi kifejezésekkel találkozunk (*a szűzek eszméken rágódnak* 138., *a dolog markába szakad* 145., *az egyháziak a hasuknak élnek* 144. stb.).

Természetesen ilyen nagy munkát elejétől végig egyforma folyamatosan, értelmesen megírni nagy föladat s apróbb tevedéseket Horatius ajánlatára megbocsát az olvasó, de műgonddal dolgozó írónak arra már vigyáznia kellett volna, hogy olyan pongyolán, sőt részben érthetetlenül írt részlet, mint a »Kemény János emlékezeté«-nek (Gyöngyösi) a tartalma (618—620. l.) ne maradt volna meg a műben.

A munka illusztrációit nagyobbbrészt ismerjük már a kiadó társulat egyéb kiadványaiból.

R.

REPERTORIUM.

- Abonyi Árpád.* Férfiak. Ism. Londesz Elek. Pesti Napló 166. sz.
- Ábrányi Kornél ifj.* Dobsa Lajos. Pesti Napló 189. sz.
- Albert József.* Mesék és egyéb költemények. Ism. Dr. Rencz János. Nyugat-magy. Híradó 81. sz.
- Albisy Katalin.* Kova Gyuri és társai. Ism. Budap. Hírl. 164. sz. 8. lap.
- Apor Péter báró* versei a régi erdélyiek temetéséről. Közli Hársing István. Kalazantinum VII. évf. 7. sz.
- Apostol Bertalan.* Pacsirtadzl. 1902. Ism. Vasár. Ujs. 21. sz.
- Apponyi Sándor gr.* Hungarica. Ism. dr. Ortway Tivadar. Nyugatmagy. Híradó 132. sz.
- B. L.* Hol irta Tompa a virágregéket? Borsodmegy. Lap 63. sz.
- Bakonyi Károly.* Laci kisasszony. Ism. L. Budap. Hírl. 159. sz.
- Barcsa János.* A XVII-ik század magyar történetirodalma. Ism. A. D. Századok 573. l.
- Bárd Miklós.* Versek. Ism. Birkás Géza. Magy. Szemle 23. sz.
- Bársony István.* Zempléni Pál Gyula. Magy. Hírl. 154. sz.
- Beck Blanka* versei. Ism. Varjas Endre. Magy. Szemle 22. sz. — Hét 15. sz.
- Beck Lajos.* Ideálok. Ism. Hét 19. sz.
- Berze Nagy János.* Tiszamentről. Ism. Budap. Hírl. 159. sz. 9. l.
- Csahihen Károly.* A magyar líra elmélete. Szépirod. Kert. 24. 25. sz.
- Czeizel János.* Bacsányi jegyzetei Kis Jánosnak 1815-ben kiadott költeményeihez. Ism. Pap Ferencz. Philol. Közl. 543. l.
- Dénes Tibor.* Páriák. Ism. Is. Budap. Szemle 110. köt. 461. l.
- Dobsa Lajos.* Brassói Lapok 134. sz.
- Endrődi Sándor.* Isten felé. Ism. dr. Erdélyi Károly. Havi Közl. 91—99. hasáb.
- Faragó László.* Helmeczi István. Nagykőrösi Hírl. 4. sz.
- Földi József.* Jalloscics András mint ó-dalköltő. Kalazantinum. VII. évf. 4. sz.
- Forgács János.* »A kióvi Csata« szerkezete. Kalazantinum VII. évf. 5. 6. sz.
- Fut.* Emlékezés Arany Jánosról. Pesti Hírl. 183. sz.
- Gyöngyösy László.* Belső emberek. Ism. Steiner Jenő. Hevesm. Hírl. 20. sz.
- H. Gy.* Eötvös neveléstanából. Magy. Pestalozzi 26. sz.
- Huszár György.* Három kurucz poéta egy családból. Mezőtúri Hírl. 24. sz. (Br. Petróczy István. Révay Erzsébet, Petróczy Kata.)
- Haltany Lajos.* Gyulai Pál. Huszadik század. Jun. füzet.
- Ikarus.* Kántálás egy székely faluban és egyéb rigmusok. Kalazantinum VII. évf. 1. 2. sz.
- Ikarus.* Debreczeni Márton. Kalazantinum VII. évf. 5. sz.
- Imre Sándor.* Széchenyi imádságai. Erdélyi Protest. Lap 5. 6. sz.
- Incze Lajos.* Nemes kis-szántói Pethe Ferencz. Szilágysomlyó 20. sz.
- Jakab Ödön.* Tompa Mihály. Magyarság 130. sz.
- Kabos Ede.* Vándorok. Ism. Hét 19. sz.
- Kanyaró Ferencz.* Bogáti zsoldtárai az árulók és üldözők ellen. Keresztény Magvető 148—162. l.
- Kara Győző.* Bánk bán előadásához. Aradi Közl. 134. sz.
- Károlyi Gyula.* Egy pillantás jelenünk költészetére. Uj Világ 19—25. sz.
- Kazinczy Ferencz* levele a jászberényi ev. ref. eklézsiához. 1788 febr. 20.
- Közli Endrei Ákos. Magy. Paedag. 373. l.
- Keresztési Sándor.* A miskolczi színészet 1826-ik évben. Miskolczi Napló 63. sz.
- Kincs István.* A leánymamák fia. Ism. Bartha József. Magy. Szemle 28. sz.

- Kolosváry Aladár.* Magyarázatok a »Honvéd özvegyéhez.« Mezőtúri Hirl. 15. sz.
- Körösy György dr.* A társadalmi problema és a vallásbölcseleti felfogás az »Ember Tragodédiájá«-ban. Eperjesi Széchenyi-kör 1901. évkönyve. 3—20. l.
- Kovács Norbert.* Troubadourdalok. Ism. Vasár. Ujs. 22. sz.
- Kudóra János.* A magyar katolikus egyházi beszéd irodalmának ezeréves története. Ism. Sz. J. Magy. Állam 118. sz.
- Lakodalmi köszöntő-vers a XVIII. század első feléből. Közli Hársing István. Kalazantinum VII. évf. 10. sz.
- Lőrinczy György.* Falusi potentátók. Ism. Mű. Budap. Hirl. 150. sz. 8. l.
- Lőrinczy György.* Megtépett fészkek. Ism. k. m. Magy. Szemle 26. sz.
- Magyar remekírók. I. sorozat. Vörösmarty M. művei, Garay J. művei, Tompa M. művei, Arany J. művei, Csiky G. színművei. Ism. cs. e. Magy. Paedag. 374—376. l.
- Marlon József.* A kath. papság a magyar irodalomban. (Nagyszombati ér. főgymn. értes. 3—70. l.) Önállóan is megjelent. (8-r.)
- Molnár Jenő.* Szerelmes éjszakák. Ism. Vasár. Ujs. 26. sz.
- Nagy Endre.* Egynapos özvegy. Ism. m. g. Hét 26. sz.
- Papp Viktor.* Indali Gyula. Magyarország 126. sz.
- Révész Lajos.* A népköltésről. Máramaros 24. 25. sz.
- Sas Ede.* Mai hősök. Ism. Londez Elek. Pesti Napló 166. sz.
- Sas Ede.* Aratás. Ism. Londez E. U. o. 166. sz.
- Steiner Jenő.* Petőfi a prózaíró. Hevesm. Hirl. 4. sz.
- Szemere Miklós* irodalmi hagyatékából. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közli Dr. Perényi József. N.-Kanizsai kegyesr. főgymn. értes. 3—52. l.
- Szendrey Imre.* Csokonai Lillája. Nagykunság 7. sz.
- Szigetvári Iván.* Petőfi költészete. Ism. Pap Ferencz. Philol. Közl. 531—533. l.
- Szikra.* A betörők. Ism. Kristóf György. Erd. Múz. 284—285. l. — Hét 16. sz.
- Szinnyei J.* Magyar írók élete. VIII. köt. Ism. Magy. Állam 118. sz.
- Szöllősi Zsigmond.* Közönséges halandók. Ism. L. Budap. Hirl. 155. sz. — Magy. Nemzet 143. sz. — Magy. Szemle 29. sz.
- Titánok könyve. Budapest. Ism. y—cz. Máramar. Lap. 24. sz. — Cs. U. P. Napló 174. sz.
- Türk Frigyes.* Zalár József. Hevesm. Hirl. 35. sz.
- Tutsek Anna.* Magunkról. Ism. Hét. 19. sz.
- Upor Gejza.* Fakult pergamenek. Ism. y—cz. Máramar. Lapok 24. sz.
- Vay Sándor gr.* Tompa Mihály. 1817—1868. Függetl. Magyarorsz. 79. sz.
- Vincze László.* Egy adat Ányos Pál életéhez. Kalazantinum VII. évf. 10. sz.
- Visegrádi Lajos.* Buda halála és a Nibelungenlied. Kalazantinum VII. évf. 3—7. sz.
- Vutkovich Sándor dr.* Nevezetes évforduló. Nyugatmagy. Híradó 80. sz. (Gr. Széchenyi István).
- Vutkovich Sándor dr.* Petőfinek deákéletéből. Nyugatmagy. Híradó 121. sz.
- Vutkovich Sándor dr.* Petőfiszobrok és Petőfi szülőföldje. U. o. 107. sz.
- Werner Adolf dr.* Vörösmarty Mihály hazafias költészete. Egri r. kath. leányisk. értes. 1901/2. 3—33. l.
- y. Mi köze Sylvester fiának atyja grammatikájához. Kalazantinum VII. évf. 5. sz.
- y. Néhány magyar szó a »Rosarium« második könyvében. Kalazantinum VII. évf. 8. sz.
- Zalár József* költeményei. Ism. Werner Adolf dr. Kath. Szemle 575—578. l. — Breznay Imre. Hevesm. Hirl. 1. 2. sz.
- Zsedényi Aladár.* A csicsa. Ism. Budap. Hirl. 155. sz.

Összeállította: HELLEBRANT ÁRPÁD.

A Magyar Tudományos Akadémia kiadásában megjelenő FOLYÓIRATOK:

Akadémiai Értesítő. A M. Tud. Akadémia megbízásából szerkeszti Szily Kálmán főtítkár. Tizenharmadik kötet. 1902. évfolyam.

A M. Tud. Akadémia üléseiről a tárgyalásokat jegyzőkönyvi alakban, az üléseken fölolvasott emlékbeszédeket, jelentéseket, bírálatokat, valamint az értekezések kivonatait (ha ugyan a kivonatozásra alkalmasak) külön cikkek során közli. Ismerteti az osztályértekezletek és állandó bizottságok tárgyalásait, kizemelvén belőlük azokat, a melyek szélesebb köröket is érdekelhetnek. Az Akadémia kiadásában vagy az ő támogatásával megjelent munkák- és folyóiratokról tárgyas ismertetéseket közöl vagy az illető szerzők és szerkesztők, vagy más megbízható szakférfiak tollából. Megjelenik minden hó 15-én. Évi előfizetési ára 6 kor. Az »Akadémiai Értesítő«-t díjtalanul és bérmentve kapják: az Akadémia minden rendű beltagjai, alapítványtevői s a Könyvkiadó Vállalat pártoló tagjai. Az I—XI. kötet még néhány példányban rendelkezésre áll. Egy-egy kötet ára 6 kor.; a Könyvkiadó Vállalat új aláíróinak 4 kor. 50 fill.

Archaeologiai Értesítő. Uj folyam. XXII. köt. A M. Tud. Akadémia arch. bizottságának és az orsz. régészeti s embertani társulatnak közlönye. Szerkeszti Hampel József.

Czélja a hazai és külföldi archaeologiai és műtörténelmi mozzanatokot a közönséggel megismertetni, és kisebb archaeologiai s műtörténelmi cikkeket közölni. Megjelenik évenként öt füzetben, mindenkor hat nagy ívnyi tartalommal és számos képpel, február, április, június, október és december hónapok 15-ik napján. Bolti ára 12 kor.; egyes füzetek ára 2 kor. 40 fill.

Athenaeum. Philosophiai és államtudományi folyóirat A M. Tud. Akadémia megbízásából szerkeszti dr. Pauer Imre osztálytitkár. Tizenegyedik évfolyam.

Az »Athenaeum« a philosophia és államtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául. Megjelen az Akadémia kiadásában évnegyedenként, évi 30—35 ívnyi tartalommal. Előfizetési ára 10 kor.

Irodalomtörténeti Közlemények. Tizenkettedik évfolyam. Szerkeszti Szilády Áron, a bizottság előadója.

E negyedenként megjelenő folyóirat a M. Tud. Akadémia irodalomtörténeti bizottságának megbízásából bocsáttatik közre s irodalomtörténeti tanulmányokat és adatokat közöl. Előfizetési ára egész évre 10 kor., egyes füzet ára 3 kor.

Magyar Nyelvőr. Havi folyóirat. XXXI. évfolyam.
A Magyar Tudományos Akadémia nyelvtudományi bizottságának megbízásából szerkeszti *Simonyi Zsigmond*.

A Nyelvőr a haladó tudománnyal lépést tartva s a nyelvművelés terén részben megváltozott feladatokat is tűzvéni ki, megőrizte hagyományos szellemét: most is, mint kezdetől fogva, a népszerűsítés, a gyűjtés és megrostálás munkáját folytatja, hogy nyelvünk történetét és természetét mennél tisztább világításba állítsa, s hogy ezzel a nyelvművelés munkáját is megkönnyítse és irányítsa.

Mathematikai és Természettudományi Értesítő. XIX. kötet. A M. Tud. Akadémia III. osztályának folyóirata. Szerkeszti *König Gyula* osztálytitkár.

A »Mathematikai és Természettudományi Értesítő« a M. Tud. Akadémia III. osztályának folyóirata, melyben az ülésein részletesen bemutatott vagy csak röviden bejelentett tudományos munkálatokat teszi közzé, föltéve, hogy a követelményeknek megfelelnek. Az Értesítőben csak oly közlemények foglalhatnak helyet, melyek az illető szaktudomány művelésében az elért eredmények vagy a használt módszerek tekintetében haladást jeleznek és irodalmi szempontból is kellő gondtal készültek. Terjedelem tekintetében az Akadémia rövid és szabatos fogalmazást kíván, melyben a dolgozat tudományos tartalmának megértésére szükséges részletek kellően kidomborodnak. Az Értesítő évi öt füzetben jelenik meg; a füzetek megjelenési határideje február, április, június, október és december hónapoknak mindenkor utolsó napja. Előfizetési ára egy-egy kötetnek 10 kor.

Nyelvtudományi Közlemények. Harminczkettedik kötet. A Magyar Tudományos Akadémia nyelvtudományi bizottságának megbízásából szerkeszti *Szinnyei József*.

A tágabb értelemben vett magyar nyelvtudományt öleli fel, melynek feladata: a magyarral hason alkotású áltáji nyelveket behatóan tanulmányozni s tudományosan feldolgozni, kiváló tekintettel arra, hogy a magyar nyelv tényeinek földéítésére vagyis tudományos megfajtására szolgáljanak. Más, bár nem hason alkotású nyelveknek, a melyek a magyarral történelmileg érintkeztek, rá gyakorolt hatását feltüntetni. Megjelenik negyedévenként, még pedig márczius, június, szeptember és december elsején. Az egész évfolyam legalább harmincz ívből áll s előfizetési ára 6 kor.

Megrendelhetők

a M. Tud. Akadémia könyvkiadó-hivatalában

Budapesten, V. kerület, Akadémia-utca 2. szám.